GOVERNMENT OF INDIA
ARCHÆOLOGICAL SURVEY OF INDIA
CENTRAL
ARCHÆOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 27186
CALL No. Sa4v/Pan/Vas.
D.G.A. 79

INDIA

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.
Acc. No. 27186
Date. 15.7.57
Call No. Sa4V
Pān/Vas

TO

Hon'ble Sir John Edge, Kt., Q. C.,

CHIEF JUSTICE OF THE NORTH-WESTERN POVINCES,

THIS WORK

IS,

WITH HIS LORDSHIP'S PERMISSION,

AND IN RESPECTFUL APPRECIATION OF HIS LORDSHIP'S SERVICES TO THE CAUSE OF ADMINISTRATION OF JUSTICE AND OF EDUCATION

IN

THESE PROVINCES,

Dedicated

BY HIS LORDSHIP'S HUMBLE SERVANT

THE TRANSLATOR.

OFFICE OF THE DIRECTOR GENERAL OF ARCHAEOLOGY
Library Regr No
INDIA.

ओ३म् ।

अथ पञ्चमध्यायस्य प्रथमः पादः ।

BOOK FIFTH

CHAPTER FIRST

प्राक् क्रीताच्छः ॥ १ ॥ पदानि ॥ प्राक्, क्रीतात्, छः ॥

वृत्तिः ॥ तेन क्रीतमिति वक्ष्यति, प्रागेतस्मात्क्रीतसंशब्दनाख्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामश्छप्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः ।

1. From this one forward to 'tena-krîtam' V. 1. 37, the affix 'chha' bears rule.

The affix छ has the various senses taught in these thirty-seven sûtras V. 1. 1. to 37. Thus in the Sûtra तस्मैहितं 'suitable for that', V. 1. 5. the word छ must be read to complete the sense. Thus वत्सेभ्योहितो = वत्सीयो गोधुक्, करभीय उष्ट्रः, अकरभीयः, अवत्सीयः ॥ The limitation of the jurisdiction of छ has been indicated in the sûtra with regard to the meaning of the affix, and not with regard to the affix. As an affix, छ has no force beyond Sûtra 17, the affix ठञ् being the ruling affix thereafter.

उगवादिभ्यो यत् ॥ २ ॥ पदानि ॥ उ, गवादिभ्यः, यत् ॥

वृत्तिः ॥ प्राक् क्रीतादित्येव । उवर्णान्तात्प्रातिपदिकाद् गवादिभ्यश्च, यत्प्रत्ययो भवति, प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु ।

2. The affix 'yat' comes after a prâtipadika ending with उ (long or short), and after the words गो and the rest, the senses of the affix being those taught upto Sûtra V. 1. 37.

The senses of Prâk-krîtîya affixes are three viz, those taught in sûtras V. 1. 5, V. 1. 12, and V. 1. 16. This यत् debars छ ॥ Thus शङ्कवे हितं = शङ्कु + यत् = शङ्कव्य (VI. 4. 146, VI. 1. 79). As शङ्कव्यं दारु, 'wood', 'fit for a stake' पिचव्यः कार्पासः ॥ So also कमण्डलव्या मृत्तिका 'earth' lit. 'fit for a water-pot'.

So also after गवादि words, e. g. गव्यम 'suitable for cows', हविष्यम् 'suitable for offering'.

The words सनङ्गुः meaning 'a kind of leather', and चरुः 'a kind of हविः offering', and सक्तुः 'a kind of food', all end in उ and are governed by this sûtra,

in spite of V. 1. 15 which applies especially to leathers, and V. 1. 4 and its vârtika which applies especially to 'offerings' and 'food modifications'. This is an example where a subsequent sûtra does not debar a prior sûtra (I. 4. 2). Thus सनङ्गु + यत् = सनङ्गव्यं चर्म, 'leather fit for making Sanangu', चरु + यत् = चरव्या तण्डुलाः 'rice fit for making charu', सक्तु + यत् = सक्तव्या धानाः 'barley' fit for making Saktu'.

In the list of गवादि given hereunder, occurs नाभि नभं च, which means that नाभि is replaced by नभ when the affix यत् is added. Thus नाभये हितः = नभ्यः meaning अक्षः 'axis, axle' lit. 'fitted for the *nave* of the wheel'; or a wood fit to be made the nave of a wheel or अञ्जनम् the grease. When the word नाभि means 'navel' of a living being, then it will not take this यत्, but it will take the यत् of V. 1. 6. In that case, नभ will not replace नाभि; e. g. नाभि + यत् = नाभ्यम् 'suitable for navel' i. e. oil.

The word श्वन् occurs in गवादि class. It takes samprasâraṇa, व being changed to उ, and optionally this उ is lengthened; and the udâtta accent falls on the final. As श्वन् + यत् = शुन् + यत् = शुन्यम् or शून् + यत् = शून्यम् 'fit for a dog'. Contrary to VI. 4. 144, the न् of श्वन् is not elided before the taddhita affix यत् ॥

The word ऊधस् occurs in the गवादि class. Its final is replaced by अनङ्; e. g. ऊधस् + यत् = ऊध् + अन + य = ऊधन्यः कूपः 'a well'.

1 गो, 2 हविस्, 3 अक्षर, 4 विष, 5 बर्हिस्, 6 अष्टका, 7 स्खदा (स्खद), 8 युग, 9 मेधा, 10 स्रुच् (स्रक्), 11 नाभि नभं च, 12 शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वं तत्संनियोगेन चान्तोदात्तत्वम्, 13 ऊधसोऽनङ् च, 14 कूप*, 15 खद*, 16 दर (उदर), 17 खर, 18 असुर*, 19 अध्वन् (अध्वन; अध्वा) 20 क्षर*, 21 वेद*, 22 बीज*, 23 दीप्त* (दीस), 24 स्कन्द ॥

कम्बलाच्च संज्ञायाम् ॥ ३ ॥ पदानि ॥ कम्बलात्, च, संज्ञायाम् (यत्) ॥

वृत्तिः ॥ कम्बलात्प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु यत्प्रत्ययो भवति, छस्यापवादः संज्ञायां विषये ॥

3. The affix यत् comes in the Prâk-krîtîya senses, after the word 'kambala', when a Name is meant.

This debars 'chha'. Thus कम्बल + यत् = कम्बल्यं 'A kambalya-measure of wool' = 100 Palas of wool. This is the name of a measure, such as कम्बल्यमूर्णा पलशतम् ॥

Why do we say संज्ञायां? Observe कम्बलीया ऊर्णा "wool" lit. 'fit for making blanket', which is formed by छ ॥

विभाषा हविरपूपादिभ्यः ॥ ४ ॥ पदानि ॥ विभाषा, हविः, अपूपादिभ्यः (यत्)

वृत्तिः ॥ हविर्विशेषवाचिभ्यो ऽपूपादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु विभाषा यत् प्रत्ययो भवति ॥

4. The affix यत् comes optionally after the words denoting 'offering,' and after apûpa &c, in the sense of Prak-krîtîya.

Thus आमिक्ष्यं दधि, "fit for making आमिक्षा" i. e. curd :—or आमिक्षीयं with छ ॥ So also पुरोडाश्याः or पुरोडाशीया तण्डुलाः, 'suitable for making Purodâsa' i. e.

a kind of rice. The word हवि occurs in the गवादि class (V. 1. 2) and it necessarily takes यत्, there being no option. The हवि here, therefore, means things denoting sacrificial offerings, and not the word-form 'havi.'

So also after अपूपादि, as, अपूप्यम् or अपूपीयं, तण्डुल्यम् or तण्डुलीयं ॥

1 अपूप, 2 तण्डुल, 3 अभ्यूष (अभ्युष), 4 अभ्योष, 5 अवोष, 6 अभ्येष, 7 पृथुक, 8 ओदन, 9 सूप, 10 पूप, 11 किण्व, 12 प्रदीप, 13 मुसल, 14 कटक, 15 कर्णवेष्टक, 16 इर्गल*, 17 अर्गल, 18 अन्नविकारेभ्यश्च, 19 यूप*, 20 स्थूणा, 21 दीप (पीप), 22 अश्व, 23 पत्र, 24 कट, 25 अयः स्थूण,

Vart :—The affix यत् comes optionally after words denoting modifications of food: such as सक्तु ॥ In the case of 'saktu' however, no of op tion is allowed. See V. 1. 2.

तस्मै हितम् ॥ ५ ॥ पदानि ॥ तस्मै, हितम् ॥

वृत्तिः ॥ तस्मादिति चतुर्थीसमर्थाद्धितमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

5. An affix comes after a word in the fourth case in construction, in the sense of 'good for that.'

Thus वत्सेभ्यो हितो गोधुक्=वत्सीयः 'fit for calves' i. e. a cow-milker. So अवत्सीयः, पटव्यम्, गव्यम्, हविष्यम्, अपूप्यम्, अपूपीयम् ॥

शरीरावयवाद्यत् ॥ ६ ॥ पदानि ॥ शरीर, अवयवात्, यत् ॥

वृत्तिः ॥ शरीरं प्राणिकायः । शरीरावयववाचिनः प्रातिपदिकाद्यत् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः ॥

6. The affix यत् comes in the sense of 'good for that,' after a word denoting a part of the body.

The word शरीर means animal organism. This debars छ, thus, दन्त्यम् good for the teeth.' कण्ठ्यम्, ओष्ठ्यम्, नाभ्यम्, नस्यम् such as dentrifice, snuff, oil &c. See VI. 1. 213.

खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ॥ ७ ॥ पदानि ॥ खल-यव-माष-तिल-वृष, ब्रह्मणः, च, (यत्)

वृत्तिः ॥ खलादिभ्यो यत्प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः ॥

7. The affix यत् comes in the sense of 'good for that,' after the word 'khala,' 'yava,' mâsha,' 'tila,' 'vṛisha' and 'brahmaṇ.'

This debars छ. Thus खल्यम् "suitable for threshing floor.' So also यव्यम्, माष्यम्, तिल्यम्, वृष्यम् and ब्रह्मण्यम् ॥

No secondary derivatives can, however, be formed of the following वृष्णे हितम्, ब्राह्मणेभ्यो हितम् ; the full phrases must be used in these cases, for these words take neither छ nor यत् though वृष is=वृषन्, and ब्रह्मन् is=ब्राह्मण ॥

The word च in the sûtra indicates that the rule applies to words other than those enumerated. Thus रथाय हिता = रथ्या ॥

अजाविभ्यां ष्यन् ॥ ८ ॥ पदानि ॥ अज-अविभ्याम्, ष्यन् ॥

वृत्तिः ॥ अज अवि इत्येताभ्यां ष्यन् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः ॥

8 The affix ष्यन् comes in the sense of 'good for that,' after the words 'aja' and 'avi.'

This debars 'chha.' Thus अजथ्या यूथिः 'the yellow jasmine called yûthi.' अविथ्या यूथि : ॥

आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः ॥ ९ ॥ पदानि ॥ आत्मन्-विश्वजन, भोगोत्तर-पदात्, खः ॥

वृत्तिः ॥ आत्मन् विश्वजन इत्येताभ्यां भोगोत्तरपदाच्च प्रातिपदिकात्खः प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः ॥

वार्त्तिकम् ॥ पञ्चजनादुपसंख्यानम् ॥ वार्त्तिकम् ॥ सर्वजनाट्ठञ् खश्च ।
वा० ॥ महाजनान्नित्यं ठञ्वक्तव्यः ॥ वा० ॥ राजाचार्याभ्यां तु नित्यम् ॥
वा० ॥ आचार्यादणत्वं च ॥

9. The affix 'kha' comes in the sense of 'good for that,' after the words 'âtman,' and 'viśvajana' and after compounds having the word 'bhoga' as their second term.

This debars छ ॥ In the sûtra, the न् of आत्मन् has not been elided, indicating that it should not be compounded with the word भोग which would have been the case otherwise. It therefore follows from this irregular construction of the sûtra, that the word भोगोत्तरपद does not apply to the words आत्मन् and विश्वजन, but these words are themselves prakṛiti. Thus आत्मन् + ख = आत्मनीनम् 'suitable for ones self' the न् of âtman, which required to be elided by VI. 4. 144, is saved by VI. 4. 169. So also विश्वजनीनम् 'suitable for all men.' The word विश्वजन must be a karmadhâraya compound, meaning 'all men,' for the application of this rule; when it is a Tatpurusha or a Bahuvrîhi compound, it will take छ. As, विश्वजनाय हितं = विश्वजनीयम्, 'beneficial for man-kind.'

Vârt:—So also after Karmadhâraya Compound पंचजन, e. g. पंचजनीनम्, otherwise पंचजनीयम् ॥

Vârt:—After the Karmadharaya compound सर्वजन, there are the affixes ठञ् and ख, as, सर्वजनीनं, and सार्वजनिकम्; otherwise सर्वजनीयम् ॥

Vârt:—The affix ठञ् comes always after the word महाजन whether it be a Karmadhâraya or a Tatpurusha, but not so when it is a Bahuvrihi Compound. As महाजनाय हितं = माहाजनिकं ॥ In a Bahuvrihi it will be महाजनीयः with छ ॥

Compounds having भोग as their final term, also take the affix ख. as, मातृभोगीणः and पितृभोगीणः ॥ The word भोग means 'body.' But मात्रीयः and पित्रीयः with छ, when the word भोग does not follow.

Vârt :—The words राजा and आचार्य followed by 'bhoga' take always the affix ख, as, राजभोगीनः and आचार्यभोगीनः ॥ In the case of आचार्यभोगीनः, the न is not changed into ण (VIII. 4. 2.) The words do not take the affix ख when used singly. As, राज्ञे हितम्, आचार्याय हितम्, no affix being employed.

सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ ॥ १० ॥ पदानि ॥ सर्व-पुरुषाभ्याम्, ण-ढञौ ॥

वृत्तिः ॥ सर्वपुरुषाभ्यां यथासंख्यं णढञौ प्रत्ययौ भवतः तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः ॥

वार्त्तिकम् ॥ सर्वाण्णस्य वा वचनम् ॥ वार्त्तिकम् ॥ पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेष्विति वक्तव्यम् ॥

10. The affixes ण and ढञ् come in the sense of 'good for that' after the words 'sarva' and 'purusha'.

This debars 'chha'. Thus सर्वस्मै हितं = सार्वम् . So also पौरुषेयम् ॥

Vârt :—The affix ण comes optionally after सर्व, as, सर्वीयम् or सार्वम् ॥

Vârt :—The affix ढञ् comes after पुरुष when the word so formed means: 'slaughter', 'modification', 'a crowd', or 'made by him'. As पौरुषेयो वधः &c. 'man-slaughter', 'a crowd of men', 'human action', 'made by man'. e. g. पौरुषेयो ग्रन्थः 'a book written by man' contra. अपौरुषेया वेदाः 'The Vedas are non-human'.

माणवचरकाभ्यां खञ् ॥ ११ ॥ पदानि ॥ माणव-चरकाभ्याम्, खञ् ॥

वृत्तिः ॥ माणवचरकशब्दाभ्यां खञ् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः ॥

11. The affix खञ् comes in the sense of 'good for that', after the words 'mâṇava', and 'charaka'.

This debars छ. As माणवाय हितं = माणवीनम्. So also चारकीणम् ॥

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥ १२ ॥ पदानि ॥ तदर्थम्-विकृतेः, प्रकृतौ ॥

वृत्तिः ॥ प्रकृतिरुपादानकारणं, तस्यैव उत्तरमवस्थान्तरं विकृतिः । विकृतिवाचिनः प्रातिपदिकात्प्रकृतावभिधेयायां यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

12. After a word being the name of a product, the above-mentioned affix comes, to denote a thing which is the primitive that is serviceable for that.

The word प्रकृति means 'primitive or the material cause of a product'. The word विकृति means 'the product' or 'modification of such primitive' तदर्थं 'serviceable for that' i. e. 'the primitive being serviceable for the product'. The word तदर्थं shows that the primitive must be serviceable for that particular product and nothing else. That is to say, an affix will not come to

denote any product in general, but only when the primitive is serviceable for a particular product and nothing else. The word तदर्थं shows also that the word must be in the 4th case, when the affix is added. Some read the words तस्मै हितं also into this sûtra.

Thus अङ्गारेभ्यो हितानि एतानि काष्ठानि = अङ्गारीयाणि काष्ठानि 'wood serviceable for making charcoal;' so also प्राकारीया इष्टकाः 'bricks serviceable for making a wall'. Here अङ्गारीय and प्राकारीय are formed by छ V. I, 1. Similarly शङ्कव्यं दारु 'wood serviceable for a spear', पिचव्यः कार्पासः 'cotton plant serviceable for cotton'.

Why do we say तदर्थम् 'serviceable thereto'? Observe यवानां धानाः, धानानां सक्तवः ॥ Here there is modification of primitive, but सक्तु is the product also of other things than धानाः such as लाजा &c.

Why do we say विकृतेः 'after a product'? Observe उदकार्थः कूपः, there is no affix. For कूपः 'a well' and उदक 'water' do not stand in the relation of प्रकृति and विकृति i. e. material cause and effect. As 'water' is not the modification or product of 'the well', though it is found in the well, and therefore, the affix is not employed.

Why do we say प्रकृतौ 'to denote a primitive'. Observe असयर्था कोशी 'a sheath serviceable for a sword'. The sword is a product of iron, but a sheath is not the primitive of the sword.

By using the words प्रकृति and विकृति it is further shown that the prakṛiti is liable to modification or vikâra.

छदिरुपधिबलेर्ढञ् ॥ १३ ॥ पदानि ॥ छदि; उपधि, बलेः ढञ् ॥

वृत्तिः ॥ छदिरादिभ्यः शब्देभ्यो ढञ् प्रत्ययोभवति तदर्थं विकृतेः प्रकृताविव्येतस्मिन्विषये। छस्यापवादः ॥

13. The affix ढञ् (±/—एय) comes, in the sense of a primitive serviceable for a product, after the words 'chhadis', 'upadhi', and 'bali', denoting the product.

This debars छ. Thus छादिषेयाणि तृणानि, औपधेयं दारु, बालेयास्तण्डुलाः ॥

The affix comes after the word उपधि without changing the sense. उपधीयत इत्युपधिः = रथांगम् 'part of a wheel between the nave and the circumference or the wheel istelf'. The word औपधेय also means the same.

ऋषभोपानहोर्ञ्यः ॥ १४ ॥ पदानि ॥ ऋषभ, उपानहोः ञ्यः ॥

वृत्तिः ॥ ऋषभ उपानह् इत्येताभ्यां ञ्यः प्रत्ययो भवति तदर्थं विकृतेः प्रकृताविव्येतस्मिन्विषये। छस्यापवादः ॥

14. The affix ञ्य (+/—य) comes, in the sense of a primitive serviceable for a product, after the words 'ṛishabha' and 'upânah' denoting the products.

Thus आर्षभ्यो वत्सः, औपानह्योः मुञ्जः ॥ This 'ñya' debars 'chha'. Even when the primitive is 'leather चर्म', the affix 'ñya' will come after उपानह् irregularly debarring अञ् of V. 1. 15. Thus औपानह्यं चर्म ॥

चर्म्मणोञ् ॥ १५ ॥ पदानि ॥ चर्म्मण:, अञ् ॥

वृत्तिः ॥ चर्मण इति षष्ठी । चर्मणो या विकृतिः तद्वाचिनः प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति तदर्थं विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः ॥

15. The affix अञ् ($\underline{+}$/—अ) comes, in the sense of a primitive serviceable for a product, after a word expressing the product of leather.

The word चर्मण: in the aphorism is in the genitive case. This अञ् debars छ. Thus वार्ध्रं चर्म and वारत्रं चर्म a leather serviceable for making a 'vârdhra' and 'vârata' i. e. a leather thong.

तदस्य तदस्मिन्स्यादिति ॥ १६ ॥ पदानि ॥ तद् - अस्य, तद् - अस्मिन्, स्यात् इति ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः, अस्येति प्रत्ययार्थः, स्यादिति प्रकृतिविशेषणम् । इतिकरणो विवक्षार्थः । एवं द्वितीयेपि वाक्ये । सप्तम्यर्थे तु प्रत्यय इत्येतावान्विशेषः । प्रथमासमर्थात्षष्ठ्यर्थे सप्तम्यर्थे च यथाविहितं प्रत्ययो भवति । यत्तत्प्रथमासमर्थं स्याच्चेत्तद्भवति । इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा ॥

16. The above mentioned affixes come after a word in the first case in construction, with the force of a genitive or a locative, when the word in the first case is agent of the verb 'syat';—in other words—the above-mentioned affixes have also the senses of 'very well sufficient there to' and 'very well sufficient to be made therein'.

The word तद् shows that the word in construction must be in the 1st case, the words अस्य 'of it' and अस्मिन् 'in it' show the senses of the affix, the word स्यात् 'it can be' qualifies the primitive, the word इति is for the sake of distinctness. Thus प्राकार आसाम् इष्टकानां स्यात्=प्राकारीया इष्टकाः 'the bricks sufficient to raise a wall'. So also प्रासादीयं दारु ॥ Similarly प्राकारोऽस्मिन्देशे स्यात्=प्राकारीयो देशः 'a place sufficient to make a wall therein'. प्रासादीया भूमिः ॥

The word स्यात् being in the Potential Mood (विधि लिङ्) of अस् 'to be,' has the force of संभावन 'potentiality, sufficiency' as given in Sûtras III. 3. 154 &c. Such as when the large number of bricks makes it *possible* to raise a wall, we say प्राकार आसामिष्टकानां स्यात् ॥ Similarly when the quality (गुण) of a land, such as its area, situation &c, makes it *possible* to erect a palace therein, we say, प्रासादो स्मिन्देशे स्यात् ॥

In the examples under this sûtra, there is no modification (विकार) of

the primitive (प्रकृति) into a product, as was the case under sûtra V. 1. 12. The examples under this sûtra show merely the 'adequacy, fitness or sufficiency' of a thing for a certain purpose. Herein lies the difference between this sûtra and the previous ones.

The repetition of the word तद् twice in this sûtra shows the existence of this Grammatical maxim: अनेकस्मिन् प्रत्ययार्थे प्रत्येकं समर्थ विभक्तिः संबन्धनीयः 'when the sense of an affix is more than one, the case in construction to which the affix must be added must be shown in each case.'

Why there is no affixing in this case: प्रासादो देवदत्तस्य स्यात्? The use of इति in the Sûtra would prevent this, the force of इति being that the secular usage must be looked to in forming these derivatives.

परिखाया ढञ् ॥ १७ ॥ पदानि ॥ परिखायाः, ढञ् ॥

वृत्तिः ॥ परिखाशब्दाद् ढञ् प्रत्ययो भवति तदस्य तदस्मिन्स्यादित्येतस्मिन्नर्थे । छस्यापवादः ॥

17. The affix ढञ् (+/—एय) comes, after the word 'parikhâ' in the above senses of 'this is sufficient for that', and 'this is sufficient therein'.

This debars छ. Thus पारिखेयी भूमिः 'land sufficient to make a mote thereon'.

Up to this Sûtra was the governing force of the affixes छ and यत् ॥ Hereafter another affix will be taught.

प्राग्वतेष्ठञ् ॥ १८ ॥ पदानि ॥ प्राग्वतेः, ठञ् ॥

वृत्तिः ॥ तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्वतिसंशब्दनाद्यानितऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः ठञ् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतोवेदितव्यः ॥

18. Upto Sûtra V. 1. 115 (excluding that) the affix ठञ् (+/—इक or +/—क) bears rule.

The affix ठञ् governs all the succeeding sûtras upto तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति, and has the senses given to it in Sûtras V. 1. 37 &c. Strictly speaking the affix ठञ् governs only upto V. 1. 110 and not upto 115. Thus in Sûtra 72, the affix ठञ् must be read. as पारायणिकः, तौरायणिकः, चान्द्रायणिकः ॥

आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् ॥ १९ ॥ पदानि ॥ आ-अर्हात्-अ-गो-पुच्छ-संख्या-परिमाणात् -ठक् ॥

वृत्तिः ॥ तदर्हतीति वक्ष्यति । आ एतस्मादर्हसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः ठक् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः गोपुच्छादीन्वर्जयित्वा । अभिविधावयमाकारः तेनार्हत्यर्थेपि ठक् भवत्येव ॥

Kârikâ ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः ।
आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु सर्वतः ॥

19. Upto Sûtra V. 1. 63, inclusive, the affix ठक् (+/—इकं or +/—कं) bears rule, with the exception of the word 'gopuchchha', or a Numeral, or a word denoting a measure of capacity.

Strictly speaking ठक् governs upto sutra V. 1. 65. The word आर्हाद् is made up of आ+अर्हात् The force of आ here is अभिविधि or inclusive, so that in the Sûtra तदर्हति (V. 1. 63) also, the ठक् will be employed. The affix ठक् debars ठञ् ॥ The sense will be the same as given in V. 1. 37 &c. the difference between ठक् and ठञ् being in accent only. Thus निष्कया क्रीतं=नैष्किकँम, So also पाणिकँम ॥

But गोपुच्छेन क्रीतम्=गौँपुच्छिकम्, the accent falling on गौ; so also with words denoting Numbers and Measures, as षाँष्टिकम्, प्रैँास्थिकम्, कौँडविकम् ॥

The word परिमाण in this sûtra has its technical signification, and not its etymological sense. Technically परिमाण does not include संख्या, etymologically it does. Pâṇini has used this word परिमाण in some sûtras in its technical sense, in others in its etymological sense. Thus in sûtras IV. 1. 22, and V. 1. 19 the technical sense is taken, while in sûtras IV. 3. 156 and V. 1. 57 the etymological sense is meant. Technically परिमाण means सर्वतो मानं or a measure of capacity, and surface namely length and breadth and height or depth, such as प्रस्थः &c, i. e. a cubic measure and a square measure. In this sense it is to be distinguished from the measures of length or lineal measure, technically called प्रमाण, such as a वितस्त्य 'a cubit' &c, on the one side, and the measures of weight, technically called उन्माण such as पल, &c on the other side. In short उन्मान means a measure of weight or gravity, परिमाण means a measure of volume or capacity, प्रमाण means a lineal measure, and a संख्या is beyoud all these.

असमासे निष्कादिभ्यः ॥ २० ॥ पदानि ॥ असमासे-निष्कादिभ्यः (ठक्)

वृत्तिः ॥ आर्हादित्येव । निष्कादिभ्यः शब्देभ्यो ऽसमासे ठक् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठञोपवादः ॥

20. The affix ठक् comes after the words निष्क &c, when they are not parts of a compound, the sense of the affix being that taught in the subsequent sûtras upto V. 1. 63.

The word आर्हात् is understood in this sûtra also. This ठक् debars ठञ्. Thus नैष्किकँम, पाणिकँम, पादिकँम, माषिकँम ॥

Why do we say असमासे 'when not compounds'? Observe पैरमनैष्किकम्, ऐत्तमनैष्किकम् formed by ठञ् (V. 1. 18.) Compare VII. 3. 17 by which the Vṛiddhi of the second term takes place and not of the first.

Q. Is not the employment of the wọrd असमासे in the Sûtra redundant? For by the maxim ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति "that which cannot

2

possibly be anything but a prâtipadika, does, contrary to I. 1. 72, not denote that which ends with it, but it denotes only itself;" the prâtipadika निष्क being especially mentioned in the sûtra, the rule will apply to the word निष्क and not to a word ending with निष्क ॥

A. The employment of the word असमासे in this Sûtra, indicates by implication (jñâpaka), that in spite of the above maxim, the तदन्तविधिः I. 1. 72 applies in the previous sûtras, while in the subsequent sûtras its does not. As उगवादिभ्यो यत् V. 1. 2, the यत् applies not only to गो &c but to words ending in गो &c. As गव्यम् and सुगव्यम्, अतिसुगव्यम् ॥ Not only अपूप्यम् अपूपीयम् V. 1. 4. but also यवापूप्यम्, यवापूपीयम् ॥ Not only हन्व्यम् V. 1. 6. but also राजहन्व्यम् ॥

While in the sûtras subsequent to this V. 1. 20, the tadanta-vidhi applies only to words preceded by a Sankhyâ and that also in Sûtras upto V. 1. 115 and not there after as, द्वैपारायणिकः and त्रैपारायणिक V. 1. 72. Even in this latter case, when an affix is elided by लुक् the tadanta vidhi does not apply. Thus द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं = द्वि शूर्प + ठञ् V. 1 18 = द्विशूर्पम्, the affix being elided by V. 1. 28. Now in forming a tertiary derivative from this word द्विशूर्पम्, the tadanta vidhi will not apply. Thus द्विशूर्पेण क्रीतं, here what affix are we to subjoin? If tadanta-vidhi applied, we get the affix अञ् V. 1. 26 in the alternative. But tadanta-vidhi not applying, we get the general affix ठञ् V. 1. 8 and have द्वैशौर्पिकम् ॥ Here the affix ठञ् is not elided by V. 1. 28, as there is no Dvigu compounding. The above rule is summarised in the following *ishti* प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि ॥

The words 1. निष्क, 2. पण, 2. माष, 4. वाहद्रोण and 5. षष्टि belong to निष्कादि class.

शताच्च ठन्यतावशते ॥ २१ ॥ पदानि ॥ शतात्, च, ठन्-यतौ, अशते ॥

वृत्तिः ॥ आर्हाद् इत्येव । शतशब्दात् ठन्यतौ प्रत्ययौ भवतः अशते ऽभिधेये । आर्हीयेष्वर्थेषु । कनोपवादः ।

21. The affixes ठन् (—'—इक) and यत् (—'य) come in the senses taught upto V. 1. 63 after the word शत, when it is not a part of a compound, and when it does not mean merely a 'hundred'.

The word आर्हात् V. 1. 19 is understood here also. These affixes ठन् and यत् debar the affix कन् V. 1. 22. Thus शतेन क्रीतम् = शत्यम् or शतिकम् 'purchased for a hundred gold coins'.

Why do we say अशते 'when not meaning merely 'a hundred'? Observe शतं परिमाणमस्य = शतकं निदानम् 'a band whose measure is hundred'. The word अशते qualifies the sense of the affix, and not that of the base, the latter not being possible; for the word शत as a base must always mean 'a hundred'. The following examples will illustrate the meaning; शतमध्यायाःपरिमाणमस्य ग्रन्थस्य = शतकः 'a book con-

sisting of hundred Adhyayas'. In this case there is essentially no difference between the base (prakṛiti) and the sense of the affix (pratyayârtha), though there is apparent difference, for the sake of applying the affix. For शतकः is a book essentially consisting of hundred: while शत्यं 'a carriage purchased for a hundred coins', does not contain hundred as its essential part. Similarly शतको गोसंघः 'a herd of cows hundred in number'. Here the संघः essentially consists of शत and so there is the affix कन् and not ठन् or यत् (V. 1. 58). But not so in the case of शत्यं शाटकशतं, शतिकं शाटकशतं, for here the sense of the affix is formed by the sentence, and not discovered merely from the word. Hence the following Vartika शतप्रतिषेधेऽन्यशतत्वेऽप्रतिषेधः ।

The word च in the sûtra draws in the word असमासे from the previous sûtra. Thus द्वौ च शतं च = द्विशतं, द्विशतेन क्रीतं = द्विशतकम् 'purchased for a hundred and two coins'. Here the affix is कन् V. 1. 22. So त्रिशतकम् ॥ According to the Ishṭi given in the last Sûtra, the tadanta vidhi applies here.

संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ २२ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः,अतिशदन्तायाः,कन्॥

वृत्तिः ॥ आर्हादित्येव। संख्याया अत्यन्ताया अशदन्तायाश्च कन् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु। ठञो ऽपवादः।

22. The affix kan (ँ —क) comes after a Numeral, when it does not end with ति or शत्, the sense of the affix being that taught hereafter upto V. 1. 63.

The word आर्हात् is to be read into this sûtra also. The word संख्या is defined in I. 1. 23. This कन् debars ठञ् ॥ Thus पंचभिः क्रीतः = पंचकः, बहुकः, गणकः ॥

Why do we say 'when it does not end in ति or शत्'? Observe साप्ततिकः, चात्वारिंशतकः formed by ठञ् ॥ But why कतिकः is formed by कन् and not by ठञ् or ठक्, as the word कति also ends in ति? The word कति is formed by adding the affix डति, while the rule applies to the numerals which in their primitive state end with ति such as सप्ततिः, अशीतिः, विंशति &c. Here apply the two maxims अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य 'a combination of letters capable of expressing a meaning denotes whenever it is employed in Grammar, that combination of letters in so far as it possesses that meaning, but it does not denote the same combination of letters void of a meaning;' and निरनुबन्धक ग्रहणे न सानुबन्धकस्य 'when a term void of Anubandhas is employed in Grammar, it does not denote that which has an Anubandha attached to it'. Therefore when ति is taken, it does not mean डति ॥

वतोरिड् वा ॥ २३ ॥ पदानि ॥ वतोः, इट्, वा ॥

वृत्ति ॥ वत्वन्तस्य संख्यात्वात् कन् सिद्ध एव, तस्य त्वनेन वा इडागमो विधीयते। वतोः परस्य कनो वा इडागमो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु।

23. The affix 'Kan' coming after a Numeral end-

ing with वत्, takes optionally the augment इट्, the sense of the affix being those given upto V. 1. 63.

The words ending in वत् are संख्या; see I. 1. 23: and would consequently take कन् by V. 1. 22. The present sûtra ordains the optional affixing of इट् to this कन् ॥ Thus तावत्कः or तावतिकः, यावतिकः or यावत्कः ॥

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसंज्ञायाम् ॥ २४ ॥ पदानि ॥ विंशति-त्रिंशतभ्याम्-ड्वुन्-असंज्ञायाम् ॥

वृत्तिः ॥ विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन् प्रत्ययो भवति असंज्ञायां विषये आर्हीयेष्वर्थेषु ।

24. The affix ड्वुन् ($\acute{}$ — अक) comes in the senses taught upto V. 1. 63, after the words 'Vinśati' and 'trinśat', when it does not denote a Name: the ति and अत् of the base being dropped before this affix.

Thus विंशति + ड्वुन् = विंश + अक (VI. 4. 142) = विंशकः; त्रिंशत् + ड्वुन् = त्रिंश् + अक (VI. 4. 143) = त्रिंशकः ॥

Why do we say असंज्ञायाम् 'when not denoting a Name'? Observe, विंशतिकः, त्रिंशत्कः formed by affix कन् V. 1. 22. Q. Why do you affix कन्, when it is prohibited by the phrase अतिशदन्तायाः; for विंशति ends in ति and त्रिंशत् ends in शत्? The affix कन् will be added by dividing the sûtra into two: viz: (1) विंशतित्रिंशद्भ्यां (2) ड्वुनसंज्ञायाम्; the meanings being (1) The affix 'Kan' is added to vinśati and trinśat; (2) The affix ḍvun is added to the same words, when not denoting a name.

कंसाट्टिठन् ॥ २५ ॥ पदानि ॥ कंसात्-टिठन् ॥

वृत्तिः ॥ कंसाट्टिठन् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठञोपवादः ।

वार्त्तिकम् ॥ अर्द्धाच्चेति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ कार्षापणाट्टिठन्वक्तव्यः ॥

वा० ॥ प्रतिशब्दश्चास्यादेशो वा वक्तव्यः ॥

25 The affix टिठन् ($\acute{}$ — इक) comes in the senses taught upto V. 1. 63, after the word कंस ॥

This debars ठञ्; the anubandha टि of टिठन् shows that the feminine of the word will be formed by ङीप् (IV. 1. 15), the इ of टि is for the sake of pronunciation, the न् of टिठन् is for accent (VI. 1. 197). Thus कंसिकः fem. कंसिकी ॥

Vârt:—So also it must be stated after the word अर्ध; e. g. अर्धिकः, अर्धिकी ॥

Vârt:—So also after the word कार्षापण, e. g. कार्षापणिकः fem. कार्षापणिकी ॥ Sometimes the word प्रति is substituted for कार्षापण before this affix, as, प्रतिकः fem. प्रतिकी ॥

शूर्पादञन्यतरस्याम् ॥ २६ ॥ पदानि ॥ शूर्पात्, अञ्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ शूर्पशब्दादन्यतरस्यामञ् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठञोऽपवादः ॥ पक्षे सोऽपि भवति ।

26. The affix अञ् (±′—अ) comes optionally in the senses taught upto VI. 1. 63, after the word 'śûrpa'.

This debars ठञ् which comes in the alternative. As, शूर्पेण क्रीतं = शौर्पम् or शौर्पिकम् ॥

शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ॥ २७ ॥ पदानि ॥ शतमान-विंशतिक-सहस्र-वसनात्-अण् ॥

वृत्तिः ॥ शतमानादिभ्यः शब्देभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठक्ठञ्कनामपवादः ।

27. The affix अण् (±—अ) comes in the senses taught upto V. 1. 63, after the words 'śatamâna', 'viṅśatika', 'sahasra', and 'vasana'.

This debars ठञ्, ठक् and कन् ॥ Thus शतमानेन क्रीतं = शातमानं so also वैंशतिकम् साहस्रम् and वासनम् ॥

अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् ॥ २८ ॥ पदानि ॥ अध्यर्द्ध-पूर्व-द्विगोः, लुक्, असंज्ञायाम् ॥

वृत्तिः ॥ आर्हादित्येव । अध्यर्द्धशब्दः पूर्वो यस्मिन्तस्मादध्यर्द्धपूर्वात्प्रातिपदिकाद् द्विगोश्च परस्य आर्हीयस्य लुग् भवति, असंज्ञायां विषये ।

28. The affix having the senses taught upto V.1.63, is elided by लुक्, after a stem beginning with the word adhyardha, and after a Dvigu compound, when it is not a Name.

The word आर्हात् is understood here also. Thus अध्यर्द्धकंसम्, द्विकंसम्, अध्यर्द्धशूर्पम्, द्विशूर्पम्, त्रिकंसम्, त्रिशूर्पम् ॥ Here the affixes टिठन् and अञ् are elided.

Though in the words द्विशूर्पम् &c. the affix is elided, it is only so when the affixing of the taddhita occasions a Dvigu compounding (II. 1. 51) such as in द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं = द्विशूर्पम् ॥ Here the resultant is a Dvigu compound. But in forming tertiary derivatives the affix is not elided, as द्विशूर्पेण क्रीतं = द्विशौर्पिकम् ॥ Hence the following rule: द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणम् ॥ See IV. 1. 88, V. 1. 20. ॥

Why do we say असंज्ञायाम् 'when not a Name'? Observe पांचलोहितिकम् or पंचलौहितिकम् and पांचकलायिकम् being names of certain measures. The feminine word लोहिनी is changed into the masculine by the Vârtika भस्याढे तद्धिते given under VI. 3. 35.

The word अध्यर्द्ध is a Saṅkhyâ (See I. 1. 23), and a word beginning with it will be a Dvigu compound. Its separate mention in this sûtra may appear superfluous. It is however so mentioned, in order to indicate (jñâpaka) that

this word is not always a Sankhyâ. Thus for the purposes of the application of the affix कृत्वसुच् (V. 4. 17), this word is not a saṅkhyâ.

विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ॥ २९ ॥ पदानि ॥ विभाषा, कार्षापण, सहस्राभ्याम्, (लुक्) ॥

वृत्तिः ॥ अध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोश्च कार्षापणसहस्रान्तादुत्तरस्यार्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति ।
वा० ॥ सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानम् ॥

29. The affix having the senses taught up to V. 1. 63 is optionally luk-elided, after the words kârshâpaṇa, and sahasra, when they are preceded by adhyardha or are members of a Dvigu compound.

This sûtra makes the elision optional, when it was compulsory by the last sûtra. Thus अध्यर्द्धकार्षापणम् or अध्यर्द्धकार्षापणिकं, द्विकार्षापणम् or द्विकार्षापणिकम्, here the affix टिठन् (V. 1. 25) is elided in one case, and not elided in the other. When it is not elided, प्रति may be substituted for कार्षापण (V. 1. 25). अध्यर्द्धप्रतिकम्, द्विप्रतिकम् ॥

So also after the word सहस्र, e. g. अध्यर्द्धसहस्रम् or अध्यर्द्धसाहस्रम्, द्विसहस्रम् or द्विसाहस्रम् ॥ When the affix is not elided, the forms above shown with irregular Vṛiddhi of the second stem, are evolved by sûtra VII. 3. 15.

Vârt :—The words सुवर्ण and शतमान should also be enumerated. As, अध्यर्द्धसुवर्णम् or अध्यर्द्धसौवर्णिकम्, द्विसुवर्णम्, द्विसौवर्णिकम्, अध्यर्द्धशतमानम्, अध्यर्द्धशातमानम्, द्विशतमान or द्विशातमानम् ॥ The irregular Vṛiddhi of the second term takes place by VII. 3. 17.

द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ॥ ३० ॥ पदानि ॥ द्वि, त्रि, पूर्वात्, निष्कात्, (लुक्) ॥

वृत्तिः ॥ द्विगोरित्येव । द्वित्रिपूर्वाद् द्विगोर्निष्कान्तादार्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति ।
वा० ॥ बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् ॥

30. The Ârhîya-affix (V. 1. 63) is optionally elided after a Dvigu occasioning compound, of the word nishka, preceded by dvi and tri.

The word द्विगोः 'a taddhita occasioning a Dvigu compound' of V. 1. 28 is to be read into this sûtra. Thus द्विनिष्कम् or द्विनैष्किकम्, त्रिनिष्कम् or त्रिनैष्किकम् (VII. 3. 17).

Vârt :—So also when nishka is preceded by बहु, e. g. बहुनिष्कम् or बहुनैष्किकम् ॥ The irregular Vṛiddhi of the second term is caused by VII. 3. 17.

विस्ताच्च ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ विस्तात्-च (लुक्) ॥

वृत्तिः ॥ द्वित्रिपूर्वादिति चकारेणानुकृष्यते, द्वित्रिपूर्वाद्विस्तान्ताद् द्विगोः परस्यार्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति ॥

31. The ârhîya-affix (V. 1. 37-63) occasioning a

Dvigu compound, is optionally elided after the word bista, preceded by dvi or tri.

The word च in the sûtra draws in the words द्वित्रिपूर्वात् ॥ Thus द्विबिस्तम् or द्विबैस्तिकम्, त्रिबिस्तम् or त्रिबैस्तिकम्, बहुबिस्तम्, बहुबैस्तिकम् ॥

The separation of this sûtra is for the sake of the subsequent sûtra.

विंशतिकात्खः ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ विंशतिकात्-खः ॥

वृत्तिः ॥ अध्यर्द्धपूर्वात्प्रातिपदिकाद्द्विगोश्च विंशतिकशब्दान्तादार्हीयेष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति ॥

32. The affix kha (ईन) comes in the ârhîya senses (V. 1. 37-63) after the word vinśatika, when preceded by the word adhyarddha or a Numeral, occasioning a Dvigu.

Thus अध्यर्द्धविंशतिकीनम्, द्विविंशतिकीनम् and त्रिविंशतिकीनम् ॥ Being especially ordained, this affix ख is not elided by V. 1. 28.

खार्या ईकन् ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ खर्य्याः, ईकन् ॥

वृत्तिः ॥ अध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोरित्येव । अध्यर्द्धपूर्वात्प्रातिपदिकाद् द्विगोश्च खारीशब्दान्तादार्हीयेष्वर्थेषु ईकन् प्रत्ययो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ केवलाच्चेति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ काकिण्याश्चोपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ केवलायाश्च ॥

33. The affix îkan (⊥—ईक) comes in the Ârhîya senses (V. 1. 37-63), after the word khârî, when preceded by the word adhyardha or a Numeral occasioning a Dvigu.

Thus अध्यर्द्धखारीकम्, द्विखारीकम् ॥

Vârt:—So also after the word खारी alone, as खारीकम् ॥

Vârt:—So also after the word काकिणी, as, अध्यर्द्धकाकिणीकम्; द्विकाकिणीकम्, त्रिकाकिणीकम् ॥ So also when the word is alone: as, काकिणीकम् ॥

पणपादमाषशताद्यत् ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ पण-पाद-माष-शतात्, यत् ॥

वृत्तिः ॥ अध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोरित्येव । अध्यर्द्धपूर्वात् द्विगोश्च पणपादमाषशतशब्दान्तादार्हीयेष्वर्थेषु यत् प्रत्ययो भवति ।

34. The affix yat (य) comes in the ârhîya senses (V. 1. 37-63), after the words paṇa, pâda, mâsha and śata, when preceded by the word adhyardha, or a Numeral occasioning a Dvigu.

Thus अध्यर्द्धपण्यम्, द्विपण्यम्, त्रिपण्यम् so also अध्यर्द्धपाद्यम्, द्विपाद्यम्, त्रिपाद्यम् ॥ Here पाद is not changed into पद, by VI. 3. 53. The substitution enjoined by VI. 3. 53 takes place when पाद means the *foot* of a living being, while here it means a measure of capacity. So also अध्यर्द्धमाष्यम्, द्विमाष्यम्, त्रिमाष्यम्, अध्यर्द्धशत्यम्, द्विशत्यम्, त्रिशत्यम् ॥

शाणाद्वा ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ शाणात्-वा (यत्) ॥

वृत्तिः ॥ अध्यर्द्धपूर्वाद्द्विगोरित्येव । शाणशब्दादध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोरार्हीयेष्वर्थेषु वा यत् प्रत्ययो भवति । ठञो-पवादः । पक्षे सोपि भवति ।

वार्त्तिकम् ॥ शताच्चेति वक्तव्यम् ॥

35. The affix yat comes optionally after the word śâṇa, in the ârhîya-senses (V. 1. 63), when it is preceded by the word adhyardha or a Numeral occasioning a Dvigu.

This debars ठञ् which also comes in the alternative, and is then elided by V, 1. 28. Thus अध्यर्द्धशाण्यम् or अध्यर्द्धशाणम्, द्विशाण्यम् or द्विशाणम्, त्रिशाण्यम् or त्रिशाणम् ॥

Vârt:—So also optionally after the word शत, as, अध्यर्द्धशत्यम् or °शतम्, द्विशत्यम् or °शतम्, त्रिशत्यम् or °शतम् ॥

द्वित्रिपूर्वादण्च ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ द्वि त्रि-पूर्वात्, अण्, च ॥

वृत्तिः ॥ शाणादित्येव, द्वित्रिपूर्वाच्छाणान्तात्प्रातिपदिकादार्हीयेष्वर्थेषु अण् प्रत्ययो भवति, चकाराद्यञ् वा ।

36. The affix aṇ (±—अ) as well as 'yat' optionally also comes after the word śâṇa, in the ârhîya-senses (V. 1. 37-63), when preceded by the words द्वि and त्रि.

The यत् comes optionally by the last sûtra and is also drawn into this by the word च. Thus we have three forms, द्विशाण्यम्, द्वैशाणम्, and द्विशाणम्, so also त्रिशाण्यम्, त्रैशाणम् and त्रिशाणम् ॥

The irregular Vṛiddhi of the second term in cases of compounds of numerals, taught in VII. 3. 15-17, does not however take place in the case of शाण, this word being especially excluded from the operation of those rules, see VII. 3. 17. The Vṛiddhi here is regular as taught by the general rule VII. 2. 117.

तेन क्रीतम् ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ तेन-क्रीतम् ॥

वृत्तिः ॥ ठञादयस्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृताः तेषामितः प्रभृति समर्थविभक्तयः प्रत्ययार्थाश्च निर्दिश्यन्ते॥तेने-ति तृतीयासमर्थात् क्रीतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

37. The thirteen affixes taught in V. 1. 18-36, have the sense of "purchased with this price", and are added to a word in the third case in construction.

The thirteen affixes ठञ्, ठक्, ठन्, यत्, कन्, ड्वुन्, टिठन्, अञ्, अण्, ख, ईकन्, यत् and अण् have already been taught. Now is taught their sense, and the case in construction of the word to which they should be added. The तेन shows that the word must be in the 3rd case in construction : and क्रीतम् shows that the sense is that of 'purchased'. The illustrations have already been given in the previous sûtras. Some more may be mentioned here. Thus सप्तत्याक्रीतं = साप्ततिकम्, आशीतिकम्, नैष्किकम्, पाणिकम्, पादिकम्, माषिकम्, शत्यम्, शतिकम्, द्विकम्, त्रिकम् &c.

The affix will come after a word in the 3rd case in construction when it means 'price,' and the force of the 3rd case is that of 'instrument' (II. 3. 18) and not that of 'agent.' Therefore, there is no affixing in the words देवदत्तेन क्रीतं or पाणिना क्रीतं ॥

Nor does the affix come after a dual or a plural. Thus प्रस्थाभ्यां क्रीतं or प्रस्थैः क्रीतं, there is no affixing, as it is not the idiom. But द्वाभ्यां क्रीतं = द्विकम्, त्रिकम्, पंचकम्, मुद्गैः क्रीतं = मौद्गिकम्, माषिकम्. Here there is affixing after a dual and plural, for the words द्वि, त्रि are essentially dual or plural, and in the case of मुद्गः and माषः, those are always used in the plural, for it is not possible to purchase anything with a single grain of मुद्ग or माषः ॥

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ तस्य, निमित्तम्, संयोग-उत्पातौ ॥

वृत्तिः ॥ तस्येति षष्ठीसमर्थान्निमित्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तन्निमित्तं संयोगश्चेत्स भवति उत्पातो वा ॥

वार्त्तिकम् ॥ तस्यनिमित्तप्रकरणे वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम् ॥
वा० ॥ सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम् ॥

38. The above affixes have further the sense of "for its sake", when the meaning is a relation or an unwonted appearance.

The word तस्य shows that the word in construction must be in the 6th case, the word निमित्तं 'cause or occasion' gives the sense of the affix; संयोग means 'a connection, or relation': उत्पात: means 'a portend indicative of good or bad luck.' Thus शतस्य निमित्तं धनपतिना संयोगः = शत्यः 'a connection with a rich man for the sake of getting a hundred.' So also शातिकः, साहस्रः ॥ So also शतस्य निमित्तमुत्पातो दक्षिणाक्षिस्पन्दनम् = शत्यम्, शातिकम्, साहस्रम् "the twitching of the right eye for the sake of a hundred" i. e. indicative of acquiring or losing a hundred, a thousand &c.

Vârt:—The above affixes come after the words वात, पित्त, and श्लेष्म in the senses of allaying or vitiating. As वातिकम् 'allaying or vitiation of windy humour.' So also पैत्तिकम्, श्लैष्मिकम् ॥

Vârt:—Also after the word सन्निपात, as, सान्निपातिकम् ॥

गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ गो-द्व्यचोः, अ-संख्या-परिमाण-अश्वादेः, यत् ॥

वृत्तिः ॥ गोशब्दाद् द्व्यचश्च प्रातिपदिकात्संख्यापरिमाणाश्वादिविवर्जिताद्यत् प्रत्ययो भवति तस्य निमित्तं संयोगोत्पातावित्येतस्मिन्नर्थे । ठञादीनामपवादः ॥

वार्त्तिकम् ॥ ब्रह्मवर्चसादुपसंख्यानम् ॥

39. After the word गो and after a word having two syllables, with the exception of a Numeral, or a Measure of

capacity, or aśva &c, the affix yat (य) is added, in the above sense of 'a relation or a portent for the purpose of that'.

This debars ठञ्. As गो निमित्तं संयोग उत्पातो वा = गव्यः 'a connection or a portent for the sake of a cow.' So also after a word of two syllables, as, धन्यम्, स्वर्ग्यम्, यशस्यम्, आयुष्यम् ॥

Why do we say "when not a word denoting a Numeral, or a Measure of capacity or अश्व &c"? Observe पंचानां निमित्तं = पंचकम्, सप्तकम्, अष्टकम्; प्रास्थिकम् खारिकम्, आश्विकः formed by V. 1. 22, 18, 19.

Vârt:—The word ब्रह्मवर्चस should be enumerated: e. g. ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तं गुरुणा संयोगः = ब्रह्मवर्चस्यम् "relationship with a teacher in order to acquire Brahmavarchasa."

1 अश्व, 2 अश्मन्, 3 गण, 4 ऊर्णा, 5 उमा, 6 गङ्गा (भङ्ग भङ्गा), 7 वर्षा (वर्ष), 8 वसु. ॥

पुत्राच्छ च ॥ ४० ॥ पदानि ॥ पुत्रात्, छ, च ॥

वृत्तिः ॥ पुत्रशब्दाच्छः प्रत्ययो भवति चकाराद्यच्च तस्य निमित्तं संयोगोत्पाताविव्येतस्मिन्विषये ॥

40. After the word putra, the affix chha (ईय) also comes, as well as yat (य), in the above sense of 'a relation or a portent for the purpose of that.'

The word पुत्र being a dissyllabic word would always have taken यत् by the last aphorism. This ordains छ also. Thus पुत्रस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा = पुत्रीयम् or पुत्र्यम् ॥

सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ सर्वभूमि-पृथिवीभ्याम्, अण्-अञौ ॥

वृत्तिः ॥ सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यां यथासंख्यमणञौ प्रत्ययौ भवतः, तस्य निमित्तं संयोगोत्पाताविव्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादौ ॥

41. The affixes aṇ (±—अ) and añ (±/—अ) are respectively added to the words sarvabhûmi and pṛithivî, in the above mentioned sense of "a connection or a portent for its purpose".

This debars ठक्. Thus सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा = सार्वभौमः, so also पार्थिवः॥ In सार्वभौमः there is Vriddhi of both members of the compound by VII. 3. 20.

तस्येश्वरः ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ तस्य, ईश्वरः ॥

वृत्तिः ॥ तस्येति षष्ठीसमर्थाभ्यां सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यामणञौ प्रत्ययौ भवत ईश्वर इत्येतस्मिन्विषये ।

42. To the same bases sarvabhûmi and pṛithivî, are added the same affixes aṇ and añ respectively, in the sense of "lord thereof".

Thus सर्वभूमेरीश्वरः = सार्वभौमः 'the lord of the whole earth', पार्थिवः 'the lord of the earth'.

The word तस्य, showing the genitive construction of the base, has been repeated in this sûtra, though its anuvṛitti was running into it from V. 1. 38; in order to show that the senses given in V. 1. 38 do not extend further. Had तस्य not been repeated here, the word ईश्वरः would have been an attribute, like the words संयोग and उत्पात, of the word निमित्तः ॥

तत्र विदित इति च ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ तत्र-विदितः-इति-च (अण्-अञौ) ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यां यथासंख्यमणञौ प्रत्ययौ भवतः, विदित इत्येतस्मिन्नर्थे ।

43. To the same bases sarvabhûmi and pṛithivî, being in the 7th case in construction, are added the same affixes aṇ and añ respectively, when the sense is that of "known therein".

The word विदितः means known published &c. सर्वभूमौ विदितः = सार्वभौमः known in the whole world. So also पार्थिवः ॥

लोकसर्वलोकाट्ठञ् ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ लोक-सर्वलोकात्, ठञ् ॥

वृत्तिः ॥ लोकसर्वलोकशब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां विदित इत्येतस्मिन्विषये ठञ् प्रत्ययो भवति ।

44 The affix ṭhañ (+/—इक) comes in the sense of 'known therein', after the words loka and sarvaloka, in the 7th case in construction.

Thus लोके विदितः = लौकिकः, सार्वलौकिकः ॥ The irregular Vṛiddhi of both members takes place by VII. 3. 20.

तस्य वापः ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ तस्य-वापः ॥

वृत्तिः ॥ तस्येति सप्तमीसमर्थाद्वाप इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।

45. The above mentioned affixes (V. 1. 18 &c) come after a word in the sixth case in construction, in the sense of 'sown with so much'.

The word वापः means 'sown therein' i. e. a field. Thus प्रस्थस्य वापः क्षेत्रं = प्रास्थिकम् 'sown with a Prastha', द्रौणिकम्, खारीकम्, i. e. a field sown with a quantity of grain measuring a Prastha or a Droṇa or a Khâri.

पात्रात्ष्ठन् ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ पात्रात्-ष्ठन् ॥

वृत्तिः ॥ पात्रशब्दात् ष्ठन् प्रत्ययो भवति तस्य वाप इत्येतस्मिन्विषये । ठञोऽपवादः ।

46. The affix shṭhan (ˊ—इक) comes in the sense of 'sown with so much', after the word pâtra.

This debars ठञ्. The न् of ष्ठन् is for accent (VI. 1. 197), the ष् is for ङीष् (IV. 1. 41). The word पात्र denotes a measure of capacity. Thus पात्रस्यवापः = पात्रिकं क्षेत्रम्, fem पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः ॥

तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ तद्, अस्मिन्, वृद्धि-आय-लाभ-शुल्क-उपदा, दीयते ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं वृद्ध्यादि चेत्तद्दीयते ।

वार्त्तिकम् ॥ चतुर्थ्यर्थ उपसंख्यानम् ॥

47. The above mentioned affixes have also the sense of "an interest, or a rent, or a profit, or a tax, or a bribe given thereby or in that".

The affix is added to a word in the first case (तद्) in construction. The sense of the affix is that of a locative (अस्मिन्). The word दीयते 'is given' in the singular number joins with each one of the word वृद्धि, आय &c. The sum paid by a debtor to his creditor over and above the principal, is called वृद्धि or interest. The share of profit taken by landlord in villages &c. is called आय or rent. The increase over the capital by sale of cloth &c. is called लाभ or profit. The share of the king for protection &c. is called शुल्क or tax. The present or bribe is called उपदा ॥ Thus पंचास्मिन् वृद्धि र्वा आयो वा लाभो वा शुल्को वा उपदा वा दीयते = पंचकः 'that transaction &c. in which five per cent is given as interest, rent, profit, tax or bribe'. Similarly सप्तकः, शत्यः, शतिकः, साहस्रः &c.

Vârt:—So also in the sense of a Dative. As पंचास्मै वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा उपदा वा दीयते = पंचको देवदत्तः "Devadatta to whom five per cent is given as Interest &c". This Vârtika may be redundant, if we take the locative as sometimes having the force of dative also. As in the sentence समप्राह्मणे दानं ॥

पूरणार्द्धाट्ठन् ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ पूरण, अर्द्धात्, ठन् ॥

वृत्तिः ॥ पूरणवाचिनः शब्दादर्द्धशब्दाच्च ठन् प्रत्ययो भवति तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदादीयतइत्येतस्मिन्नर्थे । यथायथं ठकूटिठनोरपवादः ।

48. The affix ṭhan (ठ्—इक) comes in the same sense of "an interest, a rent, a profit, a tax or a bribe given thereby or therein", after a word denoting an ordinal, and after the word ardha.

This debars ठक् and टिठन् ॥ Thus द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन् दीयते = द्वितीयिकः, तृतीयिकः, पंचमिकः, सप्तमिकः, अर्द्धिकः ॥ The word अर्द्ध is technically the name of रूपकार्धं।

भागाद्यच्च ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ भागात्, यत्, च ॥

वृत्तिः ॥ भागशब्दाद्यत् प्रत्ययो भवति । चकाराट्ठंश्च । तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयतइत्येतस्मिन्नर्थे ।

49. The affix yat (य) comes after the word bhâga in the sense of "an interest, a rent, a profit, a tax or a bribe given thereby or therein".

By the word च in the sûtra ठञ् also comes. This debars इञ् ॥ Thus भागो वृद्ध्यादिरस्मिन् दीयते = भाग्यं or भागिकं शतम् ; भाग्या or भागिका विंशतिः ॥ The word भाग also denotes रूपकार्ध ॥

तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः ॥ ५० ॥ पदानि ॥ तत्, हरति, वहति, आवहति, भारात्, वंशादिभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ तदिति द्वितीयासमर्थाद्धरत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।

50. The above mentioned affixes, after the word भार preceded by the word वंश &c, have the sense of 'who carries away, or conveys or brings that'.

The case in construction here is accusative (तद्). Thus वंशभारं हरति, वहति आवहति वा = वांशभारिकः, कौटजभारिकः, बाल्वजभारिकः ॥

Why do we say "after भार"? Observe वंशं हरति, no affixing. Why do we say "preceded by वंश &c". Observe व्रीहिभारं हरति, no affixing.

According to another explanation, the phrase भाराद् वंशादिभ्यः is explained as भारभूतेभ्यो वंशादिभ्यः. Then the sûtra will mean "the above named affixes come after वंश &c. when they denote a load". Thus भारभूतान् वंशान् हरति = वांशिकः; कौटजिकः, बाल्वजिकः ॥ Why do we say "when denoting a load भार"? Observe वंशं हरति ॥ Why do we say after वंश &c.? Observe भारभूतान् व्रीहीन् वहति ॥ Both these explanations are valid and traditional.

The word हरति means to carry to another place or to steal; वहति means to carry on ones back or head, आवहति means to produce or bring.

1 वंश, 2 कुटज, 3 बल्वज, 4 मूल, 5 स्थुणा, (स्थुण), 6 अक्ष, 7 अश्मन्, 8 अश्व, 9 लक्षण*, 10 इक्षु, 11 खट्वा ॥

वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ वस्न-द्रव्याभ्याम्, ठन्, कनौ ॥

वृत्तिः ॥ वस्नद्रव्यशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां यथासंख्य ठन् कन् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो हरत्यादिष्वर्थेषु ।

51. The affixes ṭhan (– — इक) and kan (– — क) come respectively after the words vasna and dravya, in the second case in construction, in the same sense of 'who carries &c.'

Thus वस्नं हरति वहति वा = वस्निकः, द्रव्यकः ॥

संभवत्यवहरति पचति ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ सम्भवति, अवहरति, पचति ॥

वृत्तिः ॥ तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । तदिति द्वितीयासमर्थात्संभवत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति । तत्राधेयस्य प्रमाणानतिरेकः संभवः । उपसंहरणमवहारः । विक्लेदनं पाकः ।

वार्त्तिकम् ॥ तत्पचतीति द्रोणादण्च ॥

52. The above-mentioned affixes have also the

sense of "what is capable of holding that; or takes away that, or cooks that."

The word तद् is understood here, showing that the word in construction to which the affix is to be added should be in the accusative. The word संभव means the *capacity* to hold the exact quantity; अवहार means 'taking away, or containing.' Thus प्रस्थं संभवति = प्रास्थिकः 'a vessel capable of holding a Prastha measure.' So प्रस्थमवहरति or पचति = प्रास्थिकः 'a vessel or a person that takes away, holds or cooks a Prastha measure.' Similarly कौडविकः and खारीकः ॥ The word संभव does not govern the word पचति, thus प्रस्थं पचति ब्राह्मणी = प्रास्थिकी 'Brâhmanî who cooks a Prastha.'

Vârt:—The affix अण् also comes after the word द्रोण in the sense of 'who cooks that.' e. g. द्रोणं पचति ब्राह्मणी = द्रौणी or द्रौणिकी ॥

आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ आढक, आचित, पात्रात्, खः, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ आढकाचितपात्रशब्देभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो ऽन्यतरस्यां संभवादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति ।

53. The affix kha (ईन) may optionally be added in the above sense of 'being capable of holding &c,' after the words âḍhaka, âchita, and pâtra.

This ख debars ठञ् which comes in the alternative. Thus आढकं संभवति, अवहरति, पचति वा = आढकीना or आढकिकी, आचितीना or आचितिकी, पात्रीणा or पात्रिकी ॥

द्विगोष्ठंश्च ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ द्विगोः, ष्ठन्, च ॥

वृत्तिः ॥ आढकाचितपात्रादित्येव । आढकाचितपात्रान्ताद् द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु ष्ठन् प्रत्ययो भवति, चकारात्खश्च, अन्यतरस्याम् ॥

54. The affix shṭhan (⁄ — इक) as well as the affix ख (ईन) may optionally come, after the same words âḍhaka, âchita, and pâtra, being final of a Dvigu compound, the sense being that of 'what can hold, &c.'

The ख is read into the sûtra by the word च of the aphorism These two affixes ख and ष्ठन् being especially ordained, are not to be elided by V. I. 28. But when in the alternative, we add the general affix ठञ्, then it is elided by V. I. 28. The न् of ष्ठन् is for accent (VI. I. 19). and the ष् for ङीष् ॥ Thus we have 3 forms:—द्व्याढकिकी, द्व्याढकीना, or द्व्याढकी; द्व्याचितिकी, द्व्याचितीना, द्व्याचिता. In this case of द्व्याचिता the feminine is not formed by ङीप् (IV. I. 21) because of the specific prohibition contained in IV. I. 22. So also द्विपात्रिकी, द्विपात्रीणा and द्विपात्री॥

कुलिजाल्लुक्खौ च ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ कुलिजात्, लुक्, खौ, च ॥

वृत्तिः ॥ द्विगोरित्येव कुलिजशब्दान्ताद् द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ भवतः । चकारात्ष्ठंश्च अन्यतरस्याग्रहणानुवृत्त्या लुगपि विकल्प्यते ॥

55. After the word kulija, being the final of a Dvigu, there is optionally the elision of the above affixes, or the adding of the affix ख (इन), in the sense of 'what can hold that &c'

By च the affix ष्ठन् is also added. The elision being optional, the affix ठञ् V. I. 18 may *optionally* be elided by V. I. 28. Thus we get *four* forms: द्विकुलिजिकी (ष्ठन्), द्विकुलिजीना (ख), द्विकुलिजा (ठञ् लुक्), द्वैकुलिजिकी (ठञ्) ॥ In the last example, there is not vṛiddhi of the second term, though it was so required by VII. 3. 17. The anomaly is explained by holding that the word कुलिज should be included in the exception along with संज्ञा and शाण of VII. 3. 17.

सोऽस्यांशवस्नभृतयः ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ सो, अस्य, अंश, वस्न, भृतयः ॥

वृत्तिः ॥ स इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत् प्रथमासमर्थंमंशवस्नभृतयश्चेत्ता भवन्ति ॥

56. The affixes taught in V. 1. 18 &c have also the sense of 'this is his portion, price or pay.'

The सः shows that the case in construction is nominative. The word अंश means 'share,' वस्न means 'price,' भृति means 'wages.' Thus पंच अंशो वस्नो वा भृतिर्वास्य = पंचकः 'whose portion, price or pay is five.' So सप्तकः, साहस्रः ॥

तदस्य परिमाणम् ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ तद्, अस्य, परिमाणम् ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत् प्रथमासमर्थं परिमाणं चेत्तद्भवति ।

57. The affixes V. 1. 18 &c have the sense of "this is its measure."

The word तद् shows that the word in construction should be in the nominative case. Thus प्रस्थः परिमाणमस्य = प्रास्थिको राशिः 'a heap whose mass is a Prastha.' So also खारीकः, शत्यः, शतिकः, साहस्रः, द्रौणिकः, कौडविकः, वार्षशतिकः, वार्षसहस्रिकः ॥ So also षष्टिर्जीवित परिमाणमस्य = षाष्टिकः, द्विसाप्ततिकः ॥

Why the words तदस्य have been repeated in this sûtra, when their anuvṛitti could have been drawn from the last aphorism, the word सो ऽ स्य and तदस्य being the same? The repetition shows that the affixes are again ordained, so that the elision taught in V. I. 28 does not apply. Thus द्वे षष्टी जीवित परिमाणमस्य = द्विषाष्टिकः, द्विसाप्ततिकः, ॥ Here the affix is not elided by V. I. 28.

संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः, संज्ञा-संघ-सूत्र-अध्ययनेषु ॥

वृत्तिः ॥ तदस्य परिमाणमिति वर्त्तते । संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात्परिमाणोपाधिकात्प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति प्रत्ययार्थविशेषणम् ॥

वार्त्तिकम् ॥ स्तोमे डविधिः पञ्चदशाद्यर्थः ॥ वा० ॥ शन्शतोर्डिनिश्छन्दसि ॥

वा० ॥ विंशतश्चेति वक्तव्यम् ॥

58. The affixes V. 1. 18 &c come after a word denoting a numeral, in the sense of "this is its measure," when the word so formed means a Name, a Multitude, a Book, or a fixed way and mode of study.

The phrase तदस्य परिमाणं is understood here. The word in construction to which the affix is to be added should be in the nominative case. When it is a Name, the affix does not change the sense of the radical. Thus पंचकाः =पंचः 'the Five' as पंचका शकुनयः, त्रिकाः 'the Three'=शालङ्कायनाः ॥ The sense of the primitive is changed when it means a संघ 'a multitude or flock'; as पंचकः संघः, अष्टकः ॥ So also when it means a सूत्र 'a Book', as, अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य सूत्रस्य=अष्टकं पाणिनीयम् 'The Ashṭaka of Pâṇini viz, a Book comprising Eight Adhyâyas'. So also दशकं वैयाघ्रपदीयम्, त्रिकं काशकृत्स्नम् ॥ Is not a collection of Adhyâyas the same as संघः ? No, the word संघः is confined to a collection of living beings only.

The word अध्ययन means 'study'. Its numerical measure (संख्या परिमाण) means the particular number of times, or ways in which it should be read. Thus पंचकोऽधीतः 'what is studied five-times or in five modes' सप्तकोऽधीतः so also अष्टकः or नवकः ॥

Vârt:—The affix ड comes after the words पंचदश &c, when the word means a Stoma. As, पंचदश मन्त्राः परिमाणमस्य=पंचदशः स्तोमः, सप्तदशः स्तोमः &c. The indicatory ड् causes the elision of final (टि) by VI. 4. 143, in the cases of words like एकविंशः &c. In the case of पंचदशः the न् is elided by VI. 4. 144.

Vârt:—The affix डिनि comes in the Chhandas after words ending in शत् and शन्, as, पंचदशिनोऽर्द्धमासाः, त्रिंशिनो मासाः ॥

Vârt:—So also after the word विंशति, as विंशिनोऽङ्गिरसः ॥

पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् ॥ ५९ ॥
पदानि ॥ पङ्क्ति, विंशति, त्रिंशत्,चत्वारिंशत्, पञ्चाशत्, षष्टि, सप्तति, अशीति, नवति शतम् ॥

वृत्तिः ॥ तदस्य परिमाणमिति वर्त्तते । पङ्क्त्यादयः शब्दा निपात्यन्ते । यदिह लक्षणेनानुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात्सिद्धम् ।

59. The following words are anomalous: paṅkti 'a verse', viṅśati 'twenty', triṅśat 'thirty', chatvâriṅśat 'forty', pañchâśat 'fifty', shashṭhi 'sixty', saptati 'seventy', aśîti 'eighty', navati 'ninty', and śata 'a hundred'.

The words तदस्य परि.णम् are understood here also: पंक्ति is formed by adding ति to पंच, the final being elided, meaning 'a verse the measure of which is five', i. e. a half-quarter consisting of 5 syllables. The word विंशति is formed by adding शतिच् to the word विन् which replaces the two word द्वयो-

दशतः as द्वौ दशतौ परिमाणमस्य संघस्य = विंशतिः ॥ So the affix शत् comes after विन् representing द्वयोर्दशतः ; so for चतुर्णां दशतां we have चत्वारिन् and then add शत्, similarly with पंचाशत् ॥ Similarly with the rest.

Note :—All the rest appears to be the conjectural etymology of Patanjali and Kâsikâ-Kâra, and hence it is omitted.

The word पंक्ति also means 'a line'. As ब्राह्मणपङ्क्तिः, पिपीलिका पंक्तिः ॥ Here the sense has no relation to its etymology.

पञ्चद्दशतौ वर्गे वा ॥ ६० ॥ पदानि ॥ पञ्चत्-दशतौ-वर्गे-वा ॥

वृत्तिः ॥ पञ्चत् दशत् इत्येतौ निपात्येते तदस्य परिमाणमित्यस्मिन्विषये वर्गेभिधेये ।

60. The words pañchat and daśat in combination with varga, may be anomalously so formed, in the sense of 'this is its measure'.

This ordains डति instead of कन् V. I. 22, which also comes in the alternative. As पंचद्वर्गः, दशद्वर्गः or पंचकोवर्गः, दशकोवर्ग ॥

सप्तनोञ् छन्दसि ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ सप्तनः, अञ्, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ वर्गइत्येव । तदस्य परिमाणमिति च । सप्तन्शब्दाच्छन्दसि विषये ऽञ् प्रत्ययो भवति वर्गेभिधेये ।

61. The affix añ (±/—अ) comes after the word saptan, in the Chhandas, when the meaning is that of a Varga.

As सप्त साप्तान्यसृजत् ॥ The phrase तदस्य परिमाणं is understood here.

त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां डण् ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ त्रिंशत्-चत्वारिंशतोः, ब्राह्मणे, संज्ञायाम्, डण् ॥

वृत्तिः ॥ तदस्य परिमाणमित्येव । वर्गइति निवृत्तम् । त्रिंशच्चत्वारिंशच्छब्दाभ्यां संज्ञायां विषये डण् प्रत्ययो भवति, तदस्य परिमाणमित्येतस्मिन्विषये ब्राह्मणेभिधेये ॥

62. The affix ḍaṇ (±—अ) comes after the words triṅśat and chatvâriṅśat, in the sense of 'this is its measure', when it is the Name denoting a Brâhmaṇa-book.

The word वर्ग does not govern this sûtra. The indicatory ड् causes the elision of the last vowel with the consonant that follows it (VI. 4. 143). The force of the locative case in ब्राह्मणे is that of अभिधेय and not विषय, i. e. when the word means a Brâhmaṇa itself. Had the force been that of विषय, it would have meant, 'in the Brâhmaṇa literature'. As त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां = त्रैंशानि ब्राह्मणानि 'The Brâhmaṇa containing thirty Adhyâyas'. So चात्वारिंशानि ब्राह्मणानि ॥ These being the names of certain Brâhmaṇas.

तदर्हति ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ तद्-अर्हति ॥

वृत्तिः ॥ तदिति द्वितीयासमर्थादर्हति इत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

63. The affixes V. 1. 18. &c, have also the sense of 'who deserves that',

The case in construction here is accusative. Thus श्वेतच्छत्रमर्हति = श्वैतच्छत्रिकः "who deserves the White Umbrella". So also वास्त्रयुग्मिकः, शत्यः, शतिकः साहस्रः ॥

छेदादिभ्यो नित्यम् ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ छेदादिभ्यः,नित्यम् ॥

वृत्तिः ॥ नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणम् । छेदादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो नित्यमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

64. After the words छेद &c in the second case in construction, the above-mentioned affixes have the sense of "who deserves that under all circumstances".

Thus छेदं नित्यमर्हति = छैदिकः, so also भैदिकः ॥

1 छेद, 2 भेद, 3 द्रोह, 4 दोह, 5 नर्त (वर्त), 6 कर्ष, 7 तीर्थ*, 8 संप्रयोग, 9 विप्रयोग, 10 प्रयोग*, 11 विप्रकर्ष, 12 प्रेषण, 13 संप्रश्न, 14 विप्रश्न*, 15 विकर्ष*, 16 प्रकर्ष*, 17 विराग विरङ्गं च (from विराग is formed वैरङ्गिक), ॥

शीर्षच्छेदाद्यच्च ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ शीर्ष-छेदात्,यत्, च ॥

वृत्तिः ॥ शीर्षच्छेदशब्दाद् द्वितीयासमर्थान्नित्यमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति चकाराद्यथाविहितश्च ॥

65. The affix yat (यं) as well as the above affixes come after the word Śîrshachchheda in the accusative, in the sense of 'who deserves that under all circumstances'.

Thus शिरश्छेदं नित्यमर्हति = शीर्षच्छेद्यः, or शैर्षच्छेदिकः ॥ The word शिरस् is changed irregularly into शीर्ष before the affix.

दण्डादिभ्यो यः ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ दण्डादिभ्यः, यः ॥

वृत्तिः । नित्यमिति निवृत्तम्॥ दण्डादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो ऽर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भवति । ठकोपवादः ।

66. After the words daṇḍa &c in the accusative, the affix ya comes in the sense of 'who deserves that'.

The word नित्य does not govern this sûtra. This य debars ठक् V. I. 19. Thus दण्डमर्हति = दण्ड्यः 'deserving to be killed'. मुसल्यः &c.

1 दण्ड, 2 मुसल, 3 मधुपर्क, 4 कशा, 5 अर्घ, 6 मेघ, 7 मेधा, 8 सुवर्ण*, 9 उदक, 10 वध, 11 युग, 12 गुहा, 13 भाग, 14 इभ, 15 भङ्ग*, ॥

Note.—The Sidhanta-Kaumudi gives the sûtra as दण्डादिभ्यो यत्; another version gives the sûtra as दण्डादिभ्यः only drawing the affix यत् from the last sûtra.

छन्दसि च ॥ ६७ ॥ पदानि । छन्दसि,च (यत्) ॥

वृत्तिः । प्रातिपदिकमात्राच्छन्दसि विषये तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । ठञादीनामपवादः ।

67. The affix yat (य) comes in the sense of 'deserving that', in the Chhandas, after every prâtipadika.

This debars ठञ् &c. Thus उदक्यो वृत्तयः, यूप्यः पलाशः, गैर्त्यो देशः ॥ See VI. 1. 213.

पात्राद् घंश्च ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ पात्रात्, घन्, च ॥

वृत्तिः । पात्रशब्दाद् घन् प्रत्ययो भवति चकाराद्यच्च, तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे । ठक्ठञोरपवादः ।

68. The affix ghan (⊥इय) together with yat (यं) comes in the sense of "deserving that", after the word pâtra.

This debars ठक् and ठञ् ॥ The word पात्र denotes measure also. Thus पात्रमर्हति = पात्र्यः or पात्रियः ॥

कडङ्करदक्षिणाच्छ च ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ कडङ्कर-दाक्षिणात्, छ, च ॥

वृत्तिः । कडङ्करदक्षिणाशब्दाभ्यां छः प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च तदर्हतीत्यस्मिन्विषये । ठकोपवादः ।

69. The affix chha (ईय) as well as yat (यं) comes in the sense of 'deserving that', after the words kaḍaṅkara and dakshiṇâ.

This debars ठक् ॥ Thus कडङ्करमर्हति = कडङ्करीयः or कडङ्कर्यः 'one deserving straw' such as a cow. So also दक्षिणीयः or दक्षिण्यो ब्राह्मणः 'a Brahmaṇa deserving alms.'

स्थालीबिलात् ॥ ७० ॥ पदानि । स्थालीबिलात्-(छ-यतौ)

वृत्तिः । छयतावनुवर्त्तेते । स्थालीबिलशब्दाच्छयतौ प्रत्ययौ भवतः तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे । ठकोपवादौ ।

70. The affixes chha (ईय) and yat (य) come in the sense of 'deserving that,' after the word sthâlîbila.

This debars ठक ॥ Thus स्थालीबिलीयास्तण्डुलाः or स्थालीबिल्याः 'rice deserving the pot' i. e. cookable rice.

यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ ॥ ७१ ॥ पदानि । यज्ञ-ऋत्विग्भ्याम्-घ-खञौ ॥

वृत्तिः । यज्ञशब्दादृत्विक्शब्दाच्च यथासंख्यं घखञौ प्रत्ययौ भवतः तदर्हतीत्यस्मिन्विषये । ठकोपवादौ ।

वार्त्तिकम् ॥ यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानम् ॥

71. The affixes gha (इय) and खञ् (±'—ईन) come respectively after the words yajña andṛitvija, in the sense of 'deserving that.'

This debars ठक् ॥ Thus यज्ञियो ब्राह्मणः 'a Brâhmaṇa worthy of honor at a sacrifice.' आर्त्विजीनो ब्राह्मणः ॥

Vârt:—After the words yajña and ṛitvija, these affixes have also the sense of "deserving the performance thereof". Thus यज्ञकर्मार्हति = यज्ञियो देशः 'a place fit for the performance of sacrifice.' ऋत्विक् कर्मार्हति = आर्त्विजीन ब्राह्मणकुलम् ॥

Here ends the governing power of ठक् V. 1. 19: hence forward is the government of ठञ् V. 1. 18.

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ पारायण-तुरायण-चान्द्रायणम्, वर्तयति (ठञ्)

वृत्तिः । समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । अर्हतीति निवृत्तम् । पारायणादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो वर्त्तयतीत्यस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ।

72. The affix ṭhañ (+/—इक V. 1. 18) comes in the sense of 'who performs this', after the words pârâyaṇa, turâyaṇa and châṇdrâyaṇa, being in the 2nd case in construction.

The force of अर्हति ceases. Thus पारायणिक छात्र 'a pupil, who reads under a teacher': तौरायणिको यजमानः, चान्द्रायणिकस्तपस्वी ॥ The word पारायण means a 'teacher' (परस्य करोति) ॥

संशयमापन्नः ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ संशयम्-आपन्न (ठञ्) ॥

वृत्तिः । संशयशब्दाद् द्वितीयासमर्थादापन्न इत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ।

73. The affix ṭhañ (+/—इक) comes after the word sañśaya in the accusative construction, the sense being "fallen into this, or thrown into it".

Thus संशयमापन्नः प्राप्तः = सांशयिकः स्थाणुः "a doubtful pillar", i. e. in a precarious state.

योजनं गच्छति ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ योजनम्-गच्छति (ठञ्) ॥

वृत्तिः ॥ योजनशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ ततो ऽभिगमनमर्हतीति च क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् ॥

74. The affix ṭhañ comes in the sense of 'who goes', after the word yojana in the accusative construction.

Thus योजनं गच्छति = यौजनिकः ॥

Vârt:—So also after the words क्रोशशत and योजनशत. As क्रौशशतिकः, यौजनशतिकः ॥

Vârt:—The affix after these two words means also "who is worthy to be approached from so far". As क्रोशशतादभिगमनमर्हति = क्रौशशतिको भिक्षुः, यौजनशतिक आचार्यः ॥

पथः ष्कन् ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ पथः- ष्कन् ॥

वृत्तिः ॥ पथिन्शब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ष्कन्प्रत्ययो भवति ॥

75. The affix shkan (/—क) comes in the same sense of 'who goes there', after the word patha, being in the 2nd case in construction.

Of the affix ष्कन्, ष् is for ङीष् (IV. 1. 41), and न् for accent (VI. 1. 197). As पन्थानं गच्छति = पथिकः fem. पथिकी ॥

पन्थो ण नित्यम् ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ पन्थो, ण, नित्यम् ॥

वृत्तिः ॥ नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणम्। पथः पन्थ इत्ययमादेशो भवति णश्च प्रत्ययो नित्यं गच्छतीत्यस्मिन्विषये ॥

76. The affix ṇa (± अ) comes after the word pantha, which becomes the substitute of pathin, the sense of the affix being "who always goes".

The word नित्य qualifies the sense of the affix. Thus पन्थानं नित्यं गच्छति = पान्थः as पान्थो भिक्षां याचते ॥ Why नित्यं ? See पथिकः ॥

उत्तरपथेनाहृतं च ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ उत्तरपथेन-आहृतम्-च (ठञ्) ॥

वृत्तिः ॥ निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । उत्तरपथशब्दात्तृतीयासमर्थादाहृतमित्येतस्मिन्विषये ठञ् प्रत्ययो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वपदादुपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ अजपथशङ्कुपथाभ्यां चोपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ मधुकमरिचयोरण् स्थलात् ॥

77. The affix ठञ् comes, after the word 'uttarāpatha' in the third case in construction, in the sense of 'who passes by that way' and 'what is conveyed by that way'.

The construction of the sûtra shows that the base must be in the 3rd case. The word च shows that the word गच्छति 'who passes by that way' should also be read into the aphorism. Thus उत्तरपथेनाहृतं = औत्तरपथिकम् or उत्तरपथेन गच्छति = औत्तरपथिकः ॥

Vârt :—So also after the word पथ preceded by the words वारि, जङ्गल, स्थल, कान्तार the affix has the sense of 'conveyed by that way' or 'passing by that way'. As वारिपथेनाहृतः = वारिपथिकम्, वारिपथेन गच्छति = वारिपथिकः, so also जाङ्गलपथिक, स्थालपथिक, कान्तारपथिक, masculine or neuter according as the affix means conveyed or passing.

Vârt :—So also after the words अजपथ and शंकुपथ as, अजपथेनाहृतं गच्छति वा = आजपथिकः, शांकुपथिकः ॥

Vârt :—The affix अण् comes after the word स्थलपथ when the thing conveyed or brought means honey' or 'pepper'. As स्थालपथं मधुकं, स्थालपथं मरिचम् ॥

कालात् ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ कालात् (ठञ्) ॥

वृत्तिः ॥ कालादित्यधिकारः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कालादित्येवं तद्वेदितव्यम् ॥

78. In the following sûtras, the phrase "after a word denoting time", should be supplied to complete the sense.

The word कालात् bears rule in the following aphorisms upto V. I. 96 inclusive. Thus the next sûtra तेन निर्वृत्तम् means 'accomplished by means thereof'. We must read the word काल into it. As मासेन निर्वृत्तम् = मासिकम् &c.

तेन निर्वृत्तम् ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ तेन-निर्वृत्तम् ॥

वृत्तिः ॥ तेनेति तृतीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकान्निर्वृत्तमित्यस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ॥

79. The affix ṭhan (±/–इक) comes after a word denoting time, being in the third case in construction, in the sense of "to be accomplished by that time".

Thus अह्ना निर्वृत्तं = आह्निकम् "to be accomplished in a day" i. e. a certain portion of reading &c, आर्धमासिकम्, सांवत्सरिकम् ॥

तमधीष्टो भृतो भूतो भावी ॥ ८० ॥ पदानि ॥ तमधीष्टो, भृतः, भूतः, भावी ॥

वृत्तिः ॥ तमिति द्वितीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकादधीष्टो भृतो भूतो वा भावीत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

80. The above-affixes come after a word expressing time, in the accusative case in construction, in the senses of "solicited to instruct for such a period, hired for such a period, which had lasted for such a period, or which will last so long".

The word अधीष्टः means "honorary office", therefore 'one solicited to teach, but who accepts no pay' III. 3. 161, भृतः means "engaged on wages", भूतः means 'the time pervaded or occupied by its existence', and भावी the same as last in the future. The word denoting time will be in the second case. by II. 3. 5. Thus मासमधीष्टः = मासिकोऽध्यापकः, so also मासंभृतः = मासिकः कर्मकरः, मासंभूतः = मासिको व्याधिः, मासंभावी = मासिक उत्सवः ॥

Q. The solicitation (अध्येषण) and hiring (भरण) only take a short time, how can these acts extend over a month?

A. It is not these acts, but their results which extend over a month, such as, teaching and serving.

मासाद्वयसि यत्खञौ ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ मासाद्, वयसि, यत्-खञौ ॥

वृत्तिः ॥ मासशब्दाद्वयस्यभिधेये यत्खञौ प्रत्ययौ भवतः । ठञोऽपवादौ ॥

81. The affixes yat (∠–य) and khañ (±/ईन) come after the word mâsa, in denoting 'age'.

This debars ठञ् ॥ The word भूतः of the previous sûtra should be read into this. Thus मासंभूतः = मास्यः or मासीनः 'a month old'.

Why do we say when denoting 'age'? Observe मासिकः ॥

द्विगोर्यप् ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ द्विगोः, यप् ॥

वृत्तिः ॥ मासाद्वयसीति वर्त्तते । मासान्ताद् द्विगोर्यप् प्रत्ययो भवति वयस्यभिधेये ।

82. The affix yap (य) comes after the word mâsa when forming a Dvigu compound; and meaning 'age'.

Thus द्वौ मासौ भृतः = द्विमास्यः, त्रिमास्यः ॥

षण्मासाण्ण्यच्च ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ षण्मासात्, ण्यत्-च ॥

वृत्तिः ॥ वयसीत्येव । षण्मासशब्दाद्वयस्यभिधेये ण्यत् प्रत्ययो भवति, यप् च ॥

83. After the word shaṇmâsa, come the affixes ṇyat (ण्—यं) as well as यप् and ठञ्, in the sense of 'age'.

Thus षाण्मास्यः, षण्मास्यः, and षाण्मासिकः ॥

अवयसि ठंश्च ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ अवयसि, ठन्, च ॥

वृत्तिः ॥ षण्मासशब्दादवयस्यभिधेये ठन् प्रत्ययो भवति ॥

84. The affix ṭhan (ठ्—इक) comes also after the word shaṇmâsa, when 'age' is not meant.

The च draws in the affix ण्यत् also. Thus षण्मासिकः or षाण्मास्यो रोगः 'a disease lasting six months'.

समायाः खः ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ समायाः, खः ॥

वृत्तिः ॥ अधीष्टादयश्चत्वारो ऽर्था अनुवर्त्तन्ते । समाशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् अधीष्टादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । ठञोपवादः ॥

85. The affix kha (ईन) comes in the fourfold senses of solicited, hired, lasted, and will last, after the word samâ.

This debars ठञ् ॥ Thus समामधीष्टो, भृतो भूतो भावी वा = समीनः ॥ Some say, the sense of the affix is तेन निर्वृत्तं V. I. 79, as समया निर्वृत्तः = समीनः ॥

द्विगोर्वा ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ द्विगोः-वा (खः) ॥

वृत्तिः ॥ समायाः ख इत्येव । समाशब्दान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु पञ्चसु वा खः प्रत्ययो भवति ॥

86. The affix kha comes optionally in the senses taught in V. 1. 76, 80, after the word Samâ, forming a Dvigu.

In the alternative ठञ् will also apply. The Vârtika taught in V. I. 20 (प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणं मलुकि) applies here also. Thus द्विमासीनः or द्वैमासिकः, त्रिमासीनः or त्रैमासिकः ॥

रात्र्यहस्संवत्सराच्च ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ रात्रि-अहः-संवत्सरात्, च (खः) ॥

वृत्तिः ॥ रात्रि अहः संवत्सर इत्येवमन्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा खः प्रत्ययो भवति । खेन मुक्ते पक्षे ठञपि भवति ॥

87. The affix kha optionally comes in the fivefold senses (V. 1. 79, 82), after the words râtri, ahan, and samvatsara, occasioning a Dvigu.

In the alternative ठञ् will also come. Thus द्विरात्रीणः, द्वैरात्रिकः, द्व्यहीनः VI. 4. 145 or द्वैयह्निकः, द्विसंवत्सरीणः, द्विसांवत्सरिकः VII. 3. 15.

वर्षाल्लुक् च ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ वर्षात्, लुक्, च ॥

वृत्तिः ॥ द्विगोरित्येव । वर्षान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा खः प्रत्ययो भवति । पक्षे ठञ् । तयोश्च वा लुग्भवति ॥

88. The above affixes kha and ṭhañ may also be elided after a Dvigu ending in varshâ.

The affix ख as well as ठञ् come in the five fold senses V. 1. 79, 80, after the word वर्षा forming a Dvigu; and these two affixes may also be elided optionally. Thus we have three forms; द्विवर्षीणो, द्विवार्षिको or द्विवर्षो व्याधिः 'a disease that lasted two years'. Compare VII. 3. 16; but when the sense is that of भावी, the form will be द्वैवर्षिकः ॥

चित्तवति नित्यम् ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ चित्तवति-नित्यम् (लुक्) ॥

वृत्तिः ॥ चित्तवति प्रत्ययार्थे ऽभिधेये वर्षशब्दान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषूत्पन्नस्य प्रत्ययस्य नित्यं लुग्भवति॥

89. The affixes meaning accomplished &c V. 1. 79, 80, are necessarily elided after the word varshâ forming a Dvigu, when it refers to a being endowed with reason.

Here the elision is compulsary and not optional as in the last. Thus द्विवर्षो दारकः 'a boy two years old'. Why do we say चित्तवति "when meaning endowed with reason"? Observe द्विवर्षीणो व्याधिः ॥

षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ॥ ९० ॥ पदानि ॥ षष्टिकाः, षष्टिरात्रेण, पच्यन्ते ॥

वृत्तिः ॥ षष्टिकशब्दो निपात्यते. बहुवचनमतन्त्रम् । षष्टिरात्रशब्दात्तृतीयासमर्थात्कन् प्रत्ययो निपात्यते पच्यन्तइत्येतस्मिन्नर्थे, रात्रिशब्दस्य च लोपः ॥

90. The anomalously formed word shashṭikâḥ has the meaning of "what are matured in six nights".

The word षष्टिकाः may be said to be formed by adding कन् to षष्टिरात्रि in the 3rd case in construction, then eliding the word रात्रि, the force of the affix being 'matured'. Thus षष्टिरात्रेण पच्यन्ते = षष्टिकाः 'a kind of barley'. It is a name of barley and therefore does not apply to pulse, beans &c, though they may also ripen in six days.

वत्सरान्ताच्छश्छन्दसि ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ वत्सरान्तात्, छः, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ वत्सरान्तात्प्रातिपदिकान्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु छन्दसि विषये छः प्रत्ययो भवति । ठञोपवादः ॥

91. The affix chha (ईय) comes in the Chhandas, in the fivefold senses taught in V. 1. 79, 80, after a stem ending with vatsara.

This debars ठञ् ॥ Thus इद्वत्सरीयः, इदावत्सरीयः ॥

संपरिपूर्वात्ख च ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ संपरिपूर्वात्, ख, च ॥

वृत्तिः ॥ संपरिपूर्वाद्वत्सरान्तात्प्रातिपदिकाच्छन्दसि विषये निर्वृत्तादिष्वर्थेषु खःप्रत्ययो भवति, चकाराच्छश्च ॥

92. The affixes ख (ईन) and छ (ईय) come in the Chhandas in the fivefold senses taught in V. 1. 79, 80, after the word vatsara, when preceded by sam and pari.

Thus संवत्सरीणः and संवत्सरीयः, परिवत्सरीणः and परिवत्सरीयः ॥

तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम् ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ तेन-परिजय्य, लभ्य, कार्य, सुकरम्-(ठञ्) ॥

वृत्तिः ॥ तेनेति तृतीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकात्परिजय्य लभ्य कार्य्य सुकर इत्येतेष्वर्थेषु ठञ् प्रत्ययो भवति ॥

93. The affix ṭhañ (±/—इक or क) comes after a word denoting time, in the 3rd case in construction, in the sense of "to be subdued, to be gained or attained, to be completed and to be easily completed in that time".

Thus मासेन परिजय्यः (शक्यते जेतुं) = मासिको व्याधिः, सांवत्सरिको व्याधिः, मासेन लभ्यः = मासिकः पटः, मासेन कार्यं = मासिकं चान्द्रायणं, मासेन सुकरो = मासिकः प्रासादः ॥

तदस्य ब्रह्मचर्यम् (ठञ्) ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ तत्-अस्य, ब्रह्मचर्य्यम् ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमा समर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं ब्रह्मचर्यं चेद्भवति ॥ तदिति द्वितीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ब्रह्मचर्य्यं चेद्गम्यते ॥

वार्त्तिकम् । महानाम्न्यादिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्य उपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ तच्चरतीति च ॥

वा० ॥ अवान्तरदीक्षादिभ्यो डिनिर्वक्तव्यः ॥ वा० ॥ अष्टाचत्वारिंशतो ड्वुंश्च डिनिश्च वक्तव्यः ॥

वा० ॥ चातुर्मास्यानां यलोपश्च ड्वुंश्च डिनिश्च वक्तव्यः ॥ वा० ॥ चतुर्मासाण् ण्यो यज्ञे ॥

वा० ॥ संज्ञायामण्वक्तव्यः ॥

94. The affix ṭhañ comes after a word of time in the sense of "an abstinence that lasts so long" or "who practises abstinence so long".

The word तद् shows that the word must be in the accusative case : अस्य shows the force of the affix, ब्रह्मचर्य्यः joins both. Thus मासं ब्रह्मचर्य्यमस्य = मासिको ब्रह्मचारी "who practises abstinence for a month". So also आर्धमासिकः, सांवत्सरिकः ॥

Another explanation is, the affix ṭhañ comes after a word in the *first* case in construction, when the sense is that of an abstinence which lasts for such a period. As मासोऽस्य ब्रह्मचर्यस्य = मासिकं ब्रह्मचर्यम् "an abstinence lasting for a month". आर्धमासिकं, सांवत्सरिकं ॥

In the first case the affix relates to a person, in the second, to the vow itself. Both these explanations are valid, as the structure of the aphorism is open to both constructions.

Vârt :—So also after the words महानाम्नी &c in the genitive construction. As महानामिकम्, गैदानिकम्, आदित्य व्रतिकम् ॥

Vârt :—After those words, the affix means also 'who practises that'. As महानाम्नीश्चरति = माहानामिकः, आदित्यव्रतिकः, गौदानिकः ॥ महानाम्नी + ठञ् = महानामन् + ठञ् (VI. 3. 35 Vârt) = माहानामिकः (VI. 4. 144). महनाम्न्य ऋचः, तत् सहचरितं व्रतं ॥

Vârt :—The affix डिनि comes after the words अवान्तरदीक्षा &c, in the sense of 'who practices'. As अवान्तरदीक्षांचरति = अवान्तरदीक्षी, तिलव्रतिन् ॥

Vârt :— The affixes ड्वुन् and डिनि come after the word अष्टचत्वारिंशत्, as अष्टचत्वारिंशद्वर्षाणि व्रतंचरति = अष्टचत्वारिंशकः or अष्टचत्वारिंशिन् ॥

Vârt :—The same affixes come after the words चतुर्मास्य &c, the final य being elided. As चतुर्मास्यानि चरति = चातुर्मासकः or चातुर्मासिन् ॥

Vârt :—The affix ण्य comes after चतुर्मास, in the sense of 'produced there'. As चतुर्षु मासेषु भवानि = चातुर्मास्यानि ॥ It refers to a sacrifice.

Vârt :—The affix अण् comes, when it is a Name, as, चतुर्षु मासेषु भवा = चातुर्मासी पौर्णमासी ॥ So also आषाढी, कार्त्तिकी, फाल्गुनी ॥

तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ तस्य, च, दक्षिणा, यज्ञाख्येभ्यः (ठञ्)

वृत्तिः । तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यो यज्ञाख्येभ्यो दक्षिणेत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ।

95. The affix ṭhañ, comes after a word being the name of a sacrifice, in the sense of "the fee thereof".

As अग्निष्टोमस्य दक्षिणा = आग्निष्टोमिकी, वाजपेयिकी, राजसूयिकी ॥

The word आख्या in the sûtra implies that the affix comes even after those sacrifice-denoting words which do not express time (V. 1. 78); had it not been used, the sûtra would have applied only to such sacrifice-denoting words as एकाहः, द्वादशाह, which are time-denoting words as well. The Vartika in V. 1. 20 would apply to द्वादशाह &c. Some texts do not read च in the sûtra.

तत्र च दीयते कार्यं भववत् ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ तत्र, च, दीयते, कार्य्यं, भववत् (ठञ्) ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेति सप्तमीसमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकाद्दीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोर्भववत्प्रत्ययो भवति ।

96. The affixes having the sense of भव (IV. 3. 53, IV. 3. 11) come after a time-denoting word, in the sense of "what is given in that, and what is done in that".

As मासे भवम् = मासिकं (IV. 3. 11). This word also means मासे दीयते and मासे कार्यं ॥ Similarly सांवत्सरिकं, प्रावृषेण्यं (IV. 3. 17), वासन्तिकम् (IV. 3. 20), वासन्तम् (IV. 3. 16), हैमनम् (IV. 3. 22), हैमन्तम् (IV. 3. 16), हैमन्तिकम् (IV. 3. 21), शारदम् (IV. 3. 16). All these words mean also what is given or done in those seasons. The word वत् in भववत् means that all the rules of तत्रभवः (IV. 3. 53) apply here.

This sûtra should be divided into two parts, one joining with the previous sûtra, as तत्र च दीयते, यज्ञाख्येभ्यः, as आग्निष्टोमिकं भक्तं, राजसूयिकम्, वाजपेयिकम् ॥

So far does the word काल V. 1. 78, bear rule. Hereafter general affixes will be taught.

व्युष्टादिभ्यो ऽण् ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ व्युष्टादिभ्यः, अण् ॥

वृत्तिः । तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यो व्युष्टादिभ्यो दीयते कार्यमित्येतयोरण् प्रत्ययो भवति ।
वार्त्तिकम् ॥ अण्प्रकरणे ऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम् ।

97. The affix aṇ (±—अ) comes after the words व्युष्ट &c in the 7th case in construction, the sense of "being given therein or done therein".

Thus व्युष्टे दीयते कार्यं वा = वैयुष्टम्, नैत्यम ॥

Vârt:—So also after the words अग्निपद &c. As, आग्निपदम्, पैलमूलम् ॥ This Vârtika can be dispensed with, as the word अग्निपद &c can be included in the व्युष्टादि list of words.

1 व्युष्ट, 2 नित्य, 3 निष्क्रमण, 4 प्रवेशन, 5 उपसंक्रमण, 6 तीर्थ, 7 अस्तरण (आस्तरण), 8 संग्राम, 9 संघात, 10 अग्निपद, 11 पीलुमूल (पीलु, मूल), 12 प्रवास, 13 उपवास, 14 संभ्रम, 15 दीर्घ. ॥

तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ तेन,यथा,कथाच,हस्ताभ्याम्, णयतौ ॥

वृत्तिः । दीयते कार्यमिति वर्त्तते । तेनेति तृतीयासमर्थाभ्यां यथाकथाचहस्तशब्दाभ्यां यथासंख्यं णयतौ प्रत्ययौ भवतः ।

98. The affix ण (±—अ) and यत् come respectively after the words yathâ-kathâ-cha, and hasta, being in the third case in construction, having the sense of what is " given or is done in this way or with this".

The words दीयते and कार्यं apply to both; the rule of यथासंख्यः (I. 3. 10) not applying to it. The word यथाकथाच is an Indeclinable, meaning contempt. Of course this word cannot take any case-affix, it therefore only gives the sense of third case. As यथा कथाच दीयते कार्यं वा = याथाकथाचम्; हस्तेन दीयते कार्यं वा = हस्त्यम् ॥

संपादिनि ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ संपादिनि (ठञ्) ॥

वृत्तिः ॥ तेनेत्येव । तृतीयासमर्थात्संपादिन्यभिधेये ठञ् प्रत्ययो भवति ।

99. The affix ṭhañ (±/—इक) comes after a word in the Instrumental case in construction, in the sense of "fitted for that".

The word सपत्तिः means 'suitable, proper, fit'. The word संपादिन् is formed by adding णिनि to संपद्, the force of the affix being that of necessity (III. 3. 170). As कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि मुखं = कार्णवेष्टकिकं मुखं 'a face fit for ear-rings'. वास्त्रयुगिकम् शरीरम् i. e. वस्त्रयुगेन विशेषतः शोभते ॥

कर्मवेषाद्यत् ॥ १०० ॥ पदानि ॥ कर्म्म-वेषात्-यत् ॥

वृत्तिः ॥ कर्मवेषशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां यत्प्रत्ययो भवति संपादिनीत्येतस्मिन्निषये । ठञोपवादः ॥

100. The affix yat (य) comes in the sense of "being fitted with that", after the words karma and vesha, in the third-case in construction.

This debars ṭhañ. कर्मणा संपद्यते = कर्मण्यं शरारम्, वेषेण संपद्यते = वेष्यो नटः ॥ For accent see VI. 1. 213.

तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ तस्मै-प्रभवति, सन्तापादिभ्य (ठञ्) ॥

वृत्तिः ॥ तस्मादिति चतुर्थीसमर्थेभ्यः संतापादिभ्यः प्रभवतीत्यस्मिन्विषये ठञ् प्रत्ययो भवति ।

101. The affix ṭhañ (±/—इक) comes after the word santâpa &c in the dative construction, in the sense of "what is able to effect that".

The word प्रभवति means 'able, capable'. The dative here has the force of अलम् (II. 3. 16). As, संतापाय प्रभवति = सांतापिकः, सान्नाहिकः ॥

1 संताप, 2 संनाह, 3 संग्राम, 4 संयोग, 5 संपराय, 6 संवेशन, 7 संपेष, 8 निष्पेष, 9 सर्ग, 10 निसर्ग, 11 विसर्ग, 12 उपसर्ग, 13 प्रवास, 14 उपवास, 15 संघात, 16 संवेष*, 17 संवास*, 18 संमोदन, 19 सक्तु, 20 मांसौदनाद्विगृहीतादपि, 21 असर्ग. ॥

योगाद्यच्च ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ योगात्, यत्, च ॥

वृत्तिः । योगशब्दाद्यत्प्रत्ययो भवति, चकाराद् ठञ्, तस्मै प्रभवतीत्यस्मिन्विषये ।

102. The affix yat (य) is also added in this sense of 'able to effect that', after the word yoga.

Thus योगाय प्रभवति = योग्यः or यौगिकः ॥

कर्मण उकञ् ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ कर्म्मणः, उकञ् ॥

वृत्तिः । कर्मशब्दादुकञ् प्रत्ययोभवति तस्य प्रभवतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठञो ऽपवादः ।

103. The affix ukañ (±/ उक) comes after the word Karman, in the same sense of 'able to effect that'.

This debars ठञ्. As कर्मणे प्रभवति = कार्मुकं धनुः ॥ This word कार्मुकम् means always a 'bow', and is never employed to designate anything else.

समयस्तदस्य प्राप्तम् ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ समयः, तत्, अस्य, प्राप्तम् (ठञ्) ॥

वृत्तिः । समयशब्दात् तदिति प्रथमासमर्थाद् अस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं प्राप्तं चेद् भवति ॥

104. The affix ṭhañ (±/—इक) comes after the word samaya in the first case in construction, in the sense of "that has arrived for it".

Thus सामयिकं कर्म = 'a work for which the time has come'.

ऋतोरण् ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ ऋतोः, अण् ॥

वृत्तिः । तदस्य प्राप्तमित्यनुवर्त्तते । ऋतुशब्दात्तादिति प्रथमा समर्थाद्, अस्येति षष्ठ्यर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति, तदस्य प्राप्तमित्येतस्मिन् विषये ।

वार्त्तिकम् । तदस्य प्रकरणे उपवस्त्रादिभ्य उपसंख्यानम् ॥

105. The affix aṇ (±—अ) comes after the word ṛitu, meaning "that has come for it".

As ऋतुःप्राप्तोऽस्य = आर्त्तवं पुष्पम् (Guṇa by VI. 4. 146) "the flower for which the season has arrived".

Vârt:—So also after the words उपवस्त्र &c. As औपवस्त्रम्, प्राशित्रम् ॥

छन्दसि घस् ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ छन्दसि, घस् ॥

वृत्तिः ॥ ऋतुशब्दाच्छन्दसि विषये घस् प्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्तमित्यस्मिन्विषये । अणोपवादः ।

106. In the Chhandas, the affix ghas (इय) comes after the word ऋतु in the same sense of 'season has come for it'.

This debars अण्. As अयंते योनिर्ऋत्वियः ॥ Here there is no Guṇa by VI. 4. 146, because by sûtra I. 4. 16, ऋतु before the affix घस् gets the designation of पद, hence the guṇa rule which applies to भ (I. 4. 18) does not apply.

कालाद्यत् ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ कालात्, यत् ॥

वृत्तिः ॥ कालशब्दाद्यत्प्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्तमित्यस्मिन्विषये ।

107. The affix yat (य) comes after the word Kâla, in the same sense of 'time has come for it'.

As काल्यस्तापः, काल्यं शीतं ॥ See VI. 1. 213.

प्रकृष्टे ठञ् ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ प्रकृष्टे ठञ् ॥

वृत्तिः ॥ कालादित्येव,तदस्येति च । प्राप्तमिति निवृत्तम् । प्रकर्षेण कालो विशेष्यते प्रकर्षे वर्तमानात्कालात्प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ।

108. The affix ṭhañ (±/—इक) comes after the word Kâla in the first case in construction, in the sense of "long-standing".

As प्रकृष्टो कालोऽस्य = कालिकमृणम् "long-standing debt". कालिकम् वैरम् "long-standing enmity".

In this sûtra काल and तदस्य are understood, but not so the word प्राप्तम् ॥

प्रयोजनम् ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ प्रयोजनम् (ठञ्) ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रयोजनं चेत्तद्भवति ॥

109. The affix ṭhañ (±/—इक) comes after a word in the first case in construction in the sense of "that whose occasion or purpose is this".

As इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य = ऐन्द्रमहिकम्, गाङ्गामहिकम् ॥

विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोः ॥ ११० ॥ पदानि ॥ विशाखा-अषाढात्, अण्, मन्थ-दण्डयोः ॥

वृत्तिः ॥ विशाखाषाढाशब्दाभ्यामण् प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजनमित्येतस्मिन्निषये यथासंख्यं मन्थदण्डयोरभिधेययोः ।

वार्त्तिकम् । चूडादिभ्य उपसंख्यानम् ॥

110. The affix aṇ (±—अ) comes in the sense of 'that whose purpose is this', after the words viśâkhâ, and ashâḍhâ, when the derivative of the first is combined with मन्थ and that of the second with दण्ड ॥

As वैशाखो मन्थः, आषाढो दण्डः ॥

Vârt:—So also after the words चूडा &c. As चूडा प्रयोजनमस्य = चौडम्, श्रद्धा प्रयोजनमस्य = श्राद्धम् ॥

अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ॥ १११ ॥ पदानि ॥ अनुप्रवचनादिभ्यः, छः ॥

वृत्तिः ॥ अनुप्रवचनादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्छः प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजनमित्यस्मिन्विषये । ठञोपवादः ।

वार्त्तिकम् ॥ विशिपूरिपतिरुहिप्रकृतेरनात्सपूर्वपदादुपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ स्वर्गादिभ्यो यत्वक्तव्यः ॥

वा० ॥ पुण्याहवाचनादिभ्यो लुग्वक्तव्यः ॥

111. The affix Chha (ईय) comes in the same sense of 'that whose purpose is this', after the words अनुप्रवचन &c.

This debars ठञ् ॥ Thus अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य = अनुप्रवचनीयम्, उत्थापनीयम् ॥

Vârt:—So also after the derivatives formed by the affix अन (यु) from the radicals विश्, 'to enter', पूर्, 'to fill', पत् 'to fall', and रुह् 'to mount', when preceded by a word. As गृहप्रवेशनीयम्, प्रपापूरणीयम्, अश्वप्रपतनीयम्, प्रासादारोहणीयम् ॥

Vârt:—The affix यत् comes after the words स्वर्ग &c. स्वर्गं प्रयोजनमस्य = स्वर्ग्यम्, यशस्यम्, आयुष्यम्, काम्यम्, धन्यम् ॥

Vârt:—The affix is elided after the words पुण्याहवाचन &c. As, पुण्याहवाचनं प्रयोजनमस्य = पुण्याहवाचनं, स्वस्तिवाचनं, शान्तिवाचनम् ॥

1 अनुप्रवचन, 2 उत्थापन, 3 उपस्थापन, 4 संवेशन, 5 प्रवेशन, 6 अनुप्रवेशन, 7 अनुवासन, 8 अनुवचन, 9 अनुवाचन, 10 अन्वारोहण, 11 प्रारम्भण, 12 आरम्भण, 13 आरोहण, 14 अनुवेशन, 15 अनुवादन, 16 प्ररोहण ॥

समापनात्सपूर्वपदात् ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ समापनात्, सपूर्वपदात् (छः) ॥

वृत्तिः ॥ समापनशब्दात्पूर्वपदाद्विद्यमानपूर्वपदाच्छः प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजनमित्येतस्मिन्विषये । ठञोपवादः ।

112. The affix Chha comes in the same sense of "that whose purpose is this", after the word samâpana, when it has a word in composition preceding it.

This debars ठञ् ॥ Thus छन्दः समापनं प्रयोजनमस्य = छन्दः समापनीयम्, व्याकरण समापनीयम् ॥ The specific mention of the word पद in the aphorism indicates that the rule will not apply when a word other than a 'pada,' such as the affix 'bahuch,' V. 3. 68. precedes the word Samâpana.

ऐकागारिकट् चौरे ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ ऐकागारिकट्, चौरे ॥

वृत्तिः ॥ ऐकागारिकट् इति निपात्यते चौरेभिधेये ।

113. The word ऐकागारिकट् is irregularly formed, in the sense of a 'thief'.

The feminine will be in ङीप्. Thus एकागारं प्रयोजनमस्य = ऐकागारिकः fem. ° की ॥ This word can be regularly formed by ठञ्, but it will always be restricted to mean a thief. When any other thing is designated, it will not take this affix. Thus एकागारं प्रयोजनमस्य भिक्षाः, here there will be no affixing. The feminine moreover will be in ङीप् ॥ Some say the word is formed by adding the affix इकट् with the irregular Vṛiddhi of the first syllable.

आकालिकडाद्यन्तवचने ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ आकालिक ट्, आद्यन्तवचने ॥

वृत्तिः ॥ आकालिकट् इति निपात्यते आद्यन्तवचने । समानकालशब्दस्याकालशब्द आदेशः । आद्यन्तयोश्चैतद्विशेषणम् । इकट् प्रत्ययश्च निपात्यते ।

वार्त्तिकम् । आकालाद् ठंश्च ॥

114. The word âkâlikaṭ is irregularly formed in the sense of "what coincides with the beginning and the end i. e. what lasts only an instant".

The word आकाल is substituted for समानकाल. Thus आकालिकः स्तनयित्नुः 'a thunder lasting for an instant'. आकालिकी विद्युत् "a lightening lasting a twinkle". i. e. whose death is equal to its time of birth or dying as soon as born.

Vârt:—The affixes ठन् and ठञ् also come after आकाल; as आकालिका विद्युत् ॥

So far is the governing power of the affix ठञ् V. 1. 18.

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ तेन, तुल्यं-क्रिया-चेत् वतिः ॥

वृत्तिः ॥ तेनेति तृतीयासमर्थात्तुल्यमित्यर्थे वतिः प्रत्ययो भवति यत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवति ॥

115. The affix vati (वत्) comes after a word in the third case in construction, in the sense of "like that", when the meaning is 'similarity of action'.

As ब्राह्मणेन तुल्यं वर्तते = ब्राह्मणवत्, राजवत् ॥

Why do we say "action"? The affix will not be joined when the similarity is in 'quality'. As पुत्रेणसह स्थूलः "as big as the son", पुत्रेण तुल्यः पिङ्गलः ॥

तत्र तस्येव ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ तत्र,तस्य,इव (वतिः) ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेति सप्तमीसमर्थात्तस्येति षष्ठीसमर्थाच्च इवार्थे वतिः प्रत्ययो भवति ॥

116. The affix vati comes also in the sense of "like what is therein or thereof".

As मथुरायामिव = मथुरावत् 'like that in Mathura'. as मथुरावत् स्रुघ्ने प्राकारः, पाटलिपुत्रवत् साकेते परिखा; देवदत्तस्येव देवदत्तवद् यज्ञदत्तस्य गावः &c.

तदर्हम् ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ तद्-अर्हम् (वतिः) ॥

वृत्तिः ॥ तदिति द्वितीयासमर्थादर्हमित्येतस्मिन्नर्थे वतिः प्रत्ययो भवति ॥

117. The affix vati comes after a word in the second case in construction, in the sense of "befitting that or suited to that".

As राजानमर्हति = राजवत् पालनम् "the protection as befits a king i.e. as a king should protect". ब्राह्मणवत्, ऋषिवत्, क्षत्रियवत् ॥

उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ॥ ११८ ॥ पदानि ॥ उपसर्गात्-छन्दसि-धात्वर्थे(वति) ॥

वृत्तिः ॥ उपसर्गात्साधने धात्वर्थे वर्त्तमानात्स्वार्थे वतिः प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये ॥

118. In the Chhandas, the affix vati is added to an Upasarga (Preposition), in the sense of a verbal root.

As the word उद्वतः and निवतः in the following Rik (X. 142. 4).

यदुद्वतो निवतो यासि बप्सत् पृथगेषि प्रगर्धिनीव सेना ॥ "When thou O Fire ! goest burning high (उद्वतः = उद्गतान्) and low (निवतः = निगतान्) trees &c.

तस्य भावस्त्वतलौ ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ तस्य-भावः- त्वतलौ ॥

वृत्तिः ॥ तस्येति षष्ठीसमर्थाद् भाव इत्येतस्मिन्नर्थे त्वतलौ प्रत्ययौ भवतः ॥

119. The affixes tva (त्व) and tal (— —' त or ता) come after a word in the sixth case in construction, in the sense of "the nature thereof".

As अश्वस्य भावः = अश्वत्वम् or अश्वता, गोत्वम or गोता ॥

आ च त्वात् ॥ १२० ॥ पदानि ॥ आ-च-त्वात् (त्व-तलौ) ॥

वृत्तिः ॥ ब्रह्मणस्त्व इति वक्ष्यति । आ एतस्मात्त्वशब्दात् यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम, स्तत्र त्वतलौ प्रत्ययावधिकृतौ वेदितव्यौ ॥

120. From this forward as far as the aphorism V. 1. 136, the affixes त्व and तल् bear rule.

Thus in V. 1. 122, त्व and तल् are read, giving the forms पृथुत्वम् and पृथुता &c. This rule is intended to secure admission for these two affixes notwithstanding the bars in the shape of subsequent aphorisms directing the employment of other affixes. These affixes signify, in addition to भाव (nature), कर्म (action) also, in V. 1. 124. The word च in the aphorism is intended to secure their admission notwithstanding the affixes नञ् and स्नञ् (VI. 1. 87). Thus स्त्रियाः भावः = स्त्रैणम्, स्त्रीत्वम्, स्त्रीता 'the nature of a female'. पुंस्त्वम्, पुंस्ता, पौंस्नम् ॥

न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलवणवटबुधकतरसलसेभ्यः ॥ १२१ ॥ पदानि ॥ ननञ्पूर्वात्, तत्पुरुषात्, अचतुर-संगत-लवण-वट-बुध-कत-रस-लसेभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ इत उत्तरे ये भावप्रत्ययास्ते नञ्पूर्वात्तत्पुरुषान्न भवति चतुरादीन्वर्जयित्वा ॥

121. The affixes denoting 'nature', taught hereafter, do not come after a Tatpurusha compound formed by the negative particle नञ्, with the exception of the following:—chatura, saṅgata, lavaṇa, vaṭa, budha, kata, rasa, and lasa.

Thus the words अपति, अपटु and अरमणीय will have two forms only i. e. अपतित्वम् or अपतिता, अपटुत्वम् or अपटुता, अरमणीयत्वम् or अरमणीयता ॥ While by V. 1. 128, other compounds will have यक् also, as सैनापत्यम् ॥ An exception to this is आविद्वद्र्य (VII. 2. 25), as used by the author himself. Why do we say नञ् पूर्वात् "a Tatpurusha whose first member is नञ्"? Observe बार्हस्पत्यम्, प्राजापत्यम् ॥

Why do we say 'after a Tatpurusha?' Observe, when the word अपटु is a Bahuvrihi compound meaning नास्य पटवः सन्ति, its derivative will be आपटवम्. So also, आलाघवम् ॥

So also the compounds of चतुर &c, with नञ्, e. g. आचतुर्यम्, आसंगत्यम्, आलवण्यम्, आवट्यम्, आबुध्यम्, आकत्यम्, आरस्यम्, आलस्यम् ॥ In some texts, there is शुध instead of बुध ॥

पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ॥ १२२ ॥ पदानि ॥ पृथ्वादिभ्यः, इमनिच, वा ॥

वृत्तिः ॥ पृथु इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इमनिच्प्रत्ययो भवति वा, तस्य भाव इत्येतस्मिन्नर्थे ॥

122. The affix imanich (इमॅन्) comes optionally in the sense of 'nature thereof', after the words prithu &c.

The word वा 'optionally' is employed with the intention of securing admission for the affixes अण् &c. Thus पृथोर्भावः = प्रथिमन् nom. प्रथिमा (पृथु + इमन् = पृथ् + इमन् VI. 4. 155 = प्रथ् + इमन् VI. 4. 161 = प्रथिमा), or पार्थवम् by V. 1. 131. So also म्रदिमा or मार्दवम् ॥ The उ of पृथु and मृदु is elided by VI. 4. 155, and र is substituted for ऋ by VI. 4. 161. Of course, the affixes त्व and तल् come here also as, पृथुत्वम्, मृदुत्वम्, पृथुता, मृदुता ॥

1 पृथु, 2 मृदु, 3 महत्, 4 पटु, 5 तनु, 6 लघु, 7 बहु, 8 साधु, 9 आशु (आसु !), 10 उरु (ऊरु), 11 गुरु, 12 बहुल, 13 खण्ड, 14 दण्ड, 15 चण्ड, 16 अकिंचन, 17 बाल*, 18 होड, 19 पाक, 20 वत्स, 21 मन्द, 22 स्वादु, 23 ह्रस्व, 24 दीर्घ, 25 प्रिय, 26 वृष, 27 ऋजु, 28 क्षिप्र, 2 क्षुद्र, 30 अणु*, 31 वेणु (!).

वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च ॥ १२३ ॥ पदानि ॥ वर्ण-दृढादिभ्यः, ष्यञ् च ॥

वृत्तिः ॥ वर्णविशेषवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो दृढादिभ्यश्च ष्यञ् प्रत्ययो भवति, चकारादिमनिच्च, तस्य भाव इत्येतस्मिन्विषये ॥

123. The affix shyañ (±/—य) also comes, as well as imanich, after a word denoting colour, and after the words dridha &c, in the sense of 'nature thereof'.

Thus शुक्लस्य भावः = शौक्ल्यम्, शुक्लिमन्, शुक्लत्व, शुक्लता, कार्ष्ण्यम्, कृष्णिमन्, कृष्णत्वम्, कृष्णता; दार्ढ्यम्, द्रढिमन् (nom. °मा), दृढत्वम्, दृढता ॥

The ष् of ष्यञ् shows that the feminine is formed by ङीष् (III. I. 41). As औचित्यः fem. औचित्ती (VI. 4. 148. and 150).

1 दृढ, 2 वृढ*, 3 परिवृढ, 4 भृश, 5 कृश, 6 वक्र (चक्र), 7 शुक्र*, 8 चुक्र*, 9 आम्र 10 कृष्ट, (आकृष्ट), 11 लवण, 12 ताम्र, 13 शीत, 14 उष्ण, 15 जड, 16 बधिर; 17 पण्डित 18 मधुर, 19 मूर्ख, 20 मूक, 21 वेर्यातलातमतिमनःशारदानाम् (लाभ is also read The affix shyañ is added to compounds ending in yâta &c preceded by vi, as, वियातत्वम्, वियातता, वियातिमा, वैयात्यं; विलाभत्वं, विलाभता, विलाभिमा, वैलाभ्यं, विमतित्वं, विमतिता, विमतिमा, वैमत्यं and वैमतं (V. 1. 131); विमनस्त्वं, विमनस्ता, विमनिमा, वैमनस्यं and विशारदत्वं, विशारदता, विशारदिमा, वैशारद्म) ॥ 22 समो, मतिमनसोः, (The words mati and manas preceded by sam take shyañ, as संमतित्वं, संमतिता, &c). 23 जवन. 24 अम्ल, 25 बाल; 26 तरुण, 27 मन्द, 28 स्थिर, 29 बहुल, 30 दीर्घ ॥

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ॥ १२४ ॥ पदानि ॥ गुणवचन-ब्राह्मणादिभ्यः, कर्म्मणि, च (ष्यञ्) ॥

वृत्तिः ॥ गुणमुक्तवन्तो गुणवचनाः गुवचनेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यः कर्मण्यभिधेये ष्यम् प्रत्ययो भवति । चकाराद् भावे च ।

वार्त्तिकम् ॥ चातुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थउपसंख्यानम् ॥

124. The same affix shyan has after a word expressive of quality, and after Brâhmaṇa &c, the sense of the activity or occupation of something or some one.

The च in the aphorism is employed with the intention of including भाव or "nature". The word कर्म denotes activity. जडस्य भावः कर्म वा = जाड्यम् so also ब्राह्मण्यम्, माणव्यम् ॥

The words भाव and कर्म bear rule upto the end of the chapter. This class of ब्राह्मण &c, is âkṛitigaṇa i. e. the fact of a word belonging to which is known only from the forms met with in writers of authority.

Vârt:—The affix does not change the sense in चातुर्वर्ण्य &c, as चत्वार एव वर्णाः = चातुर्वर्ण्यम् ॥ चातुराश्रम्यम्, त्रैलोक्यम्, त्रैस्वर्यम्, षाड्गुण्यम, सैन्यम्, सान्निध्यम्, सामीप्यम्, औपम्यम, सौख्यम् ॥

1 ब्राह्मण, 2 वाडव, 3 माणव, 4 अर्हतो नुम् च, as आर्हन्त्यम् 5 चोर, 6 धूर्त 7 आराधय, 8 विराधय, 9 अपराधय, 10 उपराधय, 11 एकभाव, 12 द्विभाव, 13 त्रिभाव, 14 अन्यभाव, 15 अक्षेत्रज्ञ, 16 संवादिन्, 17 संवेशिन्, 18 संभाषिन्, 19 बहुभाषिन्, 20 शीर्षघातिन् (शीर्षपातिन्), 21 विघातिन्, 22 समस्थ, 23 विषमस्थ, 24 परमस्थ, 25 मध्यमस्थ, 26 अनीश्वर, 27 कुशल, 28 चपल, 29 निपुण, 30 पिशुन, 31 कुतूहल*, 32 क्षेत्रज्ञ, 33 निश्न*, 34 बालिश, 35 अलस, 36 दुष्पुरुष,

37 कापुरुष, 38 राजन्, 39 गणपति, 40 अधिपति, 41 गडुल, 42 दायाद, 43 विशस्ति*, 44 विषम*, 45 विपात*, 36 निपात*, 46 सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे, सार्ववेद्यः = सर्ववेदः ॥ 48 चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च, as चातुर्वैद्यम् 49 शौटीर 50 मूक, 51 कपि, 52 विशसि, 53 पिशाच, 54 विशाल, 55 धनपति, 56 नरपति, 57 निव 58 निधान 59 विष, 60 स्वभाव, 61 निघातिन्, 62 राजपुरुष, 63 विशाय 64 विघात, 65 विजात, 66 नयात, 67 सुहित, 68 दीन, 69 विदग्ध, 70 उचित, 71 समय, 72 शील, 73 तत्पर, 74 इदंपर, 75 यथा तथा, 76 पुरस्, 77 पुनः पुनः, 78 अभाक्ष्ण, 79 तरतम, 80 प्रकाम, 81 यथाकाम, 82 निष्कुल, 83 स्वराज. 84 महाराज, 85 युवराज, 86 सम्राज्, 87 अविदूर, 88 अपिशुन, 89 अनुशंस, 90 अयथा-तथ, 91 अयथापुर, 92 स्वधर्म, 93 अनुकूल, 94 परिमण्डल, 95 विश्वरूप, 96 ऋत्विज्, 97 उदासीन, 98 ईश्वर, 99 प्रतिभू, 100 साक्षि(न्), 101 मानुष, 102 आस्तिक, 103 नास्तिक, 104 युगपद्, 105 पूर्वाधर, 106 उत्तराधर ॥ आकृतिगण ॥

स्तेनाद्यन्नलोपश्च ॥ १२५ ॥ पदानि ॥ स्तेनात्-यत्, नलोपः, च ॥

वृत्तिः ॥ स्तेनशब्दात्षष्ठीसमर्थाद्भावकर्मणोरर्थयोर्यत्प्रत्ययो भवति; नशब्दस्य लोपश्च भवति ॥

125. The affix yat (यं) comes in the sense of "nature thereof or action thereof", after the word stena, in the genitive, and न is elided before this affix.

As स्तेनस्य भावः कर्म वा = स्तेयम् ॥ Some divide the sûtra into two स्तेनात् ष्यञ् भवति (2) ततो यन्न लोपश्च as स्तैन्यम् and स्तेयम् ॥

सख्युर्यः ॥ १२६ ॥ पदानि ॥ सख्युः-यः ॥

वृत्तिः ॥ सखिशब्दाद् यः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः ॥

वार्त्तिकम् ॥ दूतवणिग्भ्यां चेति वक्तव्यम् ॥

126. The affix य comes in the sense of 'nature or action thereof', after the word सखि ॥

As सख्यम् 'friendship'.

Vârt:—So also after the words दूत and वणिक्, as, दूत्यम् and वणिज्यम् ॥ The word वाणिज्यम् is formed by V. I. 124, वणिक् belonging to ब्राह्मणादि class.

कपिज्ञात्योर्ढक् ॥ १२७ ॥ पदानि ॥ कपि ज्ञात्योः, ढक् ॥

वृत्तिः ॥ कपिज्ञातिशब्दाभ्यां ढक् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः ॥

127. The affix ḍhak (± — एयं) comes in the sense of 'nature or action thereof', after the words kapi and jñâti.

Thus कपेः भावः कर्म वा = कापेयम्, ज्ञातेयम् ॥ The rule of यथासंख्य (I. 3. 10) does not apply any where under this head.

पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ॥ १२८ ॥ पदानि ॥ पत्यन्त-पुरोहितादिभ्यः, यक् ॥

वृत्तिः ॥ पत्यन्तात्प्रातिपदिकात्पुरोहितादिभ्यश्च यक् प्रत्ययो भवतिभावकर्मणोरर्थयोः ॥

128. The affix yak (± — यं) comes in the sense of 'nature or action thereof', after a compound ending with pati, and after purohita &c.

Thus सेनापते र्भावः कर्म वा=सैनापत्यम्, गार्हपत्यम्, प्राजापत्यम्, पौरहित्यम्, राज्यम् ॥

1 पुरोहित, 2 राजासे (असमासे, राजन् असे), 3 ग्रामिक (संग्रामिक), 4 पिण्डिक, 5 सुहित*, 6 बाल, 7 मन्द, 8 खण्डिक, 9 दण्डिक, 10 वर्मिक (वर्मित), 11 कर्मिक, 12 धर्मिक*, 13 शिलिक (शीलिक), 14 सूतिक, 15 मूलिक, 16 तिलक, (तिलिका), 17 अञ्जलिक 18 अञ्जनिक, (अञ्जतिका), 19 ऋषिक, 20 पुत्रिक (पुत्रक), 21 अविक*, 22 क्षत्रिक, 23 पर्षिक*, 24 पथिक (पथिका), 25 चमिक, 26 प्रतिक, 27 सारथि (सारथिक), 28 आस्तिक*, 29 सूचिक, 30 संरक्ष*, 31 सूचक (संरक्षसूचक), 22 नास्तिक*, 33 अजानिक, 34 शाक्वर (राक्वर), 35 नागर*, 36 चूडिक, 37 एधिक, 38 मिलिक, 39 स्तनिक, 40 चूडितिक, 41 कुषिक, 42 पूतिक, 43 पत्रिक, 44 सलनिक, 45 पक्षिक, 46 जलिक, 47 शर्मिक, 48 तिष्विक, 49 प्रचिक, 50 प्रविक, 51 परिक्षक, 52 पूजनिक, 53 मूचिक, 54 स्वरिक ॥

प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्यो ऽञ् ॥ १२९ ॥ पदानि ॥ प्राणभृत्-जाति-वयो वचन-उद्गात्रादिभ्यः, अञ् ॥

वृत्तिः ॥ प्राणभृज्जातिवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वयोवचनेभ्यः उद्गात्रादिभ्यश्चाञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः ॥

129. The affix añ (±′—अ) comes in the sense of 'nature or action thereof', after class names of animals, and words expressing age, as well as after udgâtṛi &c.

Thus अश्वस्य भावः कर्म वा=आश्वम्, औष्ट्रम्, कौमारम्, कैशोरम्, औद्गात्रम्, औन्नेत्रम् ॥

1 उद्गातृ, 2 उन्नेतृ, 3 प्रतिहर्तृ, 4 प्रशास्तृ, 5 होतृ, 6 पोतृ, 7 हर्तृ (कर्तृ), 8 रथगणक 9 पत्तिगणक (पक्षिगणक पत्रिगणक), 10 सुष्टु, ॥ दुष्टु, 12 अध्वर्यु, 13 वधू, 14 सुभग मन्त्रे ॥ In the Mantra literature subhaga takes अञ्, as महते सैभगाय; sometimes there is no अञ्, as सौभाग्य मस्यै दत्ताय ॥

हायनान्तयुवादिभ्योण् ॥ १३० ॥ हायनान्त-युवादिभ्यः, अण् ॥

वृत्तिः ॥ हायनान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो युवादिभ्यश्चाण् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः ॥
वार्त्तिकम् ॥ श्रोत्रियस्य यलोपश्च वाच्यः ॥

130. The affix aṇ (±—अ) comes in the sense of 'nature or action thereof', after compounds ending in hâyana, and after yuvana &c.

Thus द्विहायनस्य भावः कर्म वा=द्वैहायनम्, त्रैहायनम् ; यौवनम्, स्थाविरम् ॥

Vârt:—The य of श्रोत्रिय is elided, as श्रोत्रियस्य भावः कर्म वा=श्रौत्रम् ॥

1 युवन्, 2 स्थविर, 3 होतृ, 4 यजनान, 5 पुरुषासे (पुरुष असमासे), 6 भ्रातृ (भातृ), 7 कुतुक (कतक), 8 श्रमण (श्रणम), 9 कटुक*, 10 कमण्डलु, 11 कुस्त्री, 12 सुस्त्री, 13 दुःस्त्री, 14 सुहृदय 15 दुर्हृदय, 16 सुहृद्, 17 दुर्हृद्, 18 सुभ्रातृ, 19 दुर्भ्रातृ, 20 वृषल, 21 परिव्राजक, 22 सब्रह्मचारिन्, 23 अनृशंस, 24 हृदयासे (हृदय असमासे), 25 कुशल, 26 चपल, 27 निपुण, 28 पिशुन, 29 कुतूहल, 30 क्षेत्रज्ञ, 31 श्रोत्रियस्य यलोपश्च, 32 यातृ, 33 कृतक, 34 कुतुक, 35 कन्दुक, 36 मिथुन, 37 कुलटी, 38 महस, 39 कितव, 40 पोस ॥

इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ॥ १३१ ॥ इगन्तात्-च-लघुपूर्वात् (अण्) ॥

वृत्तिः ॥ इगन्ताच्च लघुपूर्वादण् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः ॥

131. The affix aṇ (±—अ) comes in the sense of 'nature or action there of', after a stem ending in इक् (इ, ई, उ, ऊ or ऋ or ऌ), when the preceding syllable is prosodially light.

Thus शुचेर्भावः कर्म वा = शौचम्, मौनम् (मुनि), नागरम् (नगर), हारितकम् (हरीतकी) पाटवम् (पटु), लाघवम् (लघु). Why do we say लघुपूर्वात् 'the preceding syllable being light'? Observe कण्डूत्वम्, पाण्डुत्वम् ॥ Why काव्यम् from कवि? The word कवि takes ष्यञ् as belonging to Brâhmaṇâdi class V. I. 124.

N. B. The word anta in the Sûtra may will be dispensed with. The aphorism laghupûrvâd ikah will give the same meaning.

योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् ॥ १३२ ॥ पदानि ॥ योपधात्-गुरु-उपोत्तमात्-वुञ् ॥

वृत्तिः ॥ त्रिप्रभृतीनामन्तस्य समीपमुपोत्तमम् । गुरुरुपोत्तमम् यस्य तद्गुरूपोत्तमम् । यकारोपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः ॥

वार्त्तिकम् ॥ सहायाद्वेति वक्तव्यम् ॥

132. The affix vuñ (±/—अक) comes in the sense of 'nature or action there of', after a polysyllabic stem whose penultimate letter is य्, and whose penultimate syllable is prosodially heavy.

The word उपोत्तमं means the last syllable but one in a word of three syllables or more. That word whose penultimate syllable is गुरु 'heavy', is called गुरूपोत्तमम्: the योपधा means 'having penutimate य्'.

Thus रामणीयकम् from रमणीय, वासनीयकं from वसनीय ॥

Why do we say "the penultimate letter being य्"? Observe विमानत्वं from विमान ॥

Why do say गुरूपात्तमं "the penultimate syllable being heavy"? Witness क्षत्रियत्वम् ॥

Vârt:—Optionally so after the word सहाय, as, साहायकम् and साहाय्यम् ॥

The words उपोत्तम and उपधा should be distinguished: the first means penultimate *syllable* (implying thereby the word is of more than two syllables), and the second means penultimate *letter*.

द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥ पदानि ॥ द्वन्द्व-मनोज्ञादिभ्यः,च (वुञ्) ॥

वृत्तिः ॥ द्वन्द्वसंज्ञकेभ्यो मनोज्ञादिभ्यश्च वुञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः ॥

133. The affix vuñ comes in the sense of 'nature or action there of', after a dvandva compound and after the words manojña &c.

Thus गोपालपशुपालानां भावः कर्म वा = गौपालपशुपालिका, शैष्योपाध्यायिका, कौत्सकाशिकिका, मानोज्ञकम्, काल्याणकम् ॥

1 मनोज्ञ, 2 प्रियरूप, 3 अभिरूप, 4 कल्याण, 5 मेधाविन्, 6 आढ्य, 7 कुलपुत्र, 8 छान्दस, 9 छात्र, 10 श्रोत्रिय, 11 चोर, 12 धूर्त, 13 विश्वदेव (वैश्वदेव), 14 युवन्, 15 कुपुत्र*, 16 ग्रामपुत्र, 17 ग्रामकुलाल*, 18 ग्रामषण्ड (ग्रामखण्ड), 19 ग्रामकुमार, 20 सुकुमार, 21 बहुल, 22 अवश्यपुत्र (अवश्य); 23 अमुष्यपुत्र, 24 अमुष्यकुल, 25 सारपुत्र*, 26 शतपुत्र, 27 कुशल, 28 अहोपुरुष. ॥

गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु ॥ १३४ ॥ पदानि ॥ गोत्र-चरणात्, श्लाघा-अत्याकार-तद्-अवेतेषु (वुञ्) ॥

वृत्तिः ॥ गोत्रवाचिनश्चरणवाचिनश्च प्रातिपदिकाद् वुञ् प्रत्ययो भवति प्रत्येकं भावकर्मणोरर्थयोः श्लाघादिषु विषयभूतेषु ॥

134. The affix vuñ comes in the sense of 'nature or action thereof' after a family-name (Gotra), and after the Name of a Vedic School, when one boasts thereby, or manifests his contempt thereby, or when it means one who has attained that (or has come for an inspection or inquiring thereof).

The word श्लाघा means boasting; अत्याकार means 'contempt', तद् अवेतः means तद्प्राप्तः 'who has gained that', or तज्ज्ञः 'who inquires that'. The word तत् refers to गोत्र and चरण ॥ The word तदवेतः means "who has obtained that or who has known that".

To take first श्लाघा as गार्गिकया श्लाघते or काठिकया श्लाघते "boasts of belonging to the family of Garga, or the school of Kaṭha". To take अत्याकारः, as, गार्गिकयात्याकुरुते, काठिकयात्यकुरुते "he manifests contempt upon another, because of his belonging to the clan of Garga or School of Kaṭha". To take तदवेता as, गार्गिकामवेतः. काठिकामवेतः = प्राप्तः or अवगतवान् ॥

Why do we say "when it means boasting &c" Observe गार्ग्यत्वम्, कठत्वम्॥ The य of गार्ग्य is elided in the above examples by VI. 4. 148 & VI. 4. 151.

होत्राभ्यश्छः ॥ १३५ ॥ पदानि ॥ होत्राभ्य छः ॥

वृत्तिः ॥ होत्राशब्द ऋत्विग्विशेषवचनः ऋत्विग्विशेषवाचिभ्यश्छः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः ॥

135. The affix chha (ईय) comes in the sense of 'nature or action thereof', after words expressing Hotrâ priests.

Thus आच्छावाकीयम्, मैत्रावरुणीयम्, ब्राह्मणाच्छंसीयम्, आग्नीध्रीयम् प्रतिप्रस्थात्रीयम् नेष्ट्रीयम् पोत्रीयम् ॥ होत्राभ्यः is plural to prevent application of I. 1. 68. therefore the rule does not apply to the word-form 'hotrâ' derived from हु + त्रन meaning a ritorj.

ब्रह्मणस्त्वः ॥ १३६ ॥ पदानि ॥ ब्रह्मणः-त्व ॥

वृत्तिः ॥ होत्राभ्य इत्यनुवर्त्तते । ब्रह्मन्शब्दाद्धोत्रावाचिनस्त्वः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः; छस्यापवादः ॥

136. The affix tva (त्व) comes in the sense of 'nature or action thereof', after the word Brahmaṇ, denoting a kind of Hotrâ priest.

This debars छ. Thus ब्रह्मणो भावः कर्म वा = ब्रह्मत्वम् ॥ This debars तल ॥
When ब्रह्मण् means a Brâhman, by caste, we have ब्रह्मत्वम् or ब्रह्मता ॥
So much for the province of the affixes नञ् and स्नञ् (IV. 1. 87).

ओ३म् ।

अथ पञ्चमध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

BOOK FIFTH

CHAPTER SECOND

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ॥ १ ॥ पदानि ॥ धान्यानाम्-भवने-क्षेत्रे-खञ् ॥

वृत्तिः ॥ निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । धान्यविशेषवाचिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यो भवनेभिधेये खञ् प्रत्ययो भवति, तच्चेद्भवनं क्षेत्रं भवति ॥

1. The affix khañ (±′—ईन) comes after the name of any particular corn, being in genitive case in construction, in the sense of a place of growing, when that place is a field.

According to Böhtlingk, the Sûtra should be thus translated. "To a corn-name is added ईन, to express the fields in which the corn grows". According to Ballantyne, it is translated "when we speak of a place for grain, or a field of it, there may be the affix khañ".

The word धान्यानां 'of grains', shows that the word in constructiou should be in the genitive case. The plural number shows that the affix is not to be added to the word-form धान्य, but to words which denote various kinds of dhânya (I. 1. 63). भवन means 'the place where a thing is produced or grows (भवन्ति जायन्ते)' ॥

Thus मुद्गानां भवनं क्षेत्रं = मौद्गीनम्, कौद्रवीणम्, कौलत्थीनम् ॥

Why do we say "of grains"? There will be no affixing in a case like this तृणानां भवनं क्षेत्रं ॥

Why do we say "when it is a field"? Observe मुद्गानां भवनं कुशूलं 'a granary where kidney-beans grow'.

व्रीहिशाल्योर्ढक् ॥ २ ॥ पदानि ॥ व्रीहि-शाल्योः-ढक् ॥

वृत्तिः ॥ व्रीहिशालिशब्दाभ्यां ढक् प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रे ऽभिधेये खञोपवादः ॥

2. The affix ḍhak (±—एयँ) comes in the above sense of 'a place of growing, when it is a field', after the words व्रीहि and शालि ॥

Thus व्रीहीणां भवनं क्षेत्रं = व्रैहेयम्, शालेयम् 'a field fit for growing rice'.

यवयवकषष्टिकाद्यत् ॥ ३ ॥ पदानि ॥ यव-यवक-षष्टिकात्, यत् ॥

वृत्तिः ॥ यवादिभ्यः शब्देभ्यो यत्प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रे ऽभिधेये खञोपवादः ॥

3. The affix yat (यं or ⁻य) comes in the same sense of 'a place for growing, it being a field', after the words yava, yavaka, and shashṭika.

This debars खञ् ॥ Thus यवानां भवनं क्षेत्रं = यव्यम्, यवक्यम्, षष्टिक्यम् ॥ See VI. 1. 213 for accent.

विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः ॥ ४ ॥ पदानि ॥ विभाषा, तिल-माष-उमा-भङ्गा-अणुभ्यः(यत्) ॥

वृत्तिः ॥ तिल माष उमा भङ्गा अणु इत्येतेभ्यो विभाषा यत्प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रे ऽभिधेये ॥

4. The affix yat comes, in the sense of 'a place for growing, it being a field', optionally after the words tila, mâsa, umâ, bhangâ and aṇu.

The affix khañ will come in the alternative. Thus तिल्यम् or तैलीनम् 'a field for growing sesamum', माष्यम् or माषीणम् 'a field for growing beans', उम्यम् or औमीनम् 'a field of linseed', भङ्ग्यम् or भाङ्गीनम् 'a field of hemp', अणव्यम् or आणवीनम् 'a field for small grain'.

सर्वचर्मणः कृतः खखञौ ॥ ५ ॥ पदानि ॥ सर्व-चर्मणः-कृतः-खखञौ ॥

वृत्तिः ॥ सर्वचर्मन्शब्दात्तृतीयासमर्थात्कृत इत्यस्मिन्नर्थे खखञौ प्रत्ययौ भवतः ॥

5. The affix kha (ईन) and khañ (±′—ईन) come in the sense of "wholly made thereof", after the word sarva-charman.

The word सर्व is here a part of the sense of the affix, and joins with the word कृतः, and not with चर्मन्. The compounding is in fact made by the affix. Thus सर्वश्चर्मणकृतः = सर्वचर्मीणः or सार्वचर्मीणः "made wholly of leather."

यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ॥ ६ ॥ पदानि ॥ यथामुख-सम्मुखस्य, दर्शनः, खः ॥

वृत्तिः ॥ यथामुखशब्दात्संमुखशब्दात्षष्ठीसमर्थाद्दर्शन इत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति ॥

6. The affix kha (ईन) comes in the sense of 'a mirror', after the words yathâmukha, and sanmukha being in the 6th case in construction.

The word दर्शनः means that in which something is seen, such as, looking glass, mirror &c, which reflect things. The word यथामुख is an Avyayibhâva compound, the meaning of यथा being that of likeness II. 1. 6. Thus यथामुखं दर्शनः =

यथामुखीनः 'showing or reflecting the likeness of the face'—a mirror. सर्वस्य मुखस्य दर्शनः = सम्मुखीनः 'showing or reflecting the whole face'—a looking-glass.

तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ॥ ७ ॥ पदानि ॥ तत्-सर्वादेः, पथि-अङ्ग कर्म-पत्र-पात्रम्, व्याप्नोति (खः) ॥

वृत्तिः ॥ तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । व्याप्नोतीति प्रत्ययार्थः । परिशिष्टः प्रकृतिविशेषणम् ॥ सर्वादेः प्रातिपदिकात् पथि अङ्ग कर्मन् पत्र पात्र इत्येवमन्ताद् द्वितीयासमर्थाद्व्याप्नोतीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति ।

7. After the words pathi, aṅga, karman, patra or pâtra, preceded by sarva, being in the second case in construction, the affix kha (ईन) comes in the sense of "what pervades or fills the whole of that".

Thus सर्वपथं व्याप्नोति = सर्वपथीनोरथः; सर्वाङ्गीणस्तापः, सर्वकर्मीणः पुरुषः, सर्वपत्रीणः सारथिः, सर्वपात्रीण ओदनः ॥

आप्रपदं प्राप्नोति ॥ ८ ॥ पदानि ॥ आप्रपदम्-प्राप्नोति (खः) ॥

वृत्तिः ॥ प्रपदमिति पादस्याग्रमुच्यते । आङ्मर्यादायां तयोरव्ययीभावः । आप्रपदशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थात्प्राप्नोतीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति ॥

8. The affix kha (ईन) comes after the word âprapada, in the sense of "reaching thereto".

The word प्रपद means the 'top of the foot'. आ means "upto". आप्रपद is an Avyayîbhâva compound meaning 'to the top of the foot'. Thus आप्रपदं प्राप्नोति = आप्रपदीनः पटः 'cloth reaching to the end of the feet', i. e. showing the width of the cloth by comparison with the body.

अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ॥ ९ ॥ पदानि ॥ अनुपद-सर्वान्न-अयानयं, बद्धा-भक्षयति-नेयेषु (खः) ॥

वृत्तिः ॥ अनुपदादिभ्यः शब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो यथासंख्यं बद्धा भक्षयति नेय इत्येतेष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति ॥

9. The affix kha comes after the words anupada, sarvânna, and ayânaya, being in the second case in construction, in the senses of 'so bound', 'eating that', and 'to carry thereto' respectively.

Thus अनुपदं बद्धा = अनुपदीना 'a kind of shoe'; this word is always feminine. The force of अनु here is that of 'length' or 'likeness'. That is 'a shoe of the measure of a foot'. So सर्वान्नानि भक्षयति = सर्वान्नीनोभिक्षुः 'a mendicant who eats the whole food'. So also अयानयीनः शारः 'a chessman or piece that is taken to the position on the chess called ayânaya'. The word अयानय is compounded of two words अय, meaning 'going from right to left', and अनय 'from left to right',

and it means a particular position in which the pieces moving from right to left and left to right cannot move further, and attack the other pieces.

According to some अयानयीन is the name of the front pieces in ones own row of chess-men. A piece which moves only in one side, does not admit of this affix. The piece which is carried from one side to another, admits of this affix. Others move only in one direction अय or अनय, but not both. Kaiyyaṭa : यस्तु शार एक पार्श्व एव संचरति तत्र न भवति प्रत्ययो, यो हि शारः पार्श्वात् पार्श्वान्तरमानीयते, स एव अयानयं नीयते, अन्यास्तु अयमेव नीयते, अनयमेव नीयते वा ॥

परोवरपरम्परपुत्त्रपौत्रमनुभवति ॥ १० ॥ पदानि ॥ परोवर-परम्पर-पुत्त्रपौत्त्रम्, अनुभवति (खः) ॥

वृत्तिः ॥ परोवर परम्पर पुत्त्रपौत्त्र इत्येतेभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो ऽनुभवतीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति ॥

10. The affix kha comes in the sense of "who witnesses or experiences that", after the words parovara, parampara and putrapautra, in the second case in construction.

The word परोवर is compounded of पर and अवर the ओ in रो being irregular, the compounding being caused by the affix. परांश्चावरांश्च अनुभवति = परोवरीणः "who lives to see high and low". The word परम्पर is compounded of पर and परतर, the compounding being caused by the affix. As, परांश्च परतरांश्चानुभवति = परम्परीणः ॥ Similarly पुत्रपौत्रीणः ॥

The word परम्पर is a separate word as well, not formed by or admitting this affix. As मन्त्रिपरम्परा मन्त्रं भिनत्ति ॥

आवारपारात्यन्तानुकामं गामी ॥ ११ ॥ पदानि ॥ अवारपार-अत्यन्त-अनुकामं, गामी (खः) ॥

वृत्तिः ॥ अवारपार अत्यन्त अनुकाम इत्येतेभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो गामीत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ विपरीताच्च ॥

11. The affix kha comes in the sense of "who purposes to go", after the words avârapâra, atyanta, and anukâma, being in the accusative case in construction.

The word गामी means 'गमिष्यति', see III. 3. 3. The genitive case is prohibited by II. 3. 70 : the word गामी governing the accusative. Thus अवारपारं गामी = अवारपारीणः ॥

Vârt :—So also when the words are reversed. As पारावारीणः ॥ So also when the words are taken separately as, अवारीणः and पारीणः ॥

So also अत्यन्तं गामी = अत्यन्तीनः = भृशं गन्ता ॥ As अनुकामीनः = यथेष्टं गन्ता ॥

समांसमां विजायते ॥ १२ ॥ पदानि ॥ समांसमां-विजायते ॥

वृत्तिः ॥ समांसमामिति वीप्सायां सुबन्तसमुदायः प्रकृतिः । विजायते गर्भं धारयतीति प्रत्ययार्थः । गर्भधारणेन सकलापि समा व्याप्यतइति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥

वार्त्तिकम् ॥ पूर्वपदे सुपो ऽलुग्वक्तव्यः ॥ वा० ॥ अनुत्पन्नाद्युत्तरपदस्य च वा यलोपो वक्तव्यः ॥

27186

12. The affix kha comes after the word samâmsamâm in the sense of 'who bears in the womb'.

The word विजायते means गर्भं धारयति 'who bears in the womb'. This verb governs the accusative of time समांसमां by II. 1. 29. Thus समांसमां विजायते = समांसमीना गौः, समांसमीना वडवा ॥

Vârt:—According to others the aphorism means 'the affix comes in the sense of to give birth to or to get a young". i. e. विजायते = गर्भमोचनं ॥ According to them, the verb governs the locative: समायां समायां विजायते = समांसमीना, the सु of the first समायां being elided, the rest of the vibhakti (आम्) remaining. The word will mean "an animal that gives birth to a young one every year".

Vârt:—Sometime there is no affixing, but the whole sentence is to be used to express this meaning, or the सु only of both members is to be elided and a sentence formed. As समां समां विजायते or समयां समयां विजायते ॥

अद्यश्वीनावष्टब्धे ॥ १३ ॥ पदानि ॥ अद्यश्वीन-अवष्टब्धे ॥

वृत्तिः ॥ विजायतइति वर्त्तते । अद्यश्वीन इति निपात्यते अवष्टब्धे विजने । आसन्ने प्रसवे । आविर्भूर्ये हि मूर्धन्यो विधीयते, अवाचालम्बनाविर्भूर्ययोरिति ॥

13. The word adyaśvînâ is anomalous, meaning "a female near delivery".

The word विजायते is understood here The word अवष्टब्ध means 'imminent, near'. It is formed by अव + स्तंभ + क्त, the स् being changed to ष् by VIII. 3. 68. Thus अद्य वा श्वो वा विजायते = अद्यश्वीना गौः "a cow likely to give birth to-day or to-morrow". So also अद्यश्वीना वडवा ॥

Some do not read विजायते into the sûtra, which then means "The word adyaśvîna is irregularly formed meaning imminent". As अद्यश्वीनं मरणं 'imminent death'. अद्यश्वीनो वियोगः 'separation likely to take place to-day or to-morrow'.

आगवीनः ॥ १४ ॥ पदानि ॥ अगवीन ॥

वृत्तिः ॥ आगवीन इति निपात्यते । आङ्पूर्वाद् आ तस्य गोः प्रतिपादनात् कर्मकारिणि खः प्रत्ययो निपात्यते ॥

14. The word âgavîna is irregularly formed.

This word is formed by adding ख to the word गो preceded by the preposition आ, as आगो + ख = आगवानः ॥ The force of the affix is that of 'a servant'. A person who is engaged in business till the return of the cows, i. e. a day-labourer.

अनुग्वलंगामी ॥ १५ ॥ पनानि ॥ अनुगु-अलंगामी (खः)

वृत्तिः ॥ गोः पश्चाद् अनुगु । अनुगुशब्दादलंगामीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति ॥

15. The affix kha comes after the word anugu in the sense of 'who is fit to follow'.

Thus the word अनुगु means गोः पश्चाद् ॥ Thus अनुगु पर्याप्तं गच्छति = अनुगवीनः 'who is suited or able to follow after the cows' i. e. a cowherd.

अध्वनो यत्खौ ॥ १६ ॥ पदानि ॥ अध्वनः, यत्-खौ ॥

वृत्तिः ॥ तादिति द्वितीया समर्थविभक्तिरनुवर्तते । अलंगामीति च प्रत्ययार्थः । अध्वन्शब्दाद् द्वितीयासमर्थादलंगामीत्येतस्मिन्नर्थे यत्खौप्रत्ययौ भवतः ॥

16. The affixes yat (य) and kha (ईन) come after the word adhvan, in the above sense of 'who is fit or able to follow'.

Thus अध्वानमलंगामी = अध्वनीनः or अध्वन्यः 'able to undertake a journey'. By aphorisms VI. 4. 168, 169, the word अध्वन् retains its original form before the affix य and ख, not losing its final अन् which it does before other affixes, by VI. 4. 144.

अभ्यमित्राच्छ च ॥ १७ ॥ पदानि ॥ अभ्यमित्रात्-छ-च (यत् खौ)

वृत्तिः ॥ अभ्यमित्रशब्दाद् द्वितीयासमर्थादलंगामीत्यस्मिन्नर्थे छः प्रत्ययो भवति । चकाराद्यत्खौ च ।

17. The affix Chha (ईय) also as well as yat and kha, comes after the word abhyamitra, in the sense of 'who is able to go'.

The च draws in यत् and ख. Thus अभ्यमित्रं अलंगामी = अभ्यमित्रीयः, अभ्यमित्र्यः, अभ्यमित्रीणः 'an warrior who valiantly encounters his enemy' = अमित्राभिमुखं सुष्ठु गच्छति ॥

गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे ॥ १८ ॥ पदानि ॥ गोष्ठात्, खञ्, भूतपूर्वे ॥

वृत्तिः ॥ गावस्तिष्ठन्त्यत्रेति गोष्ठम् । गोष्ठशब्देन सन्निहितगोसमूहो देश उच्यते । भूतपूर्वमहणं तस्यैव विशेषणम् । गोष्ठशब्दाद्भूतपूर्वोपाधिकात्स्वार्थे खः प्रत्ययो भवति ॥

18. The affix khañ (±/—ईन) comes after the word goshṭha in the sense of 'it formerly had been'.

The word गोष्ठ is a compound of गो + स्था i. e. a cow-pen, it means the place all around a cow-pen. The word भूतपूर्व qualifies it. Thus गोष्ठो भूतपूर्वः = गौष्ठीनो देशः 'a place which was formerly a Goshṭha'. Otherwise when not meaning formerly, we have गोष्ठो वर्तते ॥

अश्वस्यैकाहगमः ॥ १९ ॥ पदानि ॥ अश्वस्य, एकाहगमः (खञ्) ॥

वृत्तिः ॥ निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । अश्वशब्दात्षष्ठीसमर्थादेकाहगमइत्येतदर्थे खञ् प्रत्ययो भवति ॥

19. The affix khañ comes after the word aśva, in the genitive case in construction, the sense being 'what is travelled over or traversed in one day'.

The word अश्वस्य being in the sixth case shows the construction it should have before the affix. The एकाहगमः means एकाहेन गम्यते i. e. what is or can be gone over in one day. Thus अश्वस्यैकाहगमोऽध्वा = आश्वीनः, as आश्वीनानि शतं पतित्वा = यावन्ति योजनान्येकाहेनाश्वेन गम्यंते तावतां शतं गत्वा ॥ सहस्राश्वीने वा इतः स्वर्गो लोकः ॥

शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ॥ २० ॥ पदानि ॥ शालीन कौपीने, अधृष्ट-अकार्ययोः ॥

वृत्तिः ॥ शालीनकौपीनशब्दौ निपात्येते यथासंख्यमधृष्टे ऽकार्ये चाभिधेये अधृष्टो ऽप्रगल्भः । अकार्यमकरणार्हं विरुद्धम् । शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः पर्यायौ यथाकथं चिद् व्युत्पादयितव्यौ ॥

20. The word śâlîna and kaupîna are anomalous, when meaning 'modest' and 'a shameful action' respectively

The word अधृष्ट means 'not proud', अकार्यम् means 'unfit to be done' i. e. an infamous act. The words come from शाला "a hall" and कूप 'a well'. It is not easy to trace any connection between 'modesty' and 'a hall', or between 'shameful' and 'a well'. However some say शालाप्रवेशनमर्हति 'who deserves to enter a hall', = शालीनः, कूपावतारमर्हति 'who deserves to be thrown into a well' = कौपीनः, hence a thing to be concealed, and the dress that conceals it. As शालीनो जडः, कौपीनं पापं ॥

व्रातेन जीवति ॥ २१ ॥ पदानि ॥ व्रातेन, जीवति (खञ्) ॥

वृत्तिः ॥ निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । व्रातशब्दात्तृतीयासमर्थाज्जीवतीत्यस्मिन्नर्थे खञ् प्रत्ययो भवति । नानाजातीया अनियतवृत्तय उत्सेधजीविनः संघा व्राताः ॥

21. The affix khañ comes after the word vrâta in the third case in construction, the sense being "who leads this life, or who lives by this".

The word व्रात means a multitude or mass composed of various castes, who have no fixed employment, and live by violence, or by bodily labor. व्रातेन जीवति = व्रातीनः 'a person who lives by the labour of his body, not of his brain'.

साप्तपदीनं सख्यम् ॥ २२ ॥ पदानि ॥ साप्तपदीनं, सख्यम् ॥

वृत्तिः ॥ साप्तपदीनमिति निपात्यते सख्ये ऽभिधेये ॥

22. The word sâptapadîna is anomalous, when meaning 'friendship'.

The word साप्तपदीन comes from सप्तपद but the connection of senses is not very clear. It is said सप्तभिः पदैरवाप्यते = साप्तपदीनम् "formed by walking together seven steps or by talking together seven words". The circumambulation of the Fire by the bride and bridegroom in seven steps makes the marri-

age irrevocable. साप्तपदीनं seems to have some connection with that. The word साप्तपदीनः or °नं means 'a fiiend' also; the abstract sense being made applicable by analogy to the person as well.

हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ॥ २३ ॥ पदानि ॥ हैयङ्गवीनम्, संज्ञायाम् (खञ्)॥

वृत्तिः ॥ हैयङ्गवीनं निपात्यते संज्ञायां विषये । ह्योगोदोहस्य हियङ्ग्वादेशः, तस्य विकारे खञ् प्रत्ययो भवति संज्ञायाम् ॥

23. The word haiyaṅgavîna is anomalons, when it is a Name.

The word हैयङ्गवीनम् means 'fresh butter'. The word comes from ह्यः 'yesterday' and गो 'cow'. ह्यो गोदोहस्य विकारः 'prepared from yesterday's milk' i. e. "fresh butter". The affix does not come in the sense of any विकार in general. There is no affixing in ह्यो गोदोहस्य विकार when it means उदश्वित् or 'whey'.

तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ ॥ २४ ॥ पदानि ॥ तस्य, पाकमूले, पील्वादि, कर्णादिभ्यः, कुणप्-जाहचौ ॥

वृत्तिः ॥ तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यः पील्वादिभ्यः कर्णादिभ्यश्च यथासंख्यं पाकमूलयोरर्थयोः कुणब् जाहच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥

24. The affixes kuṇap (कुण्) and jâhach (जाह) come after the words pilu &c and karṇa &c respectively, when the senses are respectively 'the fruiting-season of this' and 'the root of this'.

The word तस्य shows that the construction must be genitive. The affix कुणप् comes after पील्वादि words, signifying 'ripening', and the affix जाहच् comes after कर्णादि words signifying the 'root'.

Thus पीलूनां पाकः=पीलुकुणः, कर्कन्धुकुणः, so also कर्णस्य मूलं=कर्णजाहम्, अक्षिजाहम् ॥

1 कर्ण, 2 अक्षि, 3 नख, 4 मुख, 5 केश, 6 पाद, 7 गुल्फ, 8 भ्रू, 9 भृङ्ग (भ्रूभङ्ग ! भ्रूशृङ्ग), 10 दन्त, 11 ओष्ठ, 12 पृष्ठ. 13 नख, 14 अङ्गुष्ठ. ॥

1 पीलु, 2 कर्कन्धु (°न्धू), 3 शमी, 4 करीर, 5 कुवल, 6 बदर, 7 अश्वत्थ, 8 खदिर. ॥

पक्षात्तिः ॥ २५ ॥ पदानि ॥ पक्षात्, तिः ॥

वृत्तिः ॥ तस्येत्येव । तस्येति षष्ठीसमर्थात्पक्षशब्दान् मूलेभिधेये तिः प्रत्ययो भवति ॥

25. The affix ti (ति) comes after the word paksha in the genitive case in construction, in the sense of 'the root of it'.

The word मूल of the last sûtra is drawn into this aphorism; and not the word पाक as well. This is an exceptional case of अनुवृत्ति, generally the whole is drawn and not a portion. Hence arises the following maxim क्वचि-

देकदेशोऽप्यनुवर्तते "Sometimes it also happens that only a part of the words of a rule which are mutually connected is valid in a subsequent rule, while the rest ceases to be valid".

Thus पक्षस्य मूलं = पक्षतिः i. e. प्रतिपत् 'the root or the first day of a Paksha or a fortnight'.

तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ ॥ २६ ॥ पदानि । तेन, वित्तः, चुञ्चुप्-चणपौ ॥

वृत्तिः ॥ तेनेति तृतीयासमर्थाद्वित्त इत्येतस्मिन्नर्थे चुञ्चुप् चणप् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥

26. The affixes chuñchup (चुञ्चु) and chaṇap (चण) come after a word in the third case in construction, in the sense of 'celebrated through this'.

The word वित्त means known, illustrious. Thus विद्यया वित्तः = विद्याचुञ्चुः, विद्याचणः, कशाचणः ॥ The initial च् in these affixes is not इत् (I. 3. 7).

विनञ्भ्यां नानाञौ नसह ॥ २७ ॥ पदानि ॥ वि-नञ्भ्याम्, ना-नाञौ, नसह ॥

वृत्तिः ॥ वि नञ् इत्येताभ्यां यथासंख्यं ना नाञ् इत्येतौ भवतः । नसहेति प्रकृतिविशेषणम् । असहार्थे पृथग्भावे वर्त्तमानाभ्यां विनञ्भ्यां स्वार्थे नानाञौ प्रत्ययौ भवतः ॥

27. The affixes ना and नाञ् come respectively after the words वि and नञ्, in the sense of 'not being together'.

Thus वि + ना = विना 'without'; नञ् + नाञ् = नाना 'several'.

वेः शालच्छङ्कटचौ ॥ २८ ॥ पदानि ॥ वेः, शालच्, शङ्कटचौ ॥

वृत्तिः ॥ विशब्दाच् शालच् शङ्कटच् इत्येतौ भवतः । साधनक्रियावचनादुपसर्गात्स्वार्थे प्रत्ययौ भवतः ॥

28. The affixes śâlach (शाल) and śaṅkaṭach (शंकट) come after the preposition वि, without changing the sense.

Thus विगते शृङ्गे = विशाले, विशंकटे ॥ Thus these words may apply to a cow, as विशालः, विशंकटः ॥ According to some these words are adjectives meaning 'great, large' &c. There is no connection here of sense of base and the affix.

संप्रोदश्च कटच् ॥ २९ ॥ पदानि ॥ सम्-प्र-उदः, च, कटच् ॥

वृत्तिः ॥ सम् प्र उद् इत्येतेभ्यः कटच् प्रत्ययो भवति । चकाराद्विश्च ॥

वार्त्तिकम् ॥ कटच्प्रकरणे ऽलाबूतिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ गोष्ठादयः स्थानादिषु पशुनामादिभ्य उपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ संघाते कटच् वक्तव्यः ॥ वा० ॥ विस्तारे पटच् वक्तव्यः ॥ वा० ॥ द्वित्वे गोयुगच् ॥

वा० ॥ प्रकृत्यर्थस्य षट्त्वे षड्गवच् ॥ वा० ॥ विकारे स्नेहने तैलच् ॥

वा० ॥ भवनेक्षेत्रे इक्ष्वादिभ्यः शाकटशाकिनौ ॥

29. The affix kaṭach (कट) comes after the words sam, pra, ud, (and vi).

The वि is read into the sûtra by virtue of the word च ॥ Thus संकटम्, प्रकटम्, उत्कटम्, विकटम् ॥

Vârt:—The affix कटच् comes after अलाबु, तिल, उमा, and भङ्गा in denoting dust thereof. As अलाबुनां रजः = अलाबूकटम्, तिलकटम्, उमाकटम्, भंगाकटम् ॥

Vârt:—The affix गोष्ठच् comes after the names of animals, in denoting the places. As गवां स्थानं = गोगोष्ठं, महिषीगोष्ठं, &c.

Vârt:—When a flock is denoted, the affix कटच् is added, as अविकटम् ॥

Vârt:—When spreading is denoted, the affix is पटच्, and अविपटः ॥

Vârt:—When a couple is denoted, the affix is गोयुगच्, as, अश्वगोयुगम्, उष्ट्रगोयुगम् ॥

Vârt:—When six is denoted, the affix is षड्गवच्, as, हस्तिषड्गवम्, अश्वषड्गवम् ॥

Vârt:—The affix तैलच् comes when it means the oil of it. As एरण्डतैलम्, इंगुदीतैलम्, तिलतैलम् ॥

Vârt:—The affixes शाकट and शाकिन denote 'a field where it grows', after the words इक्षु &c. As इक्षुशाकटम्, मूलशाकटम्, इक्षुशाकिनं, मूलशाकिनम् ॥

अवात्कुटारच्च ॥ ३० ॥ पदानि ॥ अवात्,कुटारच्, च ॥

वृत्तिः ॥ अवशब्दात् कुटारच् प्रत्ययो भवति । चकारात् कटच् ॥

30. The affix कुटारच् as well as कटच् comes after the word अव ॥

As अवकुटारम्, अवकटम् 'downwards', 'very deep'.

नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटज् भ्रटचः ॥३१॥ पदानि ॥ नते, नासिकायाः, संज्ञायाम्, टीटच्-नाटच्-भ्रटचः ॥

वृत्तिः ॥ अवादित्येव । नमनं नतम् । नासिकायाः संबन्धिनि नतेऽभिधेये टीटच् नाटच् भ्रटच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति संज्ञायां विषये ॥

31. The affixes टीटच्, नाटच् and भ्रटच् come after the word अव, in the sense of a hooked nose, when the word so formed is a Name.

Thus नासिकाया नतम् = अवटीटम्, or अवनाटम्, अवभ्रटम् ॥ The word signifies the nose, as well as the person also, as अवटीटा नासिका, अवटीटः पुरुषः ॥

नेर्बिडज्बिरीसचौ ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ नेः, बिडच्-बिरीसचौ ॥

वृत्तिः ॥ नते नासिकाया इत्यनुवर्त्तते, संज्ञायामिति च । निशब्दान्नासिकाया नते ऽभिधेये बिडच् बिरीसच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥

32. The affixes बिडच् and बिरीसच् come after the word नि, in the above sense of a hooked nose, the whole word being a Name.

Thus निबिडम् and निबिरीसम् ॥ How do you say निबिडाःकेशाः or निबिडं वस्त्रम्? It is by analogy.

इनच् पिटच्चिक चि च ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ इनच्, पिटच्, चिक, चि च ॥

वृत्तिः ॥ नेरित्येव, नते नासिकाया इति च । निशब्दान्नासिकाया नतेऽभिधेये इनच् पिटच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतस्तत्संन्नियोगेन च निशब्दस्य यथासंख्यं चिक चि इत्येतावादेशौ भवतः ॥

वार्त्तिकम् ॥ ककारः प्रत्ययो वक्तव्यश्चिकच् प्रकृत्या देशः ॥

वा० ॥ क्लिन्नस्य चिल् पिल्लश्चास्य चाक्षुषी ॥ वा० ॥ चुलादेशो वक्तव्यः ॥

33. The affixes इनच् and पिटच् come after the word नि in the above sense of a hooked nose; and चिक् and चि are the substitutes of नि before those affixes respectively.

Thus नि + इनच् = चिक् + इनच् = चिकिनः; नि + पिटच् = चि + पिटच् = चिपिटः ॥

Vârt:—So also comes क, and चिक् replacing नि, as नि + क = चिक् + क = चिक्कः ॥

Vârt:—The affix ल comes after the word क्लिन्न in the sense of 'its eyes'; and चिल् and पिल् are substitutes of क्लिन्न: as, क्लिन्ने अस्य चक्षुषी = चिल्लः, पिल्लः 'blear-eyed'

Vârt:—चुल is also the substitute. As, चुल्लः ॥ These words apply to 'eye' also, as चिल्ले, पिल्ले, चुल्ले "sore-eyes." They apply to person also.

उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ उप-अधिभ्याम्, त्यकन्, आसन्न-आरूढयोः ॥

वृत्तिः ॥ उप अधि इत्येताभ्यां यथासंख्यमासन्नारूढयोर्वर्त्तमानाभ्यां स्वार्थे त्यकन्प्रत्ययो भवति ॥

34. The affix tyakan (ˊ—त्यक) comes after the words upa and adhi, in the sense of 'nearness' and 'elevation' respectively; the words so formed being Names.

Thus उपत्यका = पर्वतस्यासन्नम् 'lowland, a land at the foot of the mountain', अधित्यका = पर्वतस्यारूढम् 'a table-land, high-land'. The rule VII. 3. 44 does not apply here, so we do not get the forms उपत्यिका or अधित्यिका ॥

कर्मणि घटो ऽठच् ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ कर्म्मणि, घटः, अठच् ॥

वृत्तिः ॥ निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । कर्मशब्दात्सप्तमीसमर्थाद् घट इत्येतस्मिन्नर्थे ऽठच् प्रत्ययो भवति ॥

35. The affix aṭhach (अठ) comes after the word karma in the seventh case in construction, in the sense of 'employing oneself zealously in it'.

The word घटः means zealous work. Thus कर्मणि घटते = कर्मठः पुरुषः 'a clever, proficient person'.

तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ तत्, अस्य, संजातम्, तारकादिभ्यः, इतच् ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमासमर्थेभ्यस्तारकादिभ्यः शब्देभ्यो ऽस्येति षष्ठ्यर्थे इतच् प्रत्ययो भवति ॥ संजातग्रहणं प्रकृतिविशेषणम् ।

36. The affix itach (इत) comes after the words târakâ &c. in the first case in construction, in the sense of 'that whereof this is observed'.

Thus तारकाः संजाता अस्य नभसः = तारकितं नभः 'a starry sky' i. e. a night in which stars are visible. पुष्पितो वृक्षः 'a tree in which flowers have grown'.

The तारकादि class is आकृतिगण ॥

1 तारका, 2 पुष्प, 3 कर्णक*, 4 मञ्जरी*, 5 ऋजीष, 6 क्षण*, 7 सूच (सूचक), 8 मूत्र, 9 निष्क्रमण, 10 पुरीष, 11 उच्चार, 12 प्रचार, 13 विचार 14 कुड्मल, 15 कण्टक, 16 मुसल*, 17 मुकुल, 18 कुसुम, 19 कुतूहल, 20 स्तबक, 21 किसलय, 22 पल्लव, 23 खण्ड, 24 वेग, 25 निद्रा 26 मुद्रा, 27 बुभुक्षा, 28 धेनुष्या, 29 पिपासा, 30 श्रद्धा, 31 अभ्र, 32 पुलक, 33 अङ्गारक, 34 वर्णक, 35 द्रोह, 36 दोह, 37 सुख, 38 दुःख, 39 उत्कण्ठा (उत्कण्ठ), 40 भर, 41 व्याधि, 42 वर्मन्*, 43 व्रण*, 44 गौरव*, 45 शास्त्र, 46 तरंग, 47 तिलक, 48 चन्द्रक (चन्द्र), 49 अन्धकार, 50 गर्व, 51 मुकुर, 52 हर्ष, 53 उत्कर्ष, 54 रण*, 55 कुवलय, 56 गर्ध, 57 क्षुध् (क्षुधा), 58 सीमन्त, 59 ज्वर, 60 गर*, 61 रोग, 62 रोमाञ्च, 63 पण्डा, 64 कज्जल, 65 तृष्*, 66 कोरक, 67 कल्लोल, 68 स्थपुट*, 69 फल, 70 कञ्चुक*, 71 शृङ्गार*, 72 अङ्कुर, 73 शैवल; 74 बकुल*, 75 श्वभ्र*, 76 आराल*, 77 कलङ्क, 78 कर्दम, 79 कन्दल, 80 मूर्छा*, 81 अङ्गार, 82 हस्तक (हस्त), 83 प्रतिबिम्ब*, 84 विघ्नतन्त्र (विघ्न, तन्त्र)*, 85 प्रत्यय*, 86 दीक्षा*, 87 गर्ज, 88 गर्भादप्राणिनि. (गर्भिताः शालयः but गर्भिणी गौः) 89 तन्द्रा, 90 स्तवक, 91 कर, 92 आन्दोल, 93 गौर, 94 राग.

प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ प्रमाणे, द्वयसच्-दघ्नच्-मात्रचः ॥

वृत्तिः ॥ तदस्येत्यनुवर्त्तते । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे द्वयसच् दघ्नच् मात्रच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रमाणं चेत्तद्भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ प्रमाणे लो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ द्विगोर्नित्यम् ॥ वा० ॥ डट् स्तोमे वक्तव्यः ॥
वा० ॥ शनशतोर्डिनिर्वक्तव्यः ॥ वा० ॥ विंशतेश्चेति वक्तव्यम् ॥
वा० ॥ प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये मात्रज्वक्तव्यः ॥
वा० ॥ वत्वन्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ बहुलम् ॥

37. The affixes dvayasach (द्वयस), daghnach (दघ्न) and mâtrach (मात्र), come in denoting "that whereof this is the lineal measure" after a word in first case in construction.

The word तदस्य is understood here. Thus ऊरुः प्रमाणमस्य = ऊरुद्वयसम्, ऊरुदघ्नम्, ऊरुमात्रम् 'as high as the thigh'. So also जानुमात्रम्, जानुद्वयसम् and जानुदघ्नम् ॥ As ऊरुद्वयसमुदकम् 'water reaching upto the thigh'. According to some the first and the second affixes (dvayasa and daghna) come in denoting the measure of altitudes and depths, and not horizontal measures. The affix मात्रच् comes in a general sense also. As प्रस्थमात्रम् 'a cubit long'.

Vârt:—The affixes denoting lineal measure are elided after words which are themselves recognised as standards of measure, Thus शमः प्रमाणमस्य

= शमः 'that which is śama (a hand) in length'. Similarly दिष्टिः, वितस्तिः॥ The affix mâtra only is elided, the other two affixes are never applicable to these words.

Vârt:—The elision is invariable after a Dvigu. As द्वौ शमौ प्रमाणमस्य = द्विशमः, द्विवितस्तिः॥ Why do we say "invariable"? The elision will take place even where there is doubt. द्वे दिष्टी स्यातां वा न वा = द्विदिष्टिः॥

Vârt:—The affix डट् comes after a word, when it denotes a stoma; as, पंचदशस्तोमः, पंचदशी रात्रिः॥ The ट् causes ङीप् (IV. 1. 15).

Vârt:—The affix डिनि comes after words ending in शन् or शत्, as पंचदशिनोऽर्द्धमासाः, त्रिंशिनो मासाः॥

Vârt:—So also after the word विंशति, as विंशिनोऽङ्गिरसः॥

Vârt:—The affix मात्रच् comes after words denoting lineal measure, and mass measure, and after a numeral, even when there is doubt. As शममात्रम्, = शमः प्रमाणमस्य स्यान्न वा, दिष्टिमात्रम्, प्रस्थमात्रम्, कुडवमात्रम्, पंचमात्रम्, दशमात्रा गावः॥ An exception to this is contained in the 2nd Vârtika, where mâtra is elided in Dvigu compounds, owing to the word नित्य being used there.

Vârt:—The affixes द्वयसच् and मात्रच् come without changing the sense, diversely after a word ending in वतु; as तावद्वयसम्, = तत् परिमाणमस्य धान्यादिस्तावत् तावन्मात्रम्, एतावद्वयसम्, एतावन्मात्रम् &c.

पुरुषहस्तिभ्यामण्च ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ पुरुष, हस्तिभ्याम्, अण्, च् ॥

वृत्तिः ॥ तदस्येत्येव, प्रमाणइति च । पुरुषहस्तिभ्यां प्रथमासमर्थाभ्यां प्रमाणोपाधिकाभ्यामस्येति षष्ठ्यर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति, चकाराद् द्वयसजादयश्च ॥

38. The affix aṇ (± — अ) also, as well as dvayasach &c, comes after the words purusha and hasti, in the first case in construction in the sense of 'that whereof this is the lineal measure'.

The phrase तदस्य प्रमाणं is understood here. By च the affixes द्वयसच् &c are drawn in. Thus पुरुषः प्रमाणमस्य = पौरुषम्, पुरुषद्वयसम्, पुरुषदघ्नम्, पुरुषमात्रम्, हस्तिद्वयसम्, हस्तिदघ्नम्, हस्तिमात्रम्, हास्तिनम्॥

Vârt:—The affix is always elided after a Dvigu. As द्विपुरुषपुरुकम्, त्रिपुरुषम्, द्विहस्ति, त्रिहस्ति, द्विपुरुषी, त्रिपुरुषी, द्विहस्तिनी त्रिहस्तिनी॥

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ यत्-तद्-एतेभ्यः, परिमाणे, वतुप् ॥

वृत्तिः ॥ तदस्येत्येव । यत्तदेतेभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यः परिमाणोपाधिकेभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे वतुप् प्रत्ययो भवति ॥

Kârikâ डावतावर्थवैशेष्यान्निर्देशः पृथगुच्यते ।
मात्राद्यप्रतिघाताय भावः सिद्धश्च डावतोः ॥

वार्त्तिकम् ॥ वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्यउपसंख्यानम् ॥

39. The affix vatup (वत्) comes after the words yad, tad, and etad, being in the first case of construction, in signifying "that where of this is the measure of volume".

The phrase तदस्य is understood here. As यत् परिमाणमस्य = यावान्, This form is thus evolved; यत् + वतुप् = यावत् (the ti अत् being replaced by आ by VI. 3. 91) = यावन्त् (the नुम् being added by VII. 1. 70) = यावान्त् (the अ being lengthened by VI. 4. 41); the vibhakti सु being elided by VI. 1. 68, and त् being eliided by VIII. 2. 23 we get finally यावान्, तावान्, एतावान् ॥ The परिमाण is used in this sûtra, in order to distinguish it from the word प्रमाण used in the last aphorism (See V. 1. 19). Therefore यत्, तद् & एतद् take the affixes 'mâtra' &c also in the sense of प्रमाण, which would not have been the case, had परिमाण not been used in the sûtra, for then the special affix वतुप् would have debarred matrach &c in the case of यत् &c. The word डावतु in the kârikâ is the name given to this affix वतुप् by the ancient grammarians; so that according to them there was no necessity of VI. 3. 91 to replace टि of यत् &c, by आ; thus यत् + डावतु = यावत् ॥

Moreover the affix वतुप् being added in the sense of परिमाण, (capacity) only after यत् &c, it follows that the words so formed, may take the further affix मात्रच् &c in the additional sense of प्रमाण (length); which would not have been the case had the word परिमाण not been used in the sûtra. Thus तत् परिमाणमस्य = तावद् as धान्यं राशीकृतं । From this तावत् we have तावत् प्रमाणमस्य कुड्यादेः = तावन्मात्रम् meaning यावद् राशीकृतस्य धान्यस्य दैर्घ्यं, तादृग् अस्यापि ॥

Vârt:—The affix वतुप् comes in the sense of 'like this', after the words युष्मद् and अस्मद् in the Chhandas. As त्वावतः पुरुवसो यज्ञं विप्रस्य मावतः ॥

किमिदंभ्यां वो घः ॥ ४० ॥ पदानि ॥ किम्-इदम्भ्याम्, वः, घः ॥

वृत्तिः ॥ किमिदंभ्यामुत्तरस्य वतुपो वकारस्य घकारादेशो भवति ॥

40. After the words kim and idam, घ (इय्) is substituted for the व of vatup.

Thus किम् + वतुप् = की + वतुप् (VI. 3. 90) = क् + घतुप् (VI. 4. 148) = कियत् nom. कियान्. Similarly इयत् nom. इयान् ॥

किमः संख्यापरिमाणे डति च ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ किमः, संख्यापरिमाणे, डति, च ॥

वृत्तिः ॥ संख्यायाः परिमाणं, संख्यापरिच्छेद इत्यर्थः । संख्यापरिमाणे वर्त्तमानात् किमः प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे डतिः प्रत्ययो भवति । चकाराद्वतुप् । तस्य च वकारस्य घादेशो भवति ॥

41. The affix ḍati (अति with the elision of इम्) as well as the affix vatup comes after the word किम्, in the first case in construction, in the sense of 'numerical quantity'.

The च introduces the affix वतुप् which is changed into घतुप् (इयत्) ॥

The word संख्यापरिमाणे means संख्यायाः परिमाणं i. e. संख्यापरिच्छेदः 'making estimate by numbers'. As का संख्या परिमाण मेषां ब्राह्मणानां = कति ब्राह्मणाः or कियन्तो ब्राह्मणाः 'how many Brahmanas in number do you estimate these'. This always comes in the plural.

This word is formed, in fact, when a question is put relating to the numerical quantity (sankhyâ-parimâṇa) of any thing. But the word sankhyâ-parimâṇa may be explained also as a Karmadhâraya, in which the attributive word has been placed second. It will then mean "quantitative number". The sûtra will be rendered thus: "kim takes ḍati, when it means a quantitative number". It should not be objected that numbers are always quantitative, and therefore parimâṇa is redundant in the aphorism. For sometimes numbers are used not to define any quantity but merely to mark contempt. As in the following :—

अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम्। सहस्रशः समेतानां पारषत्वं न विद्यते ॥ Here the word सहस्रशः is used indefinitely in a contemptuous sense. Therefore, it is not true that a number always defines a quantity. Where किम् is used to express contemptuous number, no affixing takes place: as केयमेषां संख्या दशानाम् ॥ The word parimâṇa in this sûtra is not used in its technical sense; as in Sûtra 39 *ante*: for its very repetition here shows that it is used here to denote 'quantity' in general, and not 'capacity', for a number cannot mean 'capacity'.

संख्याया अवयवे तयप् ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः, अवयवे, तयप् ॥

वृत्तिः ॥ तदस्येत्येव । संख्याया अवयवे वर्त्तमानाया अस्येति षष्ठ्यर्थे तयप् प्रत्ययो भवति ॥

42. The affix tayap (तय) comes after a numeral, in the sense of "that whereof the parts are so many".

The word तदस्य is understood here. Thus पंच अवयवा अस्य = पंचतयम् 'having five parts'. The part being connected with the whole, the force of the affix is to denote the whole. So also दशतयम्, चतुष्टयम्, चतुष्टयी (VIII. 3. 101 and IV. 1. 15)

द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ द्वि-त्रिभ्याम्, तयस्य, अयच्, वा ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वेण विहितस्य तयस्य द्वित्रिभ्यां परस्य वा ऽयजादेशो भवति ॥

43. The affix ayach (अय) is optionally the substitute of tayap, after words dvi and tri.

As द्वाववयवावस्य = द्वयम् or द्वितयम्, त्रयम् or त्रितयम् 'a couple' 'a triad' (VI. 4. 148).

The word तय is used in the sûtra to indicate the sthânin or thing to be replaced. Had it not been used, the sûtra would have run thus द्वित्रिभ्यामयज् वा "ayach optionally comes after dvi and tri". Here ayach would have be-

come a separate affix, instead of being a mere substitute. Where is the harm in its being a separate affix? Then the word अयम् or इयम् will not form their feminine in ङीप्; but अय being taken as sthânivat to तय (I. 1. 56), the affix ङीप् which by IV. 1. 15, applies to तय, applies to अय also. Thus we have भयी गतिः ॥ Moreover by I. 1. 33, words ending in तय are declined as Pronouns optionally before nominative plural termination. By the rule of sthanivat âdeśa (I. 1. 56), the words ending in अय will also be Pronouns. As द्वये or द्वयाः, भये or भयाः ॥ The च् in अयच् is for accent, showing that the substitute 'aya' differs in accent from the sthânî taya.

उभादुदात्तो नित्यम् ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ उभात्,उदात्तः,नित्यम् ॥

वृत्तिः ॥ उभशब्दात्परस्य तयपो नित्यमयजादेशो भवति स चोदात्तः ॥

43. After the word ubha, ayach is always the substitute for tayap, having the acute (udâtta) accent on its first syllable.

The affix अयच् having indicatory च् takes the acute accent on the final syllable (VI. 1. 163), i. e. on य, the special mention of the udâtta in the sûtra shows that the accent should be on a syllable which would otherwise not have taken it i. e. the first syllable i. e. अ; for had this not been the meaning, there was no necessity of using the word udâtta in the sûtra.

If उभ is a Sankhyâ word (I. 1. 23) in the secular sense, it would have taken तयप्, the present sûtra ordains अयँ instead as a substitute always. If it is not a Sankhyâ, then we should first ordain तयप् after it, by the process of splitting the sûtra 42 ante into two, thus संख्यायाः तयप्, अवयवे तयप् and then replace तयप् by अयँ ॥

Thus उभौ पीतलोहितौ अवयवौ यस्य = उभयः ॥ उभँये देवमनुष्याः ; उभँयोः मणिः ॥

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ तत्-अस्मिन्-अधिकम्-इति-दशान्तात् डः ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे दशान्तात्प्रातिपदिकाड्डः प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थमधिकं चेत्तद्भवति । इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा ॥

Kârikâ अधिके समानजाताविष्टं शतसहस्रयोः ।
यस्य संख्या तदाधिक्ये डः कर्त्तव्यो मतो मम ॥

45. The affix ḍa (अ with the elision of अन् of the base), comes after a Numeral ending in daśan, being in the first case in construction, in the sense of "this is surplus in it".

Thus एकादश अधिका अस्मिन् शते = एकादशं शतं "hundred + eleven". So also एकादशं सहस्रं ॥

Why do we say ending in दशन्? Observe पंचाधिका अस्मिन् शते ॥

Why do we say "ending"? Observe दशाधिका अस्मिन् शते ॥

Ishti:—This rule applies when both words denote a thing of the same denomination. As एकादश कार्षापणा अधिका अस्मिन् कार्षापण शते = एकादशं कार्षापणशतं ॥ But not here :—एकादश माषा अधिका अस्मिन् कार्षापणशते ॥

Ishti:—This applies only after शत and सहस्र, therefore it does not apply here :—एकादशाधिका अस्यां विंशति ॥

The word इति in the sûtra is for clearness. The rule applies to शतसहस्रं also, as एकादशं शतसहस्रं which may mean either (1) एकादश शतान्यधिकान्यस्मिन् or (2) एकादश सहस्राण्यधिकान्यस्मिन् ॥

शदन्तविंशतेश्च ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ शदन्त-विंशतेः च (डः) ॥

वृत्तिः ॥ तदस्मिन्नधिकमित्यनुवर्त्तते, ड इति च । शदन्तात्प्रातिपदिकाद्विंशतेश्च डः प्रत्ययो भवति तदस्मिन्नधिकमित्येतस्मिन्विषये ॥

वार्त्तिकम् ॥ तदन्तादपीति वक्तव्यम् ॥

46. The affix ḍa comes in the sense of "this is surplus in it", after a Numeral ending in शत् and after विंशति; with the elision of अत् and अति ॥

The indicatory ड् causes elision of टि portion VI. 4. 142 &c. Thus त्रिंशदधिका अस्मिञ्छते = त्रिंशं शतं, एकत्रिंशं शतं, एकचत्वारिंशं शतं ॥ This rule applies to abstract Numerals. Hence not here, गोत्रिंशदधिका अस्मिन् गोशते ॥

So also after विंशति; as विंशं शतं ॥

Vârt—So also after compounds ending in विंशति, as, एकविंशं शतं ॥ This also applies to pure Numbers. Therefore not here, गो विंशतिरधिका अस्मिन् गो शतं ॥

संख्याया गुणस्य निमाने मयट् ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः, गुणस्य, निमाने, मयट् ॥

वृत्तिः ॥ तदस्येत्यनुवर्त्तते तदस्य संजातमित्यतः । तदिति प्रथमासमर्थात्संख्यावाचिनः प्रातिपदिकादस्येति षष्ठ्यर्थे मयट् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं गुणस्य चेन्निमाने वर्त्तते ॥

47. The affix mayaṭ (मय with feminine in ङीप्) comes after a Numeral in denoting a thing given in exchange; in the sense of "containing so many times more of something" or "the price of a portion of this is so many equal portion of the other".

The word तदस्य from V. 2. 36 should be read in this. The sense of the aphorism is "after a Numeral in the first case in construction (तद्), with the force of a genitive (अस्य), comes the affix मयट्, when the word in the first case in construction denotes the value (निमान) of a portion (गुण)". The word गुण means भाग or "portion", and निमान means 'price'. In comparing the quality of one thing with another, निमान is the value or price. Thus यवानां द्वौ भागौ निमान-

मस्योदश्विद्भागस्य = द्विमयमुदश्विद्यवानाम् "two parts of Yava is the price of one part Udaśvit". Similarly त्रिमयम्, चतुर्मयम्, lit. "Udasvit is द्विमय or 'two-times' the value of yava".

The word गुणस्य is in the singular number. The comparison must therefore be made with *one* portion of a thing, with the several portions of the other. The ratio must be x : 1, but never x : 2, or x : 3 &c. Therefore the rule does not apply here, द्वौ भागौ यवानां त्रय उदश्वितः ॥ The x also must be more than one. The rule therefore does not apply here: एको भागो निमानमस्य ॥

The word गुण denotes an integral number, therefore the rule will not apply to fraction. As द्वौ भागौ यवानामध्यर्द्ध उदश्वितः ॥

The affix also comes in the sense of purchasing or the comparative value of a thing, i. e. in denoting the thing received in exchange.(निमेय) As उदश्वितो द्वौ भागौ निमेयमस्य यवभागस्य = द्विमयाः, as द्विमया यवा उदश्वितः = "उदश्वितो द्वौ गुणा निमेयौ येषामेकगुणानां यवानां "the exchange value of Udaśvita is twice as much as that of a Yava". The word निमान means the thing *given* in exchange; and निमेय the thing *received* in exchange. Both words are reciprocal and are terms of barter or exchange, but they do not apply to sales or purchases for coins.

Why do we say गुणस्य 'of a portion'? Observe द्वौ व्रीहियवौ निमानमस्योदश्वितः ॥ Here being no comparison of ratios, there is no affixing.

Why do we say निमाने "in denoting the thing given in exchange"? Observe, द्वौ गुणौ क्षीरस्य एकस्तैलस्य = द्विगुणं पच्यते तैलं क्षीरेण "one part of oil cooks or absorbs as much as two parts of milk". Here the sense is that of 'cooking' and not of purchasing.

In short मयट् has the meaning of 'time or fold'. As द्विमय "two time", the word qualifying sometime the निमान, sometime the निमेय; e. g. द्विमयमुदश्वित् यवानां "Udasvit is two-times or two-fold of Yava in value'; or द्विमया यवा उदश्वितः "two-times Yava are equal to one Udasvit'.

तस्य पूरणे डट् ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ तस्य, पूरणे, डट् ॥

वृत्तिः ॥ तस्येति षष्ठीसमर्थात्संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात्पूरणइत्यस्मिन्नर्थे डट् प्रत्ययो भवति ॥

48. The affix ḍaṭ (अ, causing the elision of the last vowel with the consonant following it) comes after a Numeral in the sixth case in construction, when the sense is "making full this number".

That by which a thing is completed is called पूरण ॥ Thus एकादशानां पूरणः = एकादशः the "eleventh" (i. e. the one which, added to ten, completes the eleven). Similarly त्रयोदशः ॥ By this affix, ordinals are formed. The rule therefore, does not apply to a case like this:—पंचानां मुष्टिकानां पूरणो घटः ॥

नान्तादसंख्यादेर्मट् ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ नान्तात्, असंख्यादेः, मट् ॥

वृत्तिः ॥ डडिति वर्त्तते । नकारान्तात्संख्यावाचिनः प्रातिपदिकादसंख्यादेः परस्य डटो मडागमो भवति ॥

49. The augment maṭ (म) comes before डट्, in the above sense, after a Numeral which ends in न् when no other Numeral precedes it.

Thus पंचमः 'fifth' (the completer of the five), सप्तमः ॥ Why do we say 'ending in न्'? Observe विंशतेः पूरणो = विंशः 'twentieth'. Why do we say 'not preceded by a Numeral'? Observe एकादशानां पूरणं = एकादशः ॥

थट् चच्छन्दसि ॥ ५० ॥ पदानि ॥ थट्, च, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ नान्तादसंख्यादेः परस्य डटश्छन्दसि विषये थडागमो भवति, चकारात्पक्षे मडपि भवति ॥

50. The थट is the augment of डट्, in the Chhandas, after a Numeral ending in न and not preceded by another numeral: as well as the augment मट् ॥

Thus पंचथः, सप्तथः or पंचमः, सप्तमः ॥ As पर्णमयानि पञ्चथानि भवन्ति and पञ्चममिन्द्रियमस्यापाक्रामत् ॥ See V. 2. 56.

षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ॥५१॥ पदानि ॥ षट्-कति-कतिपय-चतुराम्, थुक् ॥

वृत्तिः ॥ डडित्यनुवर्त्तते तत्सप्तम्या विपरिणम्यते । षट् कति कतिपय चतुरइत्येतेषां डटि परतस्थुगागमो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च ॥

51. When ḍaṭ follows, थुक् is the augment of the words shaṭ, kati, katipaya and chatur.

The डट् is to be read into this sûtra, and it should be changed into locative, as डटि 'when ḍaṭ follows". The word कतिपय is not a Numeral, it takes डट् by force of this sûtra. Thus षण्णां पूरणो = षष्ठः 'sixth'. कतिथः 'the which in order?' कतिपयथः 'the one in order after several', चतुर्थः 'the fourth'.

Vârt:—The affixes छ (ईय) and यत् come after चतुर् and there is elision of the first letter. As तुरीयः or तुर्यः ॥

In this and the two following sûtras, the action of the ट् of डट् vanishes when an augment is added.

बहुपूगगणसंघस्य तिथुक् ॥ ५२ ॥ बहु-पूग-गण-संघस्य, तिथुक् ॥

वृत्तिः ॥ डडित्येव । बहु पूग गण संघ इत्येतेषां डटि परतस्तिथुगागमो भवति ॥

52. When ḍaṭ follows, तिथुक् is the augment of the words bahu, pûga, gaṇa, and saṅgha.

The word डटि is understood here also. The words पूग and संघ are not Numerals; they take the affix डट् by virtue of this sûtra. Thus बहूनां पूरणो = बहुतिथः, पूगतिथः, गणतिथः, and संघतिथः ॥

वतोरिथुक् ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ वतोः, इथुक् ॥

वृत्तिः ॥ डडित्येव । वतोर्डटि परत इथुगागमो भवति । वत्वन्तस्य संख्यात्वात्पूर्वेण डड्विहितस्तस्मिन्नयमागमो विधीयते ॥

53. When ḍaṭ follows, इथुक् is the augment of a stem ending in vatu.

The word डटि is understood here also. The words ending in वतु are Numerals (I. 1. 23): and they will take डट् by V. 2. 48; the present sûtra declares the augment. Thus यावतां पूरणो = यावतिथः, तावतिथः, एतावतिथः ॥

द्वेस्तीयः ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ द्वेः, तीयः ॥

वृत्तिः ॥ द्विशब्दात्तीयः प्रत्ययो भवति तस्य पूरणइत्यस्मिन्विषये । डटोपवादः ।

54. The affix तीय comes in the sense of 'completer thereof', after the word dvi.

This debars डट् ॥ Thus द्वयोः पूरणो = द्वितीयः 'the second'—that which completes the two.

त्रेः संप्रसारणं च ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ त्रेः, संप्रसारणं, च (तीयः) ॥

वृत्तिः ॥ त्रिशब्दात्तीयः प्रत्ययो भवति तस्य पूरणइत्येतद्विषये । डटोपवादः । तत्सन्नियोगेन त्रेः संप्रसारणं च भवति ॥

55. The affix tîya comes in the sense of 'completer thereof', after the word tri; and there is samprasâraṇa (vocalisation) of the stem.

The substitution of a vowel for a semi-vowel is samprasâraṇa (I. 1. 45). Thus त्रि + तीय = तृ + इ + तीय = तृतीयः (VI. 1. 108, the इ of त्रि assumes the form of the prior letter ऋ which is substituted for र्). In तृतीयः the ऋ is not lengthened by VI. 4. 2, because that rule applies to the lengthening of the अण् letters only, this word being read into VI. 4. 2, by anuvṛitti from VI. 3. 111. The pratyâhara अण् is formed by the first ण्, and means the letters अ, इ and उ ॥

विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ विंशत्यादिभ्यः, तमट्, अन्यतरस्यां ॥

वृत्तिः ॥ विंशत्यादिभ्यः परस्य डटस्तमडागमो भवत्यन्यतरस्याम् ।

56. After the words viṅśati &c, tamaṭ (तम fem. in ङीप्) is optionally the augment of ḍaṭ.

This rule falling under the jurisdiction of पूरण, we must read the word डट् into this sûtra, as the affix to which the augment तमट् is added. Thus विंशतेः पूरणः = विंशतितमः or विंशः 'twentieth'. एकविंशतितमः or एकविंशः, त्रिविंशतितमः or त्रिविंशः, त्रिंशत्तमः or त्रिंशः, एकत्रिंशत्तमः or एकत्रिंशः ॥

There is no विंशत्यादि class given in Gaṇapâṭha. These are ordinary words like विंशति, त्रिंशत् &c. The words विंशति, त्रिंशत् &c of V. 1. 59, should not be taken as the विंशत्यादि alluded to by this sûtra. For had it been so, we

could not have formed the words like एकविंशतितमः ; because the rule applying to विंशति specifically mentioned, will not apply to विंशति as the end of a compound. As this maxim declares, ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति "that which cannot possibly be anything but a Pratipadika, does, contrary to I. 1. 72; not denote that which ends with it, but it denotes only itself". This being the case, the word विंशति &c must be taken in their popular signification, and not as particular prâtipadikas; and hence also becomes valid the exception given in V. 2. 58, in the case of षष्टि &c when preceded by another numeral. For the very prohibition असंख्यादेः in that rule, shows, that with the exception of षष्टि &c, the present rule applies to other संख्यादि words, as, एकविंशति &c.

Böhtlingk takes मट्, थट् and तमट् as separate affixes and not as augment. He says "The commentators take तमट् here and in the following Sûtras as an Augment of डट् (V. 2. 48), because विंशति &c with the affix तमट् would yield विंशतितॅम by III. 1. 3, whilst otherwise it would be accented as विंशतितमॅ ॥ According to this interpretation मट् V. 2. 49 and थट् V. 2. 50 are Augments, though they would yield the right form as affixes also. That Pâṇini by forms मट्, थट् and तमट् so much resembling डट्, should not have meant an affix, is not probable. Moreover one does not understand well this, why he, if he intended that म, थ and तम should be taken as augments, does not, for the sake of clearness, ordain this after the stem, which could have been expressed by adding of the servile क् (i. e. मुक्, थुक् and तमुक्), as he does in the case of the augments थुक् V. 2. 51, तिथुक् V. 2. 52 and इथुक् V. 2. 53. I also think this, that Pânini, when he designated this affix तमट्, did not think of the accent."

In the case of मट् and थट् there will be no difference whatever whether we take them as affixes or as augments. Thus पंचन्+मट्=पंच्+मट् (VI. 4. 144) =पंचम ॥

नित्यं शतादिमासार्द्धमाससंवत्सराच्च ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ नित्यम्, शतादि, मासार्द्ध, मास, संवत्सरात्, च, (तमट्) ॥

वृत्तिः ॥ शतादयः संख्याशब्दा लौकिका गृह्यन्ते । शतादिभ्यो मासार्द्धमाससंवत्सरशब्देभ्यश्च परस्य डटो नित्यं तमडागमो भवति ॥

57. Always after the words śata &c, and after mâsa, ardha-mâsa, and sam-vatsar; tamaṭ is the augment of ḍaṭ.

The words शतादय are numerals. The words मास &c, are not numerals; they would not have taken डट्, but by the implication of this sûtra. Thus शतस्य पूरणः=शततमः 'hundreth'; सहस्रतमः, लक्षतमः ॥ Similarly मासस्य पूरणः=मासतमो दिवसः 'the last day of the month'. अर्द्धमासतमः, संवत्सरतमः ॥

By the next Sûtra V. 2. 58, the words शत &c, would also have taken तमट्; but the scope of that sûtra is confined to numerals not preceded by another numeral. There is no such restriction here. Hence we have एकशततमः, द्विशततमः ॥

षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ षष्ट्यादेः, च, असंख्यादेः, (तमट्) ॥
वृत्तिः ॥ षष्ट्यादेः संख्याशब्दादसंख्यादेः परस्य डटो नित्यं तमडागमो भवति ॥

58. After the words shashṭi &c, when no other Numeral precedes them; tamaṭ is always the augment of ḍaṭ.

By sûtra V. 2. 56, the augment was optional, this makes it compulsary. Thus षष्टितमः, सप्ततितमः ॥

Why do we say "when not preceded by a Numeral"? Observe, एकषष्टः एकषष्टितमः, एकसप्ततः or एकसप्ततितमः ॥ Here V. 2. 56, applies also.

मतौ छः सूक्तसाम्नोः ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ मतौ, छः सूक्त, साम्नोः ॥
वृत्तिः ॥ मताविति मत्वर्थ उच्यते । प्रातिपदिकान्मत्वर्थे छः प्रत्ययो भवति सूक्ते सामनि चाभिधेये ॥

59. When a Sûkta or a Sâman is to be expressed, the affix Chha (ईय) comes after a prâtipadika (nominal-stem), in the sense of the affix matup (V. 2. 94).

The word मतौ means 'in the sense of मतुप् affix'. The sense of मतुप् is "whose is it or in whom it is". Thus अच्छावाक् शब्दोऽस्मिन् = अच्छावाकीयम् सूक्तम्॥ मित्रावरुणीयम्, यज्ञायज्ञीयम् साम, वारवन्तीयम् साम ॥

The affix comes after a collocation of words, as अस्यवामीयं 'the Sûkta containing the words अस्य वाम' e. g. Rig Veda Maṇḍala I. sûkta 164. Here the words अस्य वामस्य are considered as a Nominal Stem. So also कयाशुभीयम् ॥

अध्यायानुवाकयोर्लुक् ॥ ६० ॥ पदानि ॥ अध्याय, अनुवाकयोः, लुक् ॥
वृत्तिः ॥ मताविव्येव । मत्वर्थउत्पन्नस्य छस्य लुग् भवति, अध्यायानुवाकयोरभिधेययोः ॥

60. When an Adhyâya or an Anuvâka is to be expressed, there is luk-elision of the affix Chha having the above sense of matup.

This sûtra indicates by implication (ज्ञापकः), that the affix छ comes after a nominal stem, to denote an Adhyâya or an Anuvâka. According to Patanjali the elision is optional. Thus गर्दभाण्ड शब्दोऽस्मिन्नस्ति = गर्दभाण्डोऽध्यायः, अनुवाको वा ॥ In the alternative, गर्दभाण्डीयः; so also दीर्घजीवितः or दीर्घजीवतीयः, पलितस्तम्भः or पलितस्तम्भीयः ॥

विमुक्तादिभ्यो ऽण् ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ विमुक्तादिभ्यः, अण् ॥
वृत्तिः ॥ मताविव्येव, अध्यायानुवाकयोरिति च । विमुक्तादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, अध्यायानुवाकयोरभिधेययोः ॥

61. The affix aṇ (+̤—अ) comes in the sense of matup, when an Adhyâya or an Anuvâka is to be expressed, after the words vimukta &c.

Thus विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्ति = वैमुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वा ॥ So also दैवासुरः &c.

1 विमुक्त, 2 देवासुर, 3 रक्षोऽसुर, 4 उपसद्, 5 सुवर्ण (सुपर्ण), 6 परिसारक (परिषारक!) 7 सदसत्, 8 वसु, 9 मरुत् (मरुत्वत्), 10 पत्नीवत्, 11 वसुमत्, 12 महीयत्व (महीयल), 13 सत्वत्, 14 बर्हवत्*, 15 दशार्ण, 16 दशार्ह, 17 वयस् (दशार्हवयस्), 18 हविर्धान, 19 पतत्रिन् (पतत्रि), 20 महित्री, 21 अस्यहत्य, 22 सोमापूषन्, 23 इडा, 24 अग्नाविष्णु (विष्णू), 25 उर्वशी, 26 वृत्रहन् (वृत्रहति), 27 मित्री, 28 सोम, 29 हेतु. ॥

गोषदादिभ्यो वुन् ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ गोषदादिभ्यः, वुन् ॥

वृत्तिः ॥ मतावित्येव, अध्यायानुवाकयोरिति च । गोषदादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वुन्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ऽध्यायानुवाकयोः ॥

62. After the nominal stems goshada &c, there is the affix vun (⊥—अक), in the sense of matup, when an Adhyâya or an Anuvâka is to be expressed.

Thus गोषदशब्दोऽस्मिन्नस्ति = गोषदकोऽध्यायोऽनुवाको वा ॥ इषेत्वकः, मातरिश्वकः &c. Another reading is गोषद the final consonant being mute.

1 गोषद् (गोषद), 2 इषे त्वा (त्व), 3 मातरिश्विन्, 4 देवस्य त्वा, 5 देवीरापः, 6 कृष्णो ऽस्याखरेष्ठः, 7 देवीं (देवीं) धिय धिया (धियम्), 8 रक्षोहण, 9 युञ्जान, 10 अञ्जन, 11 प्रभूत, 12 प्रतूर्त, 13 कृशानु (दशान). 14 सहस्रशीर्षा, 15 वातस्य ते, 16 कृशाश्व, 17 स्वाहामाण, 18 प्रसन्न (!). ॥

तत्र कुशलः पथः ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ तत्र, कुशलः, पथः, (वुन्), ॥

वृत्तिः ॥ वुनित्येव । तत्रेति सप्तमी समर्थात्पथिन् शब्दात्कुशल इत्यस्मिन्नर्थे वुन्प्रत्ययो भवति ॥

63. The affix vun comes, after the word pathin, being in the seventh case in construction, when the sense is "versed therein or skilled therein".

Thus पथि कुशलः = पथकः (पथिन् + वुन् = पथ् + वुन् VI.4.144 = पथ् + अक् VII.1.1.).

आकर्षादिभ्यः कन् ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ आकर्षादिभ्यः, कन् ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेत्येव, कुशल इति च । आकर्षादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः कुशल इत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

64. The affix kan (⊥—क) comes in the sense of 'versed therein, skilled therein', after the nominal stems âkarsha &c, being in the seventh case in construction.

Thus आकर्षे कुशलः = आकर्षकः, त्सरुकः. Another reading has आकष (Böhtlingk)

1 आकर्ष (आकष), 2 त्सरु, 3 पिशाच (पिपासा), 4 पिचण्ड, 5 अशनि, 6 अश्मन्, 7 निचय (विचय), 8 चय, 9 विजय*, 10 जय, 11 आचय, 12 नय, 13 पाद (निपाद), 14 दीप, 15 ह्रद, 16 ह्राद, 17 ह्लाद, 18 गद्गद, 19 शकुनि, 20 अय. ॥

धनहिरण्यात्कामे ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ धन्, हिरण्यात्, कामे (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेत्येव, कनिति च । धनहिरण्यशब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां कामइत्यस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

65. The affix kan comes, after the words dhana and hiraṇya, being in 7th case in construction, in the sense of 'a desire thereafter'.

The word काम means 'desire, wish'. Thus धने कामः = धनको देवदत्तस्य, हिरण्यको देवदत्तस्य ॥

स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ स्वाङ्गेभ्यः, प्रसिते (कन्) ॥

वृत्ति ॥ तत्रत्येव, कनिति च । स्वाङ्गवाचिभ्यः शब्देभ्यस्तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यः प्रसितइत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

66. The affix kan comes after a word denoting a part of one's body, in the sense of 'who takes care of it, who bestows care upon it'.

The words तत्र and कन् are understood in this sûtra. The word प्रसित means 'devoted to, intent upon, craving after'. Thus केशेषु प्रसितः = केशकः i. e. केशादिरचनायां प्रसक्त एवमुच्यते ॥ The स्वाङ्गेभ्यः is in the plural number, indicating that the affix comes even after a collective compound of Svânga terms. Thus दन्तौष्ठकः, केशनखकः ॥ See II. 3. 44.

उदराट्ठगाद्यूने ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ उदरात्, ठक् आद्यूने ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेत्येव, प्रसितइति च । उदरशब्दात्सप्तमीसमर्थात्प्रसितइत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

67. The affix ṭhak (±—इकं) comes in the sense of 'voracious', after the word udara.

The translation given above is according to Dr. Böhtlingk. According to the Kâsikâ, the ânuvṛitti of प्रसित is also read into this sûtra. The meaning then would be "ṭhak comes after the word udara in the seventh case in construction, in the sense of 'who is devoted therein', when the word so formed means "voracious". A person who is very much distressed by hunger is so called; उदरऽविजिगीषुर्भण्यते ॥ Thus उदरे प्रसितः = औदरिकः (i. e. आद्यूनः).

Why do we say when it means 'voracious'? Observe उदरकः 'abdominal'.

सस्येन परिजातः ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ सस्येन, परिजातः, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ कन्प्रत्यय इत्येव स्मर्यते, न ठक् । निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । सस्यशब्दात्तृतीयासमर्थात्परिजात इत्यस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

68. The affix kan (⊥—क) comes after the word sasya, being in the third case in construction, when the sense is "to supply richly with it".

The anuvṛitti of कन्, not of ठक्, is to be read here. The word सस्य here means 'good quality', and not 'corn'. Another reading is शस्य. The word परि means 'all, every where'. That which is full of (परिजात) good qualities (सस्य) in which there is no defect, that is the signification here. Thus सस्येन परिजातः = सस्यकः शालिः 'a rice, above all praise', सस्यकः साधुः 'a good man, not equalled by any'. सस्यको मणिः 'a precious stone of the best quality', i. e. perfect in form'.

अंशं हारी ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ अंशम्, हारी, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ अंशशब्दान्निर्देशादेव द्वितीयासमर्थाद्धारीत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

69. The affix kan comes after the word aṅśa 'a share' in the second-case in construction, the sense being 'who must take that'.

The word अंश is used in the accusative in the aphorism, showing that the construction must be accusative. The word हारिन् nom. हारी is formed by adding णिनि to the root हृ, the force of the affix being that of "must, or necessity". See III. 3. 170. The word हारिन् will govern accusative and not genitive II. 3. 70.

Thus अंशं हारी = अंशकः 'an heir', i. e. who is entitled to take a share at partition i. e. a दायादः । अंशकः पुत्रः ॥

तन्त्रादचिरापहृते ॥ ७० ॥ पदानि ॥ तन्त्रात्, अचिरं, अपहृते, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ तन्त्रशब्दान्निर्देशादेव पञ्चमीसमर्थाद चिरापहृतइत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

70. The affix Kan comes after the word tantra 'a loom', in the sense of "taken off therefrom not long ago or shortly before".

The word तन्त्र must be in the fifth case in construction, by the very fact of its being so employed in the sûtra. The word अचिर means 'short time, not long' अपहृत means "taken off". Thus तन्त्रादचिरापहृतः = तन्त्रकः 'a cloth just taken off the loom' i. e. an unbleached cloth. As तन्त्रकः पटः, तन्त्रकः प्रावारः 'a new mantle' = प्रत्ययः or नवः ॥

ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ ब्राह्मणक, उष्णिके, संज्ञायाम् (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ ब्राह्मणक उष्णिक इत्येतौ शब्दौ निपात्येते कन्प्रत्ययान्तौ संज्ञायां विषये ॥

71. The words Brâhmaṇaka and ushṇika are anomalous, when they are a Name.

Thus ब्राह्मणको देशः, उष्णिका यवागूः ॥ The affix कन् is added to ब्राह्मण, with the force of 'a place where Brâhmaṇas who live by profession of arms dwell'. Similarly उष्णिक means अल्पान्नाः ॥

शीतोष्णाभ्यां कारिणि ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ शीत, उष्णाभ्याम्, कारिणि, (कन्) ॥
वृत्तिः ॥ शीतोष्णशब्दाभ्यां कारिण्यभिधेये कन्प्रत्ययो भवति ॥

72. The affix kan comes after the words śîta and ushṇa, in the sense of 'who goes to work thus'.

The word शीत and उष्ण being used as adverbs will be in accusative construction. As शीतं करोति 'who goes to work coldly' i. e. a lazy man = शीतकः = अलसः, जडः. Similarly उष्णकः = शीघ्रकारी, दक्षः 'who goes to work hotly'.

अधिकम् ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ अधिकम्, (कन्) ॥
वृत्तिः ॥ अधिकमिति निपात्यते । अध्यारूढस्योत्तरपदलोपः कश्च प्रत्ययः ॥

73. The word adhika is anomalous.

The word अधिकः meaning 'more', is formed by adding कन् to the word अध्यारूढ; there being elision of the second term before the affix. Thus अधिको द्रोणः खार्याम् "a Droṇa is superior to Khârî" अधिका खारी द्रोणेन "a Khârî is inferior to Droṇa". The word अध्यारूढ governs nominative or accusative indifferently.

अनुकाभिकाभीकः कमिता ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ अनुक, अभिक, अभीकः, कमिता ॥
वृत्तिः ॥ अनुक अभिक अभीक इत्येते शब्दाः कन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते कमितेत्येतस्मिन्नर्थे ॥

74. The words anuka, abhika and abhîka are anomalous, meaning 'being at liberty to do or being fond of'.

Thus अनुकामयते = अनुकः 'desirous, libidinous'. अभिकामयते = अभिकः or अभीकः 'a lover, voluptuous person'.

पार्श्वेनान्विच्छति ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ पार्श्वेन, अनु, इच्छति, (कन्) ॥
वृत्तिः ॥ पार्श्वशब्दात्तृतीयासमर्थादन्विच्छतीत्यस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

75. The affix kan(⊥—क) comes after the word pârśva, in the third-case in construction, signifying "who strives to gain something by that".

The word पार्श्वम् means 'a fraudulent or crooked expedient'. One who endeavours to obtain any thing by fraud is called पार्श्वकः 'a cheat, a juggler, a partisan'. पार्श्व = a rib, a crooked thing; as पार्श्वकः = मायाविन्, कौसृतिक, जालिकः &c.

अयः शूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ अयःशूल, दण्डाजिनाभ्याम्, ठक्, ठञौ ॥
वृत्तिः ॥ अन्विच्छतीत्येव । अयः शूलदण्डाजिनाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यामन्विच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ठक्ठञौ प्रत्ययौ भवतः ॥

76. The affixes ṭhak (±—इकँ) and ṭhañ (±′—इक) come respectively after ayaḥśûla and daṇḍâjina, in the same sense of "who strives to gain something by that".

The word अन्विच्छति is understood here also. The word अयःशूलम् means 'a violent proceeding'. Who seeks to obtain any thing by violent means is called आयःशूलिकः = साहसिकः ॥ The word दण्डाजिन means 'staff (daṇḍa) and hide (ajina)' i. e. outer badges of devotion or hypocrisy. Who seeks to gain something by hypocrisy and deceit is called दाण्डाजिनिकः = दाम्भिकः ॥

तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ तावतिथम्, ग्रहणम्, इति, लुक् वा ॥

वृत्तिः ॥ तावतां पूरणे तावतिथम् । गृह्यते ऽनेनेति ग्रहणम् । प्रकृतिविशेषणं चैतत् । पूरणप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकाद् ग्रहणोपाधिकात्स्वार्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

वार्त्तिकम् । तावतिथेन गृह्णातीति कन्वक्तव्यः, पूरणप्रत्ययस्य च नित्यं लुक् ॥

77. The affix kan (ꜝ — क) is added to an ordinal number, in the sense of "acquiring a subject after so many attempts"; and there is optionally the elision of the affix denoting the ordinal number.

The word तावतिथं (V. 2. 53) stands here as a type of all words ending in affixes denoting पूरण i. e. ordinals. The word ग्रहण means 'acquired or learned hereby'. This qualifies the base. Thus द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति = द्विकं ग्रहणम् or द्वितीयकं ग्रहणम् 'the acquisition of the knowledge or book by the second time' i. e, "successful mastery by the second time". So also त्रिकं or तृतीयकम्, चतुष्कम् or चतुर्थकम् ॥

Vârt:—When the word, formed by the affix kan, means the *person* who acquires after so many times then the elision of the पूरण affix is compulsory and not optional. Thus षष्ठेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति = षट्को देवदत्तः 'Devadatta who learns the book for the sixth time' i. e. 'who succeeds in learning the book at the sixth attempt'. Similarly पंचकः, चतुष्कः ॥ The word ग्रहण here is confined to books only and to nothing else.

स एषां ग्रामणीः ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ स, एषाम्, ग्रामणीः, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ स इति प्रथमासमर्थादेषामिति षष्ठ्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं ग्रामणीश्चेत्स भवति ॥

78. The affix kan comes after a word in the first case in construction, with the force of a genitive case, when the sense is 'he is their leader".

The word ग्रामणी means 'head-man, leader, spokes-man'. Thus देवदत्तो ग्रामणीरेषां = देवदत्तकाः, यज्ञदत्तकाः ॥

Why do we say 'when meaning a leader'? Witness देवदत्तः शत्रुरेषाम् ॥ Here there is no affixing.

शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ शृङ्खलम्, अस्य, बन्धनम्, करभे ॥

वृत्तिः ॥ शृङ्खलशब्दात्प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं बन्धनं चेत्तद्भवति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं करभश्चेत्स भवति ॥

79. The affix kan comes after the word śriṅkhala 'a clog', in the sense of "clog is its fetter", when the whole word means a young camel.

Thus शृंखलं बन्धनमस्य करभस्य = शृंखलकः ॥ The young ones of camel are called करभ ॥ The wooden clogs put on their feet to prevent them from straying are called शृंखल ॥ Though the ropes &c are also used along with the clog, yet śṛinkhala being the principal object that takes away the freedom is called बन्धन or bond or fetter.

उत्क उन्मनाः ॥ ८० ॥ पदानि ॥ उत्कः, उन्मनाः, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ उत्क इति निपात्यते उन्मनाश्चेत्स भवति । उद्गतं मनो यस्य सउन्मनाः ।

80. The word utka is anomalous, meaning 'longing after, yearning'.

He whose mind anxiously desires or yearns after a thing is called उन्मनः ॥ The word उत्कः is formed by adding कन् to the preposition उद्. Thus उत्को देवदत्तः, उत्कः प्रवासी = उत्सुकः or उत्कण्ठितः ॥

कालप्रयोजनाद्रोगे ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ काल, प्रयोजनात्, रोगे, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ अर्थाभ्यां समर्थविभक्तिः । कालात्प्रयोजनाच्च यथायोगं समर्थविभक्तियुक्ताद्रोगेऽभिधेये कन्प्रत्ययो भवति ॥

81. The affix kan comes after a word expressing a time, or a cause or effect (of the disease), when an illness is denoted.

The word काल means 'days' &c, and प्रयोजन means 'the cause (of disease) or its effect'. Thus द्वितीयेऽह्निभवः = द्वितीयको ज्वरः 'the fever which comes on the second day'. चतुर्थकः 'a fever which comes on the fourth day'. Similarly after a word denoting प्रयोजनः, as, विषपुष्पैर्जनितः = विषपुष्पको ज्वरः 'a fever caused by poisonous flowers'. So also काशपुष्पकः ॥ So also उष्णं कार्यमस्य = उष्णकः 'a fever producing heat'. शीतको ज्वरः ॥

When 'illness' is not meant, then there is no affixing, as, द्वितीयो दिवसोऽस्य ॥ The word संज्ञा is to be read into this sûtra from the next sûtra. Therefore words द्वितीयकः &c are Names.

तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ तत्, अस्मिन्, अन्नम्, प्राये, संज्ञायाम्, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे कन् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थमन्नं चेत्प्रायविषयं तद् भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ वटकेभ्य इनिर्वक्तव्यः ॥

82. The affix kan is added to a word denoting food, in the first case in construction, in the sense of "this

is the principal food on this particular occasion", when the whole word so formed is a Name.

Thus गुडापूपाः प्रायेणान्नमस्यां पौर्णमास्यां = गुडापूपिका पौर्णमासी "The Guḍâpûpikâ—Paurṇmâsi" i. e. that particular Full-Moon day in which cakes of sugar form the principal accompaniment of food. Similarly तिलापूपिका, कृशरिका, त्रिपुटिका &c.

Vârt:—The affix इनि comes after वटक in the same sense. As वटकिनी पौर्णमासी ॥

कुल्माषादञ् ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ कुल्माषात्, अञ् ॥

वृत्तिः ॥ कुल्माषशब्दादञ् प्रत्ययो भवति, तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायामित्येतस्मिन्नर्थे ॥

83. The affix añ ($\pm$/—अ) comes after kulmâsha, in the same sense "this is the principal food on this particular occasion"—and the whole word is a Name.

The ञ् of अञ् is for the sake of causing Vṛiddhi and accent. Thus कुल्माषाः प्रायेणान्नमस्यां = कौल्माषी पौर्णमासी ॥

श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ श्रोत्रियम्, छन्दस्, अधीते, ॥

वृत्तिः ॥ श्रोत्रियन्निति निपात्यते छन्दोऽधीतइत्यस्मिन्नर्थे ॥

84. The word śrotriyan is irregularly formed meaning 'who has studied the Chhandas'.

The न् in श्रोत्रियन् is for the sake of accent. As श्रोत्रियो ब्राह्मणः "a Brâhmaṇa learned in the Vedas". The word श्रोत्रिय is either a condensed expression for the full sentence छन्दोऽधीते, referring to no parlicular base or affix. Or the word छन्दस् is replaced by श्रोत्र, and then is added the affix घन् ॥ But how do you form then छान्दसः, in the sense of छन्दोऽधीते, by adding the affix अण् by IV. 2. 59? The present sûtra is optional, the word वा of V. 2. 77 being understood here: so that we have the form श्रोत्रियः also. Some say that श्रोत्रिय applies only to that person who has not only studied the Vedas but who acts upon its purport also, while छान्दस applies to a student in general, so one sûtra does not debar the other, as they apply to different objects.

श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ श्राद्धम्, अनेन, भुक्तम्, इनि, ठनौ ॥

वृत्तिः ॥ श्राद्धमिति प्रकृतिः । अनेनेति प्रत्ययार्थः । भुक्तमिति प्रकृतिविशेषणम् । श्राद्धशब्दाद्भुक्तोपाधिकादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिठनौ प्रत्ययौ भवतः ॥

85. The affixes ini (इन्) and ṭhan (—/—इक) come after the word śrâddha, in the sense of "this is eaten by him".

Thus श्राद्धं भुक्तमनेन = श्राद्धी or श्राद्धिकः "a person who has eaten obsequial food". This relates to a person who eats on the day the Śrâddha ceremony takes place; and not at any other time nor who eats stale food of śrâddha. अद्य

भुक्ते श्राद्धे श्वः श्राद्धिक इति माभूत् ॥ The word श्राद्ध originally means a certain ceremony, and is derived from the word श्रद्धा with the affix ण V. 2. 101. In a figurative sense, it here means the food taken at that ceremony.

पूर्वादिनिः ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ पूर्वात्, इनिः, ॥

वृत्तिः ॥ अनेनेति प्रत्ययार्थः कर्तानुवर्त्तते न च क्रियामन्तरेण कर्त्ता संभवतीति यां कां चित्क्रियामध्याहृत्य प्रत्ययो विधेयः । पूर्वादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति ॥

86. The affix ini (इन्) comes after the word pûrva, in the sense of 'by whom something was done formerly'.

The word अनेन of the last sûtra is understood here. But what is the verb of which अनेन is the agent. The भुक्त does not come to be read into this sûtra. Therefore we must supply some general verb such as 'doing' &c, to complete the sense. Thus पूर्वं गतमनेन = पूर्वी ॥ So also पूर्वं भुक्तं, पीतं &c. अनेन = पूर्वी s. पूर्विणौ d. पूर्विणः pl. In fact पूर्विन् means by whom some thing was done &c, formerly.

सपूर्वाच्च ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ सपूर्वात्, च, (इनिः) ॥

वृत्तिः ॥ विद्यमानं पूर्वं यस्मादिति सपूर्वं प्रातिपदिकम् । तस्य पूर्वशब्देन तदन्तविधिः । सपूर्वात्प्रातिपदिकात्पूर्वशब्दान्तादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति ॥

87. The affix ini comes after the word pûrva, also when another word precedes it, the sense being 'by whom something is done'.

Thus कृतपूर्वी कटम् = पूर्वं कृतमनेन 'who formerly made'.भुक्तपूर्वी ओदनम् ॥

In these words, first कृत and पूर्व are compounded by II. 1. 4; and then the affix is added. These two sûtras V. 2. 86, 87, give rise to these two maxims महनवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति "that which connot possibly be anything but a Prâtipadika or Nominal-stem, does, (contrary to I. 1. 72) not denote that which ends with it, but it denotes only itself." व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन "The rule of vyapadesivad-bhâva does not apply to a prâtipadika". That rule is embodied in the following paribhâshâ—व्यपदेशिवदेकस्मिन्—"an operation which affects some thing on account of some special designation, which for certain reasons attaches to the latter, affects likewise that which stands alone and to which therefore, just because the reasons for it do not exist, that special designation does not attach".

इष्टादिभ्यश्च ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ इष्टादिभ्यः, च, (इनि) ॥

वृत्तिः ॥ अनेनेत्येव । इष्टादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति ॥

88. The affix ini comes after ishṭa &c. in the sense of 'by him'.

Thus इष्टमनेन = इष्टी यज्ञे; पूर्त्ती श्राद्धे &c. "who wished", "who performed a charitable act". The words इष्टिन्, पूर्त्तिन् &c. formed by इन् will govern locative instead of accusative. See vârtika under II. 3. 36.

1 इष्ट, 2 पूर्त, 3 उपासादित (उपसादित), 4 निगदित, 5 परिगदित*, 6 परिवादित, 7 निकथित, 8 निषादित*, 9 निपठित, 10 संकलित, 11 परिकलित, 12 संरक्षित, 13 परिरक्षित, 14 अर्चित, 15 गणित*, 16 अवकीर्ण, 17 आयुक्त, 18 गृहीत, 19 आम्नात, 20 श्रुत (आम्नातश्रुत), 21 अधीत, 22 अवधान (!)*, 23 आसेवित, 24 अवधारित, 25 अवकल्पित, 26 निराकृत, 27 उपकृत, 28 उपाकृत, 29 अनुयुक्त, 30 अनुगणित, 31 अनुपठित, 32 व्याकुलित, 33 परिकथित, 34 संकल्पित, 35 विकलित, 36 निपतित, 37 पठित, 38 पूजित, 39 परिगणित, 40 उपगणित, 41 परित (!), 42 अपवारित, 43 उपनत, 44 निगृहीत, 45 अपचित. ॥

छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ छन्दसि, परिपन्थि, परिपारिणौ, पर्यवस्थातरि ॥

वृत्तिः ॥ परिपन्थिन् परिपरिन् इत्येतौ शब्दौ छन्दसि विषये निपात्येते पर्यवस्थातरि वाच्ये ॥ पर्यवस्थाता प्रतिपक्षः संपन्न उच्यते ॥

89. In the Chhandas, the words paripanthin and pariparin are anomalously formed by this affix, and have the sense of 'an antagonist'.

The word पर्यवस्थातृ means 'an adversary, an antagonist' Thus मा त्वा परिपरिणो विदन् मा त्वा परिपंथिनो विदन् (Yaj. Ved. IV. 34). These words are obsolete in secular literature. See however Gita III. 34.

अनुपद्यन्वेष्टा ॥ ९० ॥ पदानि ॥ अनुपदी, अन्वेष्टा ॥

वृत्तिः ॥ अनुपदीति निपात्यते ऽन्वेष्टा चेत्स भवति ॥ पदस्य पश्चादनुपदम् ॥

90. The word anupadin, formed anomalously by ini, denotes 'who goes after, who searches'.

Thus अनुपदी गवाम्, अनुपदी उष्ट्राणाम् "going after or searching the cows and camels'.

साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ साक्षात्, द्रष्टरि, संज्ञायाम् (इनि) ॥

वृत्तिः ॥ साक्षाच्छब्दो ऽव्ययम् । तस्मादिनिः प्रत्ययो भवति द्रष्टरि वाच्ये ॥ संज्ञा ग्रहणमभिधेयनियमार्थम् ॥

91. The affix ini comes after the word sâkshât, in the sense of 'a spectator, looker on', when the word so formed is a Name.

The word साक्षात् is an Indeclinable. The word संज्ञा is used in the aphorism to restrict the sense of the word. Thus साक्षाद् द्रष्टा = साक्षी, d. साक्षिणौ, pl. साक्षिणः 'an eye-witness'. In any transaction like loan, &c, three persons directly see the fact, and may be called द्रष्टा, viz. who gives, who takes, and another who merely looks on. By using the word संज्ञा, the word साक्षिन् is restricted to the mere looker on, and not to the lender or borrower.

क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ क्षेत्रियच्, परक्षेत्रे, चिकित्स्यः,॥

वृत्तिः ॥ क्षेत्रियजिति निपात्यते । परक्षेत्रे चिकित्स्य इत्येतस्मिन् वाक्यार्थे पदवचनम् । परक्षेत्रात्ता तत्रेति सप्तमीसमर्थात् चिकित्स्य इत्येतस्मिन्नर्थे घच् प्रत्ययः परशब्दलोपश्च निपात्यते ॥

92. The word kshetriyach (क्षेत्रियँ) is anomalous, meaning "curable in another body" i. e. "not curable in this life".

The whole word enunciated here in the sense of para-kshetre chikitsya; or the word क्षेत्रिय, with acute on the last syllable, is formed by adding the affix घच् to the word परक्षेत्र, the force of the affix being 'curable therein' and the word पर is elided before this affix. Thus क्षेत्रियो व्याधिः 'incurable disease'. क्षेत्रियं कुष्ठम् 'incurable leprosy': i. e.—organic disease. The word परक्षेत्र means body assumed in the next reincarnation. The word क्षेत्रिय applies to an irremediable disease.

The word क्षेत्रियं means 'poison' also = यत् परक्षेत्रे परशरीरेसंक्रमय्य चिकित्स्यते॥ 'that which is to be removed from another's body where it has entered'. Or क्षेत्रिय means 'rank growth or grass', i. e. यानि सस्यार्थे क्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानि नाशयितव्यानि ॥ "that like grass &c, which grows in a para-kshetra or another's field i. e. a field set apart for grain &c, and not for grass, and which therefore must be weeded out (chikitsya)" Or क्षेत्रिय is an 'adulterer', i. e. परदाराः परक्षेत्रं, तत्र चिकित्स्यः निगृहीतव्यः ॥ These are all secondary meanings.

इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा ॥ ९३ ॥ पदानि॥ इन्द्रियम, इन्द्रलिङ्गम, इन्द्रदृष्टम, इन्द्रसृष्टम, इन्द्रजुष्टम, इन्द्रदत्तम, इति, वा,(घच्)॥

वृत्तिः ॥ इन्द्रियमित्यन्तोदात्तं शब्दरूपं निपात्यते । रूढिरेषा चक्षुरादीनां करणानां, तथा च व्युत्पत्तेरनियमं दर्शयति । इन्द्रशब्दात्षष्ठीसमर्थाल्लिङ्गमित्येतस्मिन्नर्थे घच्प्रत्ययो भवति ॥ इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियम् । इन्द्र आत्मा सचक्षुरादिना करणेनानुमीयते । नाकर्तृकं करणमस्ति । इन्द्रेण दृष्टम् । तृतीयासमर्थात्प्रत्ययः । आत्मना दृष्टमित्यर्थः । इन्द्रेण सृष्टम् । आत्मना सृष्टम् । तत्कृतेन शुभाशुभेन कर्मणोत्पन्नमिति कृत्वा ॥

93. The word Indriyam, (having udâtta on the last), is anomalous, meaning an organ of sense; and so called, either because it is "the characteristic from which the existence of Indra is inferred", or 'it is seen by Indra', or 'it is created by Indra', or 'it is wished for by Indra', or 'it is given by Indra'.

The word इन्द्रिय is a primitive word, meaning organs of sense, such as eyes &c. Its derivation is obscure, if it is a derivative word at all. In the latter alternative, it may be said to be formed by the affix घच् added after इन्द्र, in the sense of either 'a mark thereof'. As इन्द्रस्य लिङ्गम् = इन्द्रियम् ॥ The senses (indriyas) are so called because, Indra is Atma or soul, and it is inferred by the existence of the senses, eyes, ears &c. So that these organs are the 'marks' or signs or linga of Indra: because they being an instrument presupose an agent, there being no instrument without an agent.

Or the senses (indriyas) are so-called because they are 'seen or known by Indra or Atma' (इन्द्रेण दृष्टं=ज्ञातं). The affix is here added to a word in the third case in construction. The knowing or perceiving of the senses by the Self is an allusion to the following Śruti of the Aitareya Upanishad Chapter III. verse. 13, where the Self having created the physical body took a survey of it. स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततमम पश्यदिदमदर्शमिती "He beheld this Brahma who dwells in the body who pervades everywhere, and exclaimed—'I have seen this'.Or they are so called because they are created by Indra or Atma (इन्द्रेण सृष्टं) i. e. the senses are formed according to the good and bad deeds of the Self. Or they are so called because they are wished for by Indra or Self (इन्द्रेण जुष्टं सेवितं) as they are the gate-ways of knowledge. Or they are so called because they are given by Indra (इन्द्रेण दत्तं) i. e. they are allotted to their respective objects by Indra e. g. the eye is given to perceive forms, the ear to perceive sounds and so on. The word वा 'or' joins every one of the above. The word इति shows, that there may be other appropriate significations also: As, इन्द्रेण दुर्जयम=इन्द्रियम् 'senses'—difficult to be subdued by the Soul.

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ तत्, अस्य, अस्ति, अस्मिन्, इति मतुप् ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः अस्यास्मिन्निति प्रत्ययार्थः, अस्तीति प्रकृतिविशेषणम् । इतिकरणो विवक्षार्थः । तदितिप्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ऽस्मिन्निति सप्तम्यर्थे वा मतुप् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थमस्ति चेत्तद्भवति ॥

Kārikā भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगे ऽतिशायने ।
संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥

वार्त्तिकम् ॥ गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्वक्तव्यः ॥

94. The affix matup (मत्, मन्त् *f.* ई) comes after a word in first case in construction in the sense of 'whose it is,' or 'in whom it is'.

Thus गावोऽस्य सन्ति=गोमत् nom. गोमान् 'having cows', as गोमान् देवदत्तः ॥ वृक्षा अस्मिन् सन्ति=वृक्षवत् (व being substituted for म by VIII. 2. 9), as वृक्षवान् पर्वतः ॥ Similarly यवमान्, प्लक्षवान् ॥ The word इति shows that the use of मतुप् and cognate affixes are restricted in their application. For example, a person who has three barley grains only will not be called यवमान् ॥ This affix comes when the significations are (1) A large quantity or number, as गोमान् 'having many cows'. (2) When censure (निन्दा) is implied, as ककुदावर्त्ती, संखादकी, (3) when praise (प्रशंसा) is meant, as रूपवती कन्या, (4) when an inherent or permanent quality of a thing is meant (नित्ययोग) as, क्षीरिणी वृक्षः ॥ (5) When excellence (अतिशायन) is meant, as, उदरिणी कन्या ॥ (6) When accompaniment (संसर्ग) is meant, as दण्डी, छत्री ॥ (7) When the sense of अस्ति 'to be' is denoted, as अस्तिमान् ॥

Vârt:—The affix मतुप् is elided after words of quality (गुणवचन), as शुक्लो गुणोऽस्यास्ति = शुक्लः पटः ॥ कृष्णः, श्वेतः &c.

रसादिभ्यश्च ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ रसादिभ्यः, च ॥

वृत्तिः ॥ रसादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मतुप् प्रत्ययो भवति, तदस्यास्त्यस्मिन्निस्येतस्मिन्विषये ॥

95. The affix matup comes after the nominal stems rasa &c, in the sense of 'whose it is', or 'in whom it is'.

As रसवान्, रूपवान्, गन्धवान् ॥ Why this special sûtra with regard to रसादि words, when they would have taken मतुप् by the last sûtra? This prevents the application to these words of other affixes having the sense of मतुप् ॥ How do you form then रूपिणी कन्या, रूपिको दारकः ॥ These are rare forms. According to Patanjali this sûtra is useless. Or the word रस &c, must denote qualities, perceivable by the organs of taste, touch &c, i. e. रस should mean taste, रूप form. Therefore the forms रूपिणी and रूपिकः are valid, meaning शोभायोग्यता ॥ So also रसिको नटः = भावयोगः, here रूप and रस do not mean 'form' and 'taste'. And all words of quality having one syllable are governed by this sûtra, and form their derivative in मतुप् ॥ See V. 2. 115.

1 रस, 2 रूप, 3 वर्ण*, 4 गन्ध, 5 स्पर्श, 6 शब्द, 7 स्नेह, 8 भाव*, 9 गुणात् (गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम्), 10 एकाचः (स्ववत्). ॥

प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ प्राणिस्थात्, आतः लच्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ प्राणिस्थवाचिनः शब्दादाकारान्ताल्लच् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां मत्वर्थे ॥

वार्त्तिकम् ॥ प्राण्यङ्गादिति वक्तव्यम् ॥

96. The affix lach (लँ) comes optionally, in the sense of matup, after a stem ending in long आ, the word expressing something which is found only in a living being.

Thus from चूडा 'a crest', we have चूडालः or चूडावान्. So also कर्णिकालः or कर्णिकावान् ॥ Why do we say 'which is found in a living being'? Observe शिखावान् प्रदीपः 'the crested flame of a lamp'. Why do we say "ending in आ"? Observe हस्तवान्, पादवान् ॥

Vârt:—It should be stated that the affix लच् comes only after what denotes member or limb of a living being, (and not anything like love, passion, intelligence &c, that are also found in living being). Hence there is no affixing of लच् here: चिकीर्षाऽस्यास्ति = चिकीर्षावान्, जिहीर्षावान् ॥

Every affix is udâtta (III. 1. 3), unless contrary is indicated by some anubandha. The लच् would have been udâtta by III. 1. 3, even without the indicatory च् (VI. 1. 163). The employment of this anubandha, however

indicates that this udâtta will never be changed into svarita, as other udâttas are by rule VIII. 2. 6, as चूडालोऽसि ॥

सिध्मादिभ्यश्च ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ सिध्मादिभ्यः, च, (लच्) ॥

वृत्तिः ॥ लजन्यतरस्यामिति वर्त्तते । सिध्मादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो लच् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां मत्वर्थे ॥

वार्त्तिकम् ॥ पार्ष्णिधमन्योर्दीर्घश्च ॥ वा० ॥ वातदन्तबलललाटगलानामूङ् च ॥ वा० ॥ जटाघटाकलाः क्षेपे ॥ वार्त्तिकम् ॥ क्षुद्रजन्तूपतापाश्चेष्यते ॥

97. The affix lach comes in the sense of matup, after the words sidhma &c, and optionally matup also.

Thus सिध्मलः or सिध्मवान्, गडुलः or गडुवान् ॥ The word अन्यतरस्याम् understood in this sûtra, causes the employment of the affix मतुप् in the alternative. It does not mean that the affix लच् is optional. For were लच् optional, then the affix इनि and ठन् would come by V. 2. 115 after those words of सिध्मादि class which end in अ, But that is not the case.

Vârt:—The words पार्ष्णि and धमनि lengthen the vowel before ल, as पार्ष्णीलः, धमनीलः ॥

Vârt:—The words वात, दन्त, बल, ललाट and गल take the augment ऊङ् before लच्, as वातूलः, दन्तूलः, बलूलः, ललाटूलः, गलूलः ॥

Vârt:—The word जटा, घटा, कटा and कला take लच्, when censure is meant, as जटालः, घटालः,कलालः and कटालः, but जटावांस्तापसः when no censure is meant.

Vârt:—This affix comes after words denoting lower organisms, and word denoting disease: as यूकालः, मक्षिकालः, विचर्चिकालः, विपादिकालः, मूर्छालः ॥

1 सिध्म, 2 गडु, 3 मणि, 4 नाभि, 5 बीज (जीव), 6 वीणा*, 7 कृष्ण*, 8 निष्पाव, 9 पांसु, 10 पार्श्व, 11 पर्शू (परशु), 12 हनु, 13 सक्तु, 14 मांस, 15 पार्ष्णिधमन्योर्दीर्घश्च 16 वातदन्तबलललाटानामूङ् च 17 जटाघटाकटाकलाः (कटा) क्षेपे, 18 पर्ण, 19 उदक, 20 प्रज्ञा, 21 सक्थि, (सक्थि) 22 कर्ण, 23 स्नेह, 24 शीत, 25 श्याम, 26 पिङ्ग, 27 पित्त, 28 पुष्क (शुष्क), 29 पृथु, 30 मृदु, 31 मञ्जु, 32 मण्ड, 33 पत्र, 34 चटु, 35 कपि, 36 गण्डु (कण्डु), 37 ग्रन्थि, 38 श्री*, 39 कुश, 40 धारा*, 41 वर्ष्मन्*, 42 पक्ष्मन्*, 43 श्लेष्मन्, 44 पेशा*, 45 निष्पाद्*, 46 कुण्ड*, 47 क्षुद्रजन्तूपतापयोश्च 48 गण्ड, 49 संज्ञा ॥

वत्सांसाभ्यां कामबले ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ वत्स, अंसाभ्याम्, कामबले, (लच्) ॥

वृत्तिः ॥ वत्सांसशब्दाभ्यां लच्प्रत्ययो भवति यथासंख्यं कामवति बलवति चार्थे ॥

98. The affix lach comes after the words vatsa and ansa, in the sense of love and strength respectively.

Thus वत्सलः 'loving the calf, loving, tender'. अंसलः 'strong, lusty'. The word वत्स means 'calf'; in वत्सल there is no trace of its origin, for it is applied to father, master &c, as वत्सलः स्वामी, वत्सलः पिता &c. The word अंस means 'shoulder': but अंसल means 'strong'. The affix लच् in these cases is not optional, but necessary and debars मतुप् ॥ In other senses, the matup only is added as अंसवती गौः, अंसवान् दुर्बलः ॥

फेनादिलच्च ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ फेनात्,इलच्, च ॥

वृत्तिः । फेनशब्दादिलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । चकाराल्लच् । अन्यतरस्यां ग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थं सर्वत्रैवानुवर्त्तते ।

99. The affix ilach (इल) as well as lach, comes after the word phena, in the sense of matup : and optionally the affix matup also.

The word च draws in लच्; and the word अन्यतरस्याम् understood in the sûtra adds मतुप् in the alternative. As फेनिलः, फेमलः and फेनवान् ॥

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ॥ १०० ॥ पदानि ॥ लोमादि-पामादि-पिच्छादिभ्यः, श-न-इलचः ॥

वृत्तिः । लोमादिभ्यः पामादिभ्यः पिच्छादिभ्यश्च त्रिभ्यो गणेभ्यो यथासंख्यं श न इलच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति मत्वर्थे मतुप् च ॥

100. The three affixes śa (श), na (न), and इलच् (इलँ) come in the sense of matup, respectively after the words of these three classes i. e. lomàdi, pâmâdi, and pichchhâdi : and the affix matup also comes in the alternative.

The affix श comes after लोमादि words as, लोमशः or लामवान् 'hairy'. The affix न comes after पामादि words, as, पामनः or पामवान् 'scabby'. The affix इलच् comes after पिच्छादि words, as, पिच्छिलः or पिच्छिवान् 'broth'.

Vârt:—The affix न comes after the word अङ्ग in the sense of beautiful, as अङ्गना 'the fair one' i. e. a woman.

Vârt:—The words शाकी, पलाली and दद्रू shorten their final vowel before न, as शाकिनम् 'a field', पलालिनम्, दद्रुणम् ॥

Vârt:—The word विष्वक् (विषु + अंच्) loses its second member, before न, and the change caused by sandhi (उ in to व्) is undone. Otherwise the form would be विष्णः (वक् being elided), as विष्वाञ्चितानि सन्ति अस्य = विषुणम् 'moving variously'.

Vârt:—The effix न comes after लक्ष्मी, before which ई is changed to अ, as लक्ष्मीरस्यास्ति = लक्ष्मण ॥

Vârt :—The affix ilach comes after jaṭâ, ghaṭâ, and kalâ, when censure is meant, as जटिलः, घटिलः कलिलः but जटावान् when no censure is meant.

1 लोमन्, 2 रोमन्, 3 बभ्रु, 4 हरि, 5 गिरि*, 6 कर्क*, 7 कपि, 8 मुनि, 9 तरु ॥

1 पामन्, 2 वामन्, 3 वेमन्, 4 हेमन्, 5 श्लेष्मन्, 6 कद्रु (कद्रु), 7 वाल, 8 सामन्, 9 ऊष्मन्, 10 कृमि*, 11 अङ्गात् कल्याण, 12 शाकीपलालीदद्रूणां (शाकीपलालीदद्रुवां), ह्रस्वत्वं च, 13 विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसंधेः (विषुण), 14 लक्ष्म्या अच्च (लक्ष्मणः), 15 श्रेष्ठ, 16 पलल ॥

1 पिच्छा (पिच्छ), 2 उरस, 3 ध्रुवक (ध्रुवक), 4 ध्रुवक (ध्रुवका), 5 जटाघटाकलाः (जटाघटाकलात्), क्षेपे, 6 वर्ण, 7 उदक, 8 पङ्क, 9 प्रज्ञा ॥

प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ प्रज्ञा-श्रद्धा-अर्चाभ्यः, णः ॥
वृत्तिः । प्रज्ञा श्रद्धा ऽर्चा इत्येतेभ्यो णः प्रत्ययो भवति मतुबर्थे ।

101. The affix ṇa (± अ) comes in the sense of matup after the words prajñâ, śraddhâ and archâ : as well as the affix matup.

As प्राज्ञः or प्रज्ञावान्, श्राद्धः or श्रद्धावान्, आर्चः or अर्चावान् ॥ The Kâśika has introduced the word वृत्ति into the sûtra from the vârtika वृत्तेश्च ॥

Vârt:—So also after वृत्ति, as वार्त्तः or वृत्तिमान् ॥

तपः सहस्राभ्यां विनीनी ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ तपः-सहस्राभ्याम्, विनि-इनी ॥
वृत्तिः । तपःसहस्रशब्दाभ्यां विनि इनि इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे ॥

102. The affixes vini (विन्) and ini (इन्) come, with the force of matup, after the words tapas and sahara respectively.

The word तपस् ends in अस्, and therefore by V. 2. 121, it would have taken विनि ; similarly सहस्र ends in अ, and by V. 2. 115, it would have taken इनि ; it may, therefore, be objected, where is the necessity for the present sûtra ? To this it is replied, that by the next sûtra, these words take the affix अण् also ; so that, had there not been this present sûtra, the अण् would have debarred the application of इनि and विनि of V. 2. 115 and 121. The affix ठन् (V. 1. 115) is also debarred after the word सहस्र, though it ends in अ ॥

Thus तपोऽस्यास्मिन् वा विद्यते = तपस्विन् nom. तपस्वी ॥ Similarly सहस्रिन् nom. सहस्री ॥

अण् च ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ अण्, च ॥
वृत्तिः ॥ तपः सहस्राभ्यामण्च प्रत्ययो भवति ।
वार्त्तिकम् ॥ अण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् ॥

103. And also aṇ (± अ) comes after tapas and sahasra.

Thus तापसः, साहस्रः ॥ The separation of this sûtra from the last is for two purposes, 1st the anuvṛitti of अण् runs in the subsequent sûtras, which could not have been done had it been included in the last sûtra, 2nd the rule of yathâsaṇkhya (I. 3. 10) would not have applied in the last sûtra, had अण् been read along with विनि and इनि ॥

Vârt:—The words ज्योत्स्ना &c, are governed by this rule and teke अण्. As ज्योत्स्ना विद्यतेऽस्मिन् पक्षे = ज्यौत्स्नः पक्षः ॥ Similarly तामिस्रः (a kind of hell) कौण्डलः, कौतपः, वैसर्पः, and वैपादिकः ॥

सिकताशर्कराभ्यां च ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ सिकता-शर्कराभ्याम्-च-(अण्) ॥
वृत्तिः ॥ सिकताशर्कराभ्यामण्प्रत्ययों भवति मत्वर्थे ।

104. The affix aṇ comes, in the sense of matup, after sikatâ and śarkarâ.

Thus सैकतो घटः, शार्करं मधु ॥ These are the examples, when they do not denote a place. In denoting a place they will take इल and लुप् of the next sûtra.

देशे लुबिलचौच ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ देशे, लुप्, इलचौ च ॥

वृत्तिः ॥ सिकताशर्कराभ्यां देशे ऽभिधेये लुबिलचौ भवतः चकारादण् च, मतुप् च ।

105. When the sense is of 'a locality', there may take place the lup-elision of the affixes denotnig matup (with the preservation of the gender and number of the word), or there may be the affix ilach (इलँ), as well as aṇ and matup, after the words sikatâ and śarkarâ.

By च in the sûtra, अण् and मतुप् are introduced. The लुप् refers to मतुप् and every affix in general. Thus सिकता अस्मिन् विद्यन्ते = सिकता देशः or सिकतिलः, सकतः or सिकतावान् 'a sandy country'. So also शर्करा देशः or शर्करिलः or शार्करः or शर्करावान् 'a stony locality'.

Why do we say when meaning a 'locality'? Observe सैकतः 'a vessel of sand', शार्करं "honey or sugar". In the case of the elision of the affix, the gender and number are preserved by I. 2. 51.

दन्त उन्नत उरच् ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ दन्ते उन्नते उरच् ॥

वृत्तिः ॥ उन्नत इति प्रकृति विशेषणम् । दन्तशब्दादुन्नतोपाधिकादुरच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

106. The affix urach (उरँ) comes after danta, denoting 'having projecting teeth'.

Thus दन्ता उन्नता अस्य सन्ति = दन्तुरः ॥ The words in the sûtra are either in the nominative or the locative case, but have the force of ablative.

Why do we say when the meaning is that of 'projecting'? Observe दन्तवान् 'having teeth'.

ऊषसुषिमुष्कमधो रः ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ ऊष, सुषि, मुष्क, मधोः, रः ॥

वृत्तिः ॥ ऊष सुषि मुष्क मधु इत्येतेभ्यो रः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

वार्त्तिकम् ॥ रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ नगपांसुपाण्डुभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ कच्छ्वा ह्रस्वत्वं च ॥

107. The affix र comes, after the words ûsha, sushi, mushka and madhu, with the force of matup.

Thus ऊषरं क्षेत्रम् 'a barren soil, impregnated with ûsha or salt'. सुषिरं काष्ठं 'a perforated wood i. e. containing सुषि or hole'. मुष्करः पशुः 'a beast having testicles or mushka'. मधुरो गुडः 'sweet sugar'. The word इति shows that the words formed with र are names of certain things. Therefore it will not apply

here कपोऽस्मिन् घटे विद्यते 'there is salt in this pot', we cannot say कपरो घटः, nor मधुरो घटः for मध्वस्मिन् घटे विद्यते ॥

Vârt:—The affix र comes after ख, मुख and कुञ्ज, as खमस्यास्ति कण्ठविवरं महत् = खरः 'an ass, lit. having a wide throat'. मुखमस्यास्ति इति सर्वस्मिन् वक्तव्ये = मुखरः 'talkative', कुञ्जावस्य स्तः = कुञ्जरः 'an elephant having tusks'. The word कुञ्ज means the tusk of an elephant or the lower jaw of an elephant. The word कुञ्जर is a common name for all elephants.

Vârt:—The affix र comes after नग, पांसु and पाण्डु, as नगरम् 'a city, lit. having trees (naga = tree)', पांसुरम्, पाण्डुरम् ॥

Vârt:—So also after कच्छू, the vowel being shortened: as कच्छुरम् ॥

द्युद्रुभ्यां मः ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ द्यु-द्रुभ्याम् मः ॥

वृत्तिः । द्युद्रुशब्दाभ्यां मः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

108. The affix म comes after dyu and dru, in the sense of matup.

Thus द्युमः and द्रुमः ॥ These are primitive words, and therefore do not take मतुप् in the alternative.

केशाद्वो ऽन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ केशात्, वः, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ केशशब्दाद्वः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ऽन्यतरस्याम् ।

वार्त्तिकम् ॥ वप्रकरणे ऽन्येभ्योपि दृश्यतइति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ अर्णसो लोपश्च ॥

वा० ॥ छन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ ॥ वा० ॥ मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ वक्तव्यौ ॥

109. The affix व comes optionally, with the force of matup, after keśa.

Though the word अन्यतरस्याम् was understood here from V. 2. 96 (see sûtra 97); its repetition shows that in the alternative we have not only मतुप् but the affixes इनि and ठन् (V. 2. 115) also. Thus we have four forms: केशवः, केशी, केशिकः and केशवान् ॥

Vârt:—The affix व is seen after other words also. As मणिवः 'a kind of serpent', हिरण्यवः 'a kind of gem', कुरावः, कुमारवः, राजीवम्, कुञ्जावः, इष्टकावः ॥

Vârt:—The final of अर्णस् is elided before व, as अर्णवः ॥

Vârt:—In the Chhandas, the affixes ई, वनिप्, व and मतुप् come in the sense of मतुप् ॥ Thus ई:—रथीरभूत् मुद्गलानी गविष्टौ (रथीः), सुमङ्गलीरियं वधूः; वनिप्:—मघवानमीमहे; व and मतुप्, as उद्वा or उद्वती ॥

Vârt:—The affixes इरन् and इरच् come respectively after मेधा and रथः as, मेधिरः, रथिरः ॥

गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम् ॥ ११० ॥ पदानि ॥ गाण्डी, अजगात्, संज्ञायाम् (वः) ॥

वृत्तिः ॥ गाण्डी अजग इत्येताभ्यां वः प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये मत्वर्थे ।

110. The affix व comes after gâṇḍî and ajaga, in the sense of matup, when the word is a Name.

As गाण्डीवं 'the bow Gâṇḍîva of Arjuna' अजगवं 'the bow Ajagava of Śiva'. There is shortening also, as गाण्डिवं ॥ The sûtra is so framed, that the word गाण्डी and गाण्डि are both included.

काण्डाण्डादीरन्नीरचौ ॥ १११ ॥ पदानि ॥ काण्ड, अण्डात्, ईरन्-ईरचौ ॥
वृत्तिः ॥ काण्ड अण्ड इत्येताभ्यां यथासंख्यमीरन्नीरचौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे ।

111. The affixes îran (∟ ईर) and îrach (ईर) come in the sense of matup, after the words kâṇḍa and aṇḍa respectively.

Thus काण्डीरः and अण्डीरः ॥ Another reading has भाण्ड and भाण्डीरः ॥

रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ रजः-कृषि-आसुति-परिषदः, वलच् ॥

वृत्तिः ॥ रजःप्रभृतिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।
वार्त्तिकम् ॥ वलच्प्रकरणे ऽन्येभ्योपि दृश्यतइति वक्तव्यम् ॥

112. The affix valach (वल्) comes, in the sense of matup, after rajas, kṛishi, âsuti, and parishad.

As रजस्वला स्त्री, कृषीवलः कुटुम्बी, आसुतीवलः शौण्डिकः, परिषद्वलो राजा ॥ The lengthening of vowel in कृषि and आसुति takes place by VI. 3. 118. The affix वलच् comes only under certain senses and conditions, as shown in the above examples. Thus in रजोऽस्मिन् ग्रामे विद्यते, there is no affixing.

Vârt:—The affix valach is seen after other words also. As भ्रातृवलः, पुत्रवलः, पितृवलः, उत्साहवलः ॥

दन्तशिखात्संज्ञायाम् ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ दन्त-शिखात्, संज्ञायाम् (वलच्) ॥
वृत्तिः ॥ दन्तशिखाशब्दाभ्यां वलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे संज्ञायां विषये ।

113. The affix valach comes in the sense of matup, after danta and śikhâ, when a Name is formed.

Thus दन्तावलः सैन्यः, दन्तावलो गजः, शिखावलं नगरम्, शिखावलो स्थूणा ॥ The final vowel of दन्त is lengthened before वल by VI. 3. 118.

ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ ज्योत्स्ना-तमिस्रा-शृङ्गिण-उर्जास्विन्-गोमिन्-मलिन-मलीमसाः ॥
वृत्तिः ॥ ज्योत्स्नादयः शब्दा मत्वर्थे निपात्यन्ते मत्वर्थे संज्ञायां विषये ।

114. The words jyotsnâ, tamisrâ, śriṅgiṇa, ûrjasvin, ûrjasvala, gomin, malina, and malîmasa are irregularly formed, in the sense of matup and are Names.

They are thus formed. ज्योतिष्+न=ज्योत्स्ना 'moon-light' (the इ being elided). तमस्+र=तमिस्रा 'night'. (इ being added): it has other genders than feminine as तमिस्रं नभः 'dark sky'. शृङ्ग+इनच्=शृङ्गिणः ॥ The augment

असुक् is added to ऊर्ज्, and then the affix विनि and वलच्; as ऊर्ज्+अस्+विन्=ऊर्जस्विन्; ऊर्जस्वलः ॥ गो+मिनि=गोमिन्; मल+इनच्=मलिनः; मल+ईमसच्=मलीमसः ॥

अत इनिठनौ ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ अतः, इनि-ठनौ ॥

वृत्तिः ॥ अकारान्तात्प्रातिपदिकादिनिठनौ प्रत्ययौ भवतः ।

115. The affixes ini (इन्) and than (–´–इक) come in the sense of matup, after nominal stems ending in short अ; and in the alternative matup also comes.

Thus दण्डिन्, दण्डिकः, छत्रिन् nom. छत्री, छात्रिकः ॥ The word अन्यतरस्याम् (V. 2. 96) is understood here also, so we have मतुप्, as दण्डवान्, छत्रवान् ॥ Why do we say 'short अ'? Observe खट्वावान्. Here there is neither इन् nor ठन् ॥

These two affixes इनि and ठन् do not come after words of one syllable, after words ending in kṛit-affixes, after words denoting genus (jâti), and when the constuction is that of locative. As स्व and ख form only स्वावान्, खवान् ॥ Kṛit: as, कारकवान् ॥ Genus, as, व्याघ्रवान्, सिंहवान् ॥ Locative; as दण्डा अस्यां सन्ति=दण्डवती शाला ॥ There are, however, some exceptions to this, as kṛit:—कार्यिन्, कार्यिकः शार्यिन्, शार्यिकः ॥ Genus (jâti):—तण्डुलिन्, तण्डुलिकः ॥

व्रीह्यादिभ्यश्च ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ व्रीह्यादिभ्यः, च (इनि-ठनौ ॥

वृत्तिः ॥ व्रीह्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिठनौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे ॥

116. The affixes ini and than come in the sense of matup, after the words vrîhi &c; as well as the affix matup.

Thus व्रीहिन् (nom. व्रीही), व्रीहिकः, व्रीहिमान्, मायी, मायिकः, मायावान् ॥

These two affixes, however, do not come after all व्रीह्यादि words. According to Patanjali, the affix इनि comes after शिखादि sub-division, and the affix इकन् after यवखदादि sub-division, after the remaining words, both इनि and ठन् (=इकन्) come. The शिखादि after which इनि only comes are:—1 शिखा, 2 मेखला, 3 संज्ञा, 4 बलाका, 5 माला 6 वीणा, 7 वडवा, 8 अष्टका, 9 पताका, 10 कर्मन्, 11 चर्मन्, 12 हंसा, ॥ The यवखद &c. are the following 1 यवखद, 2 कुमारी, 3 नौ; they take इकन् only. The rest take both. The word व्रीहि will get these affixes by the next sûtra also, why is it then read in this class? The word व्रीहि in the Tundâdi class V. 2. 117, does not mean the word-form व्रीहि, but words synonym with it. Thus शालयोऽस्य सन्ति=शालिलः, शाली, शालिकः, शालिमान् ॥ The word शीर्ष preceded by the negative particle, takes these affixes, as अशीर्षी and अशीर्षिकः ॥ The remaining words are व्रीहि, माया, शाला, केका, वर्मन्, दंष्ट्रा, संज्ञा ॥

तुन्दादिभ्य इलच्च ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ तुन्दादिभ्यः, इलच्, च ॥

वृत्तिः ॥ तुन्दादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । चकारादिनिठनौ मतुप् च ।

117. The affix ilach (इलँ) also comes in the sense of matup, after the nominal-stems tunda &c.

The force of च is that इनि, ठन and मतुप् also come. As तुन्दिलः, तुन्दी, तुन्दिकः, तुन्दवान्. Similarly उदरिलः, उदरी, उदरिकः, उदरवान् ॥

The following is the list of तुन्दादि words 1 तुन्द, 2 उदर, 3 पिचण्ड, 4 घट, 5 यव, 6 व्रीहि, 7 स्वाङ्गाद्विवृद्धौ च ॥ That is to say, the affix इलच् comes after words denoting parts of one's body, when the largeness (विवृद्धि) of those organs is implied: as विवृद्धौ कर्णौ यस्य स = कर्णिलः, कर्णी, कर्णिकः, कर्णवान् ॥

एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम् ॥ ११८ ॥ पदानि ॥ एक-गोपूर्वात्, ठञ्, नित्यम् ॥

वृत्तिः ॥ एकपूर्वाद्गोपूर्वाच्च प्रातिपदिकान्नित्यं ठञ् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

118. The affix ṭhañ (±´—इक) comes always in the sense of matup, after a stem, which in composition is preceded by एक or गो ॥

Thus एकशतमस्यास्ति = ऐकशतिकः ; गौशतिकः, गौसहस्रिकः ॥

The word अतः of V. 2. 115, is understood here also; so that, stems not ending in अ are not governed by this rule, such as एकविंशतिरस्यास्ति, no affixing. The word ऐकगविकः is an apparent exception, it being formed by adding ठञ् to the samâsânta word एकगव (V. 4. 92). How do you explain गौशकटिकः formed by ठञ् from गोशकटी? Here शकट is taken for शकटी, both being synonyms. (N. B. This opinion of the Kâśika-author is not in harmony with that of Patanjalî, who does not read the anuvṛitti of अतः into this sûtra. According to him गौशकटिक is formed from गोशकटी; and एकविंशति &c, do not take this affix, because it is against usage. But the author of Kâśika says—अवश्यं चात इत्यनुवर्त्यम्; द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात् इत्येवमाद्यर्थम्—the anuvritti of अतः must surely be read, for the sake of sûtras like V. 2. 128, though in the sûtras, like वातातिसाराभ्यां &c there is no necessity of reading the anuvritti of अतः) ॥

The word नित्यम् 'always', is used in the sûtra to indicate that मतुप् does not come in the alternative. In all the previous sûtras मतुप् came in the alternative. How do you form एकद्रव्यवत् in एकद्रव्यवत्वाद्? This is not a correct form; or it may be said to be a compound of एक and द्रव्यवत्वात् ॥

शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ शत-सहस्रान्तात्, च, निष्कात् ॥

वृत्तिः ॥ शतान्तात् सहस्रान्ताच्च प्रातिपदिकाद् ठञ् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । तौ चेच्छतसहस्रशब्दौ निष्कात्परौ भवतः ।

119. The affix ṭhañ comes in the sense of matup, after the words śata and sahasra, when they follow after nishka.

Thus निष्कशतमस्यास्ति = नैष्कशतिकः, नैष्कसहस्रिकः ॥ But not so after सुवर्णनिष्कशतं, it being never so found in usage.

रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ॥ १२० ॥ पदानि ॥ रूपात्, आहत, प्रशंसयोः, यप् ॥

वृत्तिः ॥ आहतप्रशंसे प्रकृत्युपाधी, आहतप्रशंसाविशिष्टार्थे वर्त्तमानाद्रूपशब्दाद्यप् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ॥
वार्त्तिकम् ॥ यप्प्रकरणे ऽन्येभ्योपि दृश्यतइति वक्तव्यम् ॥

120. The affix yap (य) comes in the sense of matup, after the words rûpa, when stamping (coining) or praise is denoted.

Thus आहतं रूपमस्य = रूप्यो दीनारः "a Dinâra having stamped on it the form of some king &c'. रूप्यः केदारः, रूप्यं कार्षापणम्. Similarly प्रशस्तं रूपमस्यास्ति = रूप्यः पुरुषः 'a lovely person'. The form impressed on a dinâr &c by hammering &c, is called आहत or stamping.

Why do we say 'when stamping or praise is denoted?' Observe रूपवान् 'having form'.

Vârt:—The affix यप् is seen after other words also, as हिम्याः पर्वताः, गुण्या ब्राह्मणाः ॥

अस्मायामेधास्रजो विनिः ॥ १२१ ॥ पदानि ॥ अस्, माया-मेधा-स्रजः, विनिः ॥

वृत्तिः ॥ असन्तात्प्रातिपदिकान्माया मेधा स्रज् इत्येतेभ्यश्च विनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ॥

121. After a stem ending in अस्, and after mâyâ, medhâ and sraj, comes the affix vini (विन्) in the sense of matup.

Thus पयस्—पयस्विन्, यशस्—यशस्विन् ॥ मायाविन्, मेधाविन्, स्रग्विन् ॥ The word माया being included in व्रीह्यादि class, will take इनि, and ठन् also V. 2. 116. As मायी, मायिकः ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १२२ ॥ पदानि ॥ बहुलम्, छन्दसि (विनिः) ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये बहुलं विनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।
वार्त्तिकम् ॥ छन्दसि विनिप्रकरणे ऽष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घत्वं चेति वक्तव्यम् ॥
वार्त्तिकम् ॥ मर्मणश्चेतिवक्तव्यम् ॥ वा० ॥ सर्वत्रामयस्योपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्वक्तव्यः ॥
वा० ॥ फलबर्हाभ्यामिनच्वक्तव्यः ॥ वा० ॥ हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम् ॥
वा० ॥ शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तन्न सहतइत्यालुच्वक्तव्यः ॥ वा० ॥ तन्न सहतइति हिमाच्चेलुः ॥
वा० ॥ बलाच्चोलच् ॥ वा० ॥ वातात्समूहे च ॥ वा० ॥ तन् पर्वमरुद्भ्यां वक्तव्यः ॥
वा० ॥ अर्थाच्चदभावे इनिर्वक्तव्यः ॥

122. In the Chhandas, the affix vini is added diversely in the sense of matup.

As अग्ने तेजस्विन् ॥ Sometimes it is not added, as सूर्यो वर्चस्वान् ॥

Vârt:—In the Chhandas, the final अ of द्वय, उभय and हृदय is lengthened optionally before विनि; and it comes after अष्ट्रा, मेखला and रुजा also: as अष्ट्रावी, मेखलावी, द्वयावी, उभयावी, रुजावी, हृदयावी ॥

Vârt:—So also after मर्म, as मर्मावी ॥

Vârt:—Always after आमय, in the sacred as well as secular literature. As आमयावी ॥

Vârt :—The affix आरकन् comes after शृङ्ग and वृन्द; as शृङ्गारकः, वृन्दारकः ॥

Vârt :—The affix इनच् comes after फल and बर्ह; as फलिनः and बर्हिणः ॥

Vârt :—So also after हृदय; the affix चालु comes optionally: as, हृदयालुः, हृदयी, हृदयिकः, हृदयवान् ॥ The च् is इत् by I. 3. 7.

Vârt :—The affix आलुच् comes after शीत, उष्ण, and तृप, in the sense of not being able to bear that. As शीतं न सहते=शीतालुः 'shivering from cold'. उष्णालुः, तृपालुः ॥

Vârt :—So also after हिम comes the affix एलु in the above sense: as हिमं न सहते=हिमेलुः ॥

Vârt :—The affix ऊलच् in the same sense after बल; as बलं न सहते=बलूलः॥

Vârt:—So also after वात; as वातानां समूहः, or वातं न सहते=वातूलः ॥

Vârt:—The affix तन् comes after पर्व and मरुत्. As पर्वतः and मरुत्तः ॥

Vârt :—The affix इनि comes after अर्थ in the sense of 'not having that', as अर्थी 'a beggar, who has not artha or wealth'. Otherwise अर्थवान् 'rich'. All these are obtained by बहुलः ॥

ऊर्णाया युस् ॥ १२३ ॥ पदानि ॥ ऊर्णायाः, युस् ॥

वृत्तिः ॥ ऊर्णाशब्दाद्युस् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

123. The affix युस् is added to ऊर्णा in the sense of matup, (in the Chhandas).

The स् of युस् makes the word ऊर्णा a पद (I. 4. 16); the result of which is that rules applicable to भ Bha do not apply; e. g. VI. 1. 148, by which the final इ or ई, अ or आ is elided. Thus ऊर्णायुः ॥ According to some; छन्दसि is to be read in this sûtra. The author of Siddhânta Kaumudî says that this is reasonable; for if yus is added to ûrṇâ in secular literature also, then there was no necessity of this sûtra. The word ûrṇâ could have been read along with aham and śubham in V. 2. 140.

वाचो ग्मिनिः ॥ १२४ ॥ पदानि ॥ वाचः, ग्मिनिः ॥

वृत्तिः ॥ वाक्शब्दात् ग्मिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

124. The affix gmini (ग्मिन्) comes after the word vâch, in the sense of matup.

Thus वाग्मी, वाग्मिनौ, वाग्मिनः. The affix is not मिन्, for had it been so, the form would have been वाङ्मिन् by VIII. 4. 45 Vârt.

आलजाटचौ बहुभाषिणि ॥ १२५ ॥ पदानि ॥ आलच्-आटचौ, बहुभाषिणि ॥

वृत्तिः ॥ वाक्शब्दात्प्रथमासमर्थादालच् आटच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे बहुभाषिण्यभिधेये ॥

वार्त्तिकम् ॥ कुत्सितइति वक्तव्यम् ॥

125. The affixes âlach (आल) and âṭach (आट) come in the sense of matup, after vâch, the word denoting 'a talkative'.

This debars ग्मिन् ॥ Thus वाचालः 'garrulous', वाचाटः ॥

Vârt:—These affixes come when contempt is expressed. An orator (वाग्मी) also talks much, but to the purpose. He will not be called वाचालः or वाचाटः ॥

स्वामिन्नैश्वर्ये ॥ १२६ ॥ पदानि ॥ स्वामिन्, ऐश्वर्य्ये ॥

वृत्तिः । स्वामिन्निति निपात्यते ऐश्वर्ये गम्यमाने । स्वशब्दादैश्वर्यवाचिनो मत्वर्थे आमिन्प्रत्ययो निपात्यते ।

126. The irregularly formed word svâmin denotes 'Sir or Lord'.

The affix आमन् comes in the sense of lordship after the word स्व ॥ Thus स्वमस्यास्ति=ऐश्वर्यमस्यास्ति=स्वामिन् ॥ Why do we say when meaning 'Sir', Observe, स्ववान् ॥

अर्शआदिभ्यो ऽच् ॥ १२७ ॥ पदानि ॥ अर्शआदिभ्यः, अच् ॥

वृत्तिः ॥ अर्शस् इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽच्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ॥

127. The affix ach (अ) comes in the sense of matup after the words arśa &c.

Thus अर्शांसि अस्य विद्यन्ते=अर्शसः उरसः &c. ॥ After a word denoting a member of the body comes the affix अच्, when defect is meant. As खञ्जः पादोस्यास्ति=खञ्जः, काणः ॥ So also after words denoting color, as शुक्लोऽस्यास्ति=शुक्लः पटः ॥

1 अर्शस्, 2 उरस्, 3 तुन्द, 4 चतुर, 5 पलित, 6 जटा, 7 घटा, 8 घाटा*, 9 अघ (अभ्र), 10 कर्दम, 11 अम्ल (आम), 12 लवण, 13 स्वाङ्गाद्धीनात्, 14 वर्णात्. आकृतिगण ॥

द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः ॥ १२८ ॥ पदानि ॥ द्वन्द्व-उपताप-गर्ह्यात्-प्राणिस्थात्, इनिः ॥

वृत्तिः ॥ द्वन्द्वः समासः । उपतापो रोगः । गर्ह्यं निन्द्यं, तद्विषयेभ्यः शब्देभ्यः प्राणिस्थार्थवाचिभ्य इनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । वा० ॥ प्राण्यङ्गान्न ॥

128. The affix ini (इन्) comes, in the sense of matup, after a dvandva compound, after the name of a disease, and after anything denoting fault, when the thing is found in a living being.

Thus Dvandva:—कटकवलयिनी 'a woman having a bracelet and a zone'. शङ्खनूपुरिणी 'a woman having śankha and nûpur ornaments'. So after diseases :—कुष्ठी 'a leper', किलासी 'a white leper'. So after names of faults:—ककुदावर्ती, काकतालुकी ॥

Why do we say 'when found in a living being?' Observe पुष्पफलवान् वृक्षः ॥ The affix, according to a Vârtika, does not come after words denoting members of a living body: as, पाणिपादवती ॥ The word अतः V. 2. 115, is understood in this sûtra, so that the affix does not come after words not

ending in अ; as चित्रकल्लाटिकाश्ली ॥ Though Dvandva compounds &c. ending in अ, would have taken इनि by V. 2. 115, the repetition of this affix in the present sûtra shows that Dvandva compounds &c, take only इनि, and not ठन् &c.

वातातिसाराभ्यां कुक् च ॥ १२९ ॥ पदानि ॥ वात-अतिसाराभ्याम्-कुक्, च ॥

वृत्तिः ॥ वातातिसारशब्दाभ्यामिनिः प्रत्ययो भवति, तत्संनियोगेन च तयोः कुगागमो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ पिशाचाचेति वक्तव्यम् ॥

120. The augment kuk (क्) comes before इनि, after the words vâta and atisâra.

The words वात and अतिसार being names of diseases, will take इनि by the fore-going sûtra; the present aphorism only teaches the affixing of the augment. Thus वातकी, अतिसारकी ॥ Another reading is अतीसारकी ॥

Vârt:—So also after पिशाच, as पिशाचकी वैश्रवणः 'the Kubera'.

This is when the words वात and अतिसार denote diseases. Otherwise, वातवती गुहा ॥

वयसि पूरणात् ॥ १३० ॥ पदानि ॥ वयसि, पूरणात्, (इनिः) ॥

वृत्तिः ॥ इनिरनुवर्त्तते । पूरणप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकादिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे वयसि द्योत्ये ॥

130. The affix ini comes in the sense of matup, after an ordinal numeral, when age is denoted.

Thus पञ्चमोऽस्यास्ति मासः संवत्सरो वा = पंचमिन् 'five months or years old', as पंचमी उष्ट्रः ॥ Similarly नवमी, दशमी &c. By V. 2. 115 the affix इनि would have come after these words; the present sûtra is a restrictive rule teaching that ठन् does no come in this sense.

Why do we say वयसि 'when age is denoted'? Observe, पंचमवान् ग्रामरागः ॥

सुखादिभ्यश्च ॥ १३१ ॥ पदानि ॥ सुखादिभ्यः, च, (इनिः) ॥

वृत्तिः ॥ सुख इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थे ॥

131. The affix ini comes (to the exclusion of other affixes) in the sense of matup, after the words sukha &c.

Thus सुखिन् nom. सुखी; दुःखिन् &c. When censure is implied, then इन् comes after माला, to the exclusion of मतुप्, as माली ॥

The following is the list of सुखादि word:—

1 सुख, 2 दुःख, 3 तृप्त, 4 कृच्छ, 5 आस्र (आस्र), 6 अस्र*, 7 अलीक, 8 करुण (करुणा), 9 सोढ, 10 प्रतीप (प्रमीप), 11 शील, 12 हल, 13 माला क्षेपे, 14 कृपण, 15 प्रणय (प्रणाय) 16 दल*, 17 कक्ष* ॥

धर्मशीलवर्णान्ताच्च ॥ १३२ ॥ पदानि ॥ धर्म्म, शील, वर्णान्तात्, च, (इनिः) ॥

वृत्तिः ॥ अन्तशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, धर्माद्यन्तात्प्रातिपदिकादिनिः प्रत्ययो नियम्यते ॥

132. The affix ini comes in the sense of matup, (to the exclusion of others), after nominal steps ending in dharma, śîla, and varṇa.

Thus ब्राह्मणानां धर्मः = ब्राह्मणधर्मः, सोऽस्यास्ति = ब्राह्मणधर्मी ॥ ब्राह्मणशीलिन्, ब्राह्मणवर्णिन् ॥

हस्ताज्जातौ ॥ १३३ ॥ पदानि ॥ हस्तात्, जातौ, (इनिः) ॥

वृत्तिः ॥ हस्तशब्दादिनिः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थे समुदायेन चेज्जातिरभिधीयते ॥

133. The affix ini comes in the sense of matup, after the word hasta, when a genus is denoted by the word so formed.

Thus हस्तोऽस्यास्ति = हस्तिन् 'elephant'. Why do we say when meaning a जाति 'a genus'? Observe हस्तवान् पुरुषः ॥

वर्णाद्ब्रह्मचारिणि ॥ १३४ ॥ पदानि ॥ वर्णाद्, ब्रह्मचारिणि, (इनिः) ॥

वृत्तिः ॥ वर्णशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे समुदायेन चेद्ब्रह्मचारी भण्यते ॥

134. The affix ini comes in the sense of matup, after the word varṇa, when the word so formed means a Brahmachârin.

Thus वर्णिन् 'a Brahmachârî'. The first three वर्ण or castes, who are entitled to the investiture with sacred thread, and lead the life of a Brahma-student are so called. When the meaning is not of Brahmachârî we have वर्णवान् ॥

पुष्करादिभ्यो देशे ॥ १३५ ॥ पदानि ॥ पुष्करादिभ्यः, देशे, (इनिः) ॥

वृत्तिः ॥ पुष्कर इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो भवति समुदायेन चेद्देशोऽभिधीयते ॥

वार्त्तिकम् ॥ इनिप्रकरणे बलाद्बाहूरुपूर्वादुपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ सर्वादेश्चेति वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ अर्थाच्चासन्निहिते ॥ वा० ॥ तदन्ताच्चेति वक्तव्यम् ॥

135. The affix ini comes in the sense of matup, after the words pushkara &c, when the word so formed denotes a locality.

Thus पुष्करिणी 'a tank', पद्मिनी &c. Why do we say when 'locality' is expressed? Observe पुष्करवान् हस्ती ॥

Vârt:—The affix इन् comes after बल preceded by बाहु or ऊरु, as बाहुबलिन्, ऊरुबलिन् ॥

Vârt—So also after words preceded by सर्व; as, सर्वधनिन्, सर्वबीजिन्, सर्वकेशी नटः ॥

Vârt:—So also after अर्थ when meaning 'not near'; as अर्थिन् meaning अर्थोऽसंनिहितोऽस्य 'distant from wealth'. Otherwise अर्थवान् 'having wealth'.

Vârt:—So also after a compound ending in अर्थ, as धान्यार्थी, हिरण्यार्थी ॥

1 पुष्कर, 2 पद्म, 3 उत्पल, 4 तमाल, 5 कुमुद, 6 नड, 7 कपित्थ, 8 बिस, 9 मृणाल, 10 कर्दम,

11 शालूक, 12 विगर्ह, 13 करीष, 14 शिरीष, 15 यवास, 16 प्रवाह (प्रवास), 17 हिरण्य, 18 कैरव, 19 कल्लोल, 20 तट*, 21 तरंग, 22 पङ्कज*, 23 सरोज*, 24 राजीव*, 25 नालीक*, 26 सरोरुह*, 27 पुटक, 28 अरविन्द*, 29 अम्भोज*, 30 अब्ज*, 31 कमल*, 32 पयस्*, 33 वयस. ॥

बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् ॥ १३६ ॥ पदानि ॥ बलादिभ्यः, मतुप्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः । बलादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मतुप्प्रत्ययो भवति । अन्यतरस्यांग्रहणेन प्रकृत इनिः समुच्चीयते ।

136. After the nominal-stems bala &c, comes the affix matup optionally, as well as ini.

The affix इनि will come in the alternative. Thus बलवान् or बली (v. बलिन्); उत्साहवान् or उत्साही (v. उत्साहिन्) ॥

1 बल, 2 उत्साह, 3 उद्भास (उद्भाव), 4 उद्वास*, 5 उद्दास*, 6 शिखा*, 7 कुल, 8 चूडा*, 9 सुल*, 10 कूल*, 11 आयाम, 12 व्यायाम, 13 उपयाम, 14 आरोह, 15 अवरोह, 16 परिणाह, 17 युद्ध, 18 उद्याम, 19 शिखाबल, 20 वृगमूल, 21 दंश. ॥

संज्ञायां मन्माभ्याम् ॥ १३७ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम्, मन्-माभ्याम्(इनिः) ॥

वृत्तिः ॥ मन्नतात्प्रातिपदिकान्मशब्दान्ताच्च इनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते ।

137. After a nominal-stem ending in मन् or म, comes the affix ini, in the sense of matup, when the whole word so formed means a name.

Thus प्रथिमन्+इनि=प्रथिम्+इन् (VI. 4. 144)=प्रथिमिन् fem. प्रथिमिनी ॥ So also दामिनी ॥ Similarly होम, होमिनी, सोमिनी ॥ Why do we say, 'when meaning a name'? Observe, सोमवान्, होमवान् ॥

कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः ॥ १३८ ॥ पदानि ॥ कं-शम्भ्याम्, ब-भ-युस्-ति-तु-त-यसः ॥

वृत्तिः ॥ कंशमिति मकारान्तावुदकसुखयोर्वाचकौ, ताभ्यां ब भ युस् ति तु त यस् इत्येते सप्त प्रत्यया भवन्ति मत्वर्थे ।

138. The seven affixes ba, bha, yus, ti, tu, ta and yas, come in the sense of matup, after कम् 'water and happiness', and शम् 'happiness'.

Thus कम्बः, कम्भः, कंयुः, कन्तिः, कन्तुः, कन्तः, कंयः, शम्बः, शम्भः, शंयुः, शन्तिः, शन्तुः, शन्तः, शंयः ॥

The स् in युस् and यस्, make the stem, a Pada (I. 4. 16), the result of which is that म of कम् and शम् is changed into Anusvâva before these two affixes by VIII. 3. 23. When denoting a Name, the foims will be कम्यः and शम्यः ॥

तुन्दिवलिवटेर्भः ॥ १३९ ॥ पदानि ॥ तुन्दि-वलि-वटेः, भः ॥

वृत्तिः ॥ तुन्दि वलि वटि इत्येतेभ्यो भः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ॥

139. The affix bha (भ) comes in the sense of matup, after tundi, vali and vaṭi.

Thus तुन्दिभः 'having a protuberent belly'. वलिभः and वटिभः ॥ Another form is वलिनः, because वलि is included in the Pâmâdi class V. 2. 100. The forms तुन्दिलः &c, are valid by V. 2. 117.

अहंशुभमोर्युस् ॥ १४० ॥ पदानि ॥ अहं-शुभमोः, युस् ॥

वृत्तिः ॥ अहमिति शब्दान्तरमहंकारे वर्त्तते, शुभमित्यव्ययं शुभपर्याय, स्ताभ्यां युस्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ॥

140. The affix yus (यु) comes in the sense of matup, after the word aham 'I', and the indeclinable śubham 'good'.

Thus अहंयुः = अहंकारवान्, 'selfish haughty', शुभंयुः = कल्याणवान् ॥ 'auspicious', The स् of युस् makes the words अहम् and शुभम्, Padas; and म् is changed into Anusvâra (I. 4. 16; VIII. 3. 23). See V. 2. 123.

ओ३म् ।

अथ पञ्चमध्यायस्य तृतीयः पादः ।

BOOK FIFTH.

CHAPTER THIRD.

प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ १ ॥ पदानि ॥ प्राक्-दिशः, विभक्तिः ॥

वृत्तिः ॥ दिक्शब्देभ्य सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्य इति वक्ष्यति, प्रागेतस्मादिक् संशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो विभक्तिसंज्ञास्ते वेदितव्याः ।

1. The affixes taught from this aphorism forward as far as V. 3. 27 (exclusive) are called Vibhakti.

The affixes herein taught do not change the sense of the word, i. e. they are स्वार्थ affixes which leave to the word their own denotation. The rule IV. 1. 82, extends no further than this, hence the words formed by these affixes do not produce epithets connoting the sense of the primitive and denoting something else.

Thus V. 3. 7 declares, that after the words किम् in the ablative there is the affix तसिल्, as कुतः, ततः यतः ॥

The purpose served by designating these affixes as Vibhakti is (a) to debar the elision of final स् and म् of the affixes as इत् (I. 3. 4). Thus in the affix दानीम् V. 3. 18, म् is not इत्, had it been so, rúle I. 1. 47 would have applied: (b) to regulate the accent of इदम्, thus इदम्+तसिल्=इतः here by VI. 1. 171, the affix तसिल् becomes udâtta by virtue of its being Vibhakti, othewise the accent would have been regulated by the indicatory ल् (VI. 1. 193); (c) to make applicable to these words the rules of त्यदादि, that is, the rules given in the Sûtras VII. 2. 102, and those that follow. Thus त्यद्+तसिल्=त्यतः, the द being replaced by अ by VII. 2. 102.

The affixes now to be taught being स्वार्थिकः, the anuvṛitti of समर्थानाम् and प्रथमाद् of IV. 1. 82, does not apply to them. The word वा of IV. 1. 82 however applies here, so that these affixes are optional, thus we may have कुतः or कस्मात्, कुत्र or कस्मिन् ॥

किसर्वनामबहुभ्यो ऽद्व्यादिभ्यः ॥ २ ॥ पदानि ॥ किम्-सर्वनाम-बहुभ्यः,अद्व्य-दिभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ प्राग्दिश इत्येव । किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्च प्राग्दिशः प्रत्यया वेदितव्याः ।

वार्त्तिकम् । बहुग्रहणे संख्याग्रहणम् ॥

2. These Prâgdiśîya affixes come after the word kim, and after a stem called sarvanâma, and after bahu ; but not after dvi &c.

The words द्वि &c, though सर्वनाम are exempted. Thus कुत्र, कुतः, यतः, यत्रः, बहुतः, बहुत्रः ॥

Why do we say अद्व्यादि 'not dvi &c'. Observe द्वाभ्याम्, द्वयोः ॥ Why do we say किम् &c? Observe वृक्षात्, वृक्षे &c. The word किम् is a सर्वनाम, but it being included in the dyâdi class, would have been exempted from the operation of this rule had it not been separately mentioned.

Vârt:—The word बहु here is a Sankhyâ. Therefore, the affix does not apply here, बह्वोः सूपात्, बह्वौ सूपे ॥

इदम इश् ॥ ३ ॥ पदानि ॥ इदमः, इश् ॥

वृत्तिः ॥ प्राग्दिश इत्येव । इदम इश् इत्ययमादेशो भवति प्राग्दिशीयेषु प्रत्ययेषु परतः ।

3. For idam, there is the substitute इश् (इ), when a Prâgdiśîya affix follows.

The word प्राग्दिशः is understood here also. The श् of इश् is indicatory of the substitution of the whole (I. 1. 55). Thus इदम्+ह V. 3. 11, =इह ॥

एतेतौ रथोः ॥ ४ ॥ पदानि ॥ एत-इतौ, र-थोः ॥

वृत्तिः ॥ रेफथकारादौ प्राग्दिशीये प्रत्यये परत इदम एतेतावादेशौ भवतः । इशोपवादः ।

4. The substitutes एत and इत come instead of idam, when a Prâgdiśîya affix beginning with र and थ respectively follows.

This debars इश् ॥ The अ in र is for the sake of euphony. Thus इदम्+र्हिल्=एतर्हि (V. 3. 16); इदम्+थमु=इत्थम् (V. 3. 24).

एतदोऽश् ॥ ५ ॥ पदानि ॥ एतदः, अश् ॥

वृत्तिः ॥ प्राग्दिशइत्येव । एतदः प्राग्दिशीये परतो ऽशित्ययमादेशो भवति ।

5. The substitute अश् comes in the place of एतद् when a Pragdiśîya affix follows.

The श् of अश् causes the replacement of the whole (I. 1. 55). According to Patanjali the substitute is अन् and not अश् ॥ Thus एतद्+तसिल्=अतः V. 3. 7; अत्र V, 3. 10.

Vârt:—This sûtra must be divided into two एतदः, and अश्, the mean-

ing being. (1) The substitutes एत and इत् come in the place of एतद् when affixes beginning with र् and थ respectively follow, as एतद्+र्हिल=एतर्हि (V. 3. 21) एतद्+थमु=इत्थम् ॥ The थ must be the थ of थमु which comes after idam (V. 3. 24) for the application of this rule (1), and not the थ of थाल् (V. 3. 23) before which the substitate will be अश ॥ The word एतद् will take थमु by the implication of this rule. (2) The substitute अश् replaces एतद् before other Pragdiśîya affixes.

सर्वस्य सो ऽन्यतरस्यां दि ॥ ६ ॥ पदानि ॥ सर्वस्य, सः, अन्यतरस्याम्, दि ॥
वृत्तिः । सर्वस्य स इत्ययमादेशो भवति प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परतो ऽन्यतरस्याम् ।

6. The स is substituted opionally for सर्व before a Prâgdiśîya vibhakti beginning with द ॥

Thus सर्वदा or सदा ॥ When the affix is not Prâgdiśîya, there is no substitution : as, सर्वं ददाति=सर्वदा ब्राह्मणी 'a Brâhmaṇî who gives all'.

पञ्चम्यास्तसिल् ॥ ७ ॥ पदानि ॥ पञ्चम्याः, तसिल् ॥
वृत्तिः ॥ पञ्चम्यन्तेभ्यः किंसर्वनामबहुभ्यस्तसिल्प्रत्ययो भवति ।

7. The affix (—´तस्) comes after the word kim, a sarvanâma, and bahu, when ending in the ablative case.

As किम्+तसिल्=कु+तस् (VII. 2. 104)=कुतः, यतः, ततः, बहुतः ॥

तसेश्च ॥ ८ ॥ पदानि ॥ तसेः, च ॥
वृत्तिः ॥ प्रतियोग पञ्चम्यास्तसिः, अपादाने चाहीयरुहोरिति वक्ष्यति । तस्य तसेः किंसर्वनामबहुभ्यः परस्य तसिलादेशोभवति ।

8. The affix tasil (—´तस्) is substituted for तस् (V. 4. 44, 45) when kim, a sarvanâma, and bahu follow.

Thus कुतः, यतः, ततः, or बहुत आगतः ॥ This substitution is for the sake of accent ; and for giving it the designation of vibhakti.

पर्यभिभ्यां च ॥ ९ ॥ पदानि ॥ परि-अभिभ्यां, च (तसिल्) ॥
वृत्तिः । परि अभि इत्येताभ्यां तसिल् प्रत्ययो भवति ॥

9. The affix tasil comes after pari and abhi also.

This affix comes when परि means 'all' ; and अभि means 'both'. Thus परितः=सर्वतः ; 'all round'; अभितः, उभयतः 'on both sides'.

सप्तम्यास्त्रल् ॥ १० ॥ पदानि ॥ सप्तम्याः, त्रल् ॥
वृत्तिः ॥ किंसर्वनामबहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः त्रल् प्रत्ययो भवति ।

10. The affix tral (—´त्र) comes after kim, a sarvanâma, and bahu, when ending in a locative.

Thus कुत्र (VII. 2. 104) 'where', तत्र (VII. 2. 102) 'there', बहुत्र 'in many places'.

इदमो हः ॥ ११ ॥ पदानि ॥ इदमः, हः ॥
वृत्तिः ॥ इदमः सप्तम्यन्ताद्धःप्रत्ययो भवति । त्रलो ऽपवादः ॥

11. The affix ह comes after इदम् ending in the locative.

This debars त्रल ॥ Thus इह (V. 3. 3.) 'here'.

किमो ऽत् ॥ १२ ॥ पदानि ॥ किमः अत् ॥

वृत्तिः ॥ किमः सप्तम्यन्तादत्प्रत्ययो भवति । त्रलोऽपवादः ।

12. The affix अत् (अ) comes after kim ending in the locative.

This debars त्रल् ॥ Thus किम्+अत्=कु+अ (VII. 2. 105)=क as क भोक्ष्यसे 'where will you eat'. क्वाध्येष्यसे। According to some त्रल् also comes, as कुत्र ॥ This is done by drawing the word वा 'optionally' from the next sûtra. So that this sûtra becomes an optional one.

वा ह च च्छन्दसि ॥ १३ ॥ पदानि ॥ वा, ह, च, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ किमः सप्तम्यन्ताद्वा हः प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये । यथाप्राप्तं च ।

13. Optionally the affix ह also comes in the Chhandas, after the word kim in the locative: as well as the other affixes.

Thus कुह (VII. 2. 104), क, कुत्र. As in Rig Veda VIII. 62. 4: कुहस्थः कुहजग्मथुः कुहं श्येनेव पेतथुः ॥ 'Where are ye two? Where are you (or did you) going? Where do you fall like eagles?".

इतराभ्योपि दृश्यन्ते ॥ १४ ॥ पदानि ॥ इतराभ्यः, अपि, दृश्यन्ते ॥

वृत्तिः ॥ सप्तमीपञ्चम्यपेक्षमितरत्वम् । इतराभ्यो विभक्तिभ्यस्तसिलादयो दृश्यन्ते ।

14. The above affixes are seen coming after kim, a sarvanama and bahu, ending with other case-affixes also, besides the locative and ablative.

That is to say, the affixes तसिल्, त्रल्, ह &c come after kim &c which are not in the ablative or the locative case. By the employment of the expression 'are seen', it is hinted that this may take place not on every occasion, but only when in juxtaposition with such words as भवत् 'Your Honor', दीर्घायुः 'long-lived', आयुष्मान् 'having long-life', and देवानांप्रियः 'the beloved of the Gods'. Thus:

Nom. ततो भवान् or तत्र भवान्=स भवान् ॥
Acc. तत्र भवन्तम् or ततो भवन्तम्=तं भवन्तम् ॥
Ins. तत्र भवता or ततो भवता=तेन भवता ॥
Dat. ततो भवते or तत्र भवते=तस्मै भवते ॥
Abl. ततो भवतः or तत्र भवतः=तस्माद् भवतः ॥
Gen. ततो भवतः or तत्र भवतः=तस्य भवतः ॥
Loc. ततो भवति or तत्र भवति=तस्मिन् भवति ॥

Similarly with the words दीर्घायुः, आयुष्मान् and देवानां प्रियः ॥

सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा ॥ १५ ॥ पदानि ॥ सर्व, एक, अन्य, किम्, यत्, तदः, काले, दा ॥

वृत्तिः ॥ सप्तम्या इति वर्त्तते, न त्वितराभ्य इति । सर्वादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो दा प्रत्ययो भवति । त्रलोपवादः ।

15. After sarva 'all', eka 'one', anya 'other', kim 'what', yad 'which', and tad 'that', when time is denoted, comes the affix दा, the words being in the locative case.

The word सप्तम्याः V. 2. 10 is understood here and not the word इतराभ्यां of the last. This debars त्रल् ॥ Thus सर्वदा or सदा (V. 3. 6) 'at every time' or 'always', एकदा 'once', अन्यदा 'at another time', कदा (VII. 2. 103) 'when', यदा 'when', तदा 'then'.

Why do we say काल 'when time is denoted'? Observe सर्वत्रदेशे (where although the case is the 7th, the affix is not दा, because the sense is) 'in every *place*' or 'every where'.

इदमो र्हिल् ॥ १६ ॥ पदानि ॥ इदमः, र्हिल् ॥

वृत्तिः ॥ सप्तम्या इत्येव । काल इति च । इदमः सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानाद् र्हिल् प्रत्ययो भवति । हस्यापवादः ।

16. After idam 'this', ending in the locative case, comes the affix rhil (—́ र्हि), when time is denoted.

The words सप्तम्याः and काले are understood. This rhil debars ha. The ल् of र्हिल् is for accent. Thus अस्मिन् काले = एतर्हि (V. 3. 4) 'at this time'. Why 'when time is denoted'? Observe, इह 'in this *place*', as इह देशे ॥ See V. 3. 4.

अधुना ॥ १७ ॥ पदानि ॥ अधुना ॥

वृत्तिः ॥ अधुनेति निपात्यते । इदमो ऽशभावो धुना च प्रत्ययः ।

17. The word adhunâ is anomalous, having the same sense.

As अस्मिन् काले = अधुना 'at this time'. अश् is substituted for इदम् and, धुन affix is added.

दानीं च ॥ १८ ॥ पदानि ॥ दानीम्, च ॥

वृत्तिः ॥ इदमः सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानाद्दानीं प्रत्ययो भवति ।

18. The affix dânîm also comes after idam, ending in the locative, and denoting time.

Thus अस्मिन् काले = इदानीम् (V. 3. 3) 'at this time'.

तदो दा च ॥ १९ ॥ पदानि ॥ तदः, दा, च ॥

वृत्तिः ॥ तदःसप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानाद् दा प्रत्ययो भवति चकाराद्दानीं च ।

19. After tad, ending in the seventh case, when time is denoted, comes the affix दा, and also dânîm.

The दानीम् is read into the sûtra by force of the word च 'also'. Thus तस्मिन् काले = तदा or तदानीम् 'at that time'. This sûtra, so far as it ordains दा after the word तद् is useless, because the word तद् already takes दा by V. 3. 15.

तयोर्दार्हिलौ चच्छन्दसि ॥ २० ॥ पदानि ॥ तयोः, दा, र्हिलौ, च, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देशः । तयोरिदमः तदश्च यथासंख्यं दार्हिलौ प्रत्ययौ भवत श्छन्दसि विषये । चकाराद्यथाप्राप्तं च ।

20. After these two (nominal stems idam and tad), come respectively the affixes dâ and rhil, in the Chhandas, and also the other affixes.

The affix दा comes after इदम् and र्हि after तद् ॥ Thus इदा (V. 3. 3), तर्हि (VII. 2. 102). So also इदानीम् and तदानीम् ॥ As इदा हि व उपस्तुतिमिदा वामस्य भक्तये (Rig Veda VIII. 27. 11).

अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥ पदानि ॥ अनद्यतने, र्हिल, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः । छन्दसीति न स्मर्यते । सामान्येन विधानम् । किंसर्वनामबहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो ऽनद्यतने कालविशेषे वर्त्तमानेभ्यो र्हिल् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम् ।

21. The affix rhil (—⊥ र्हि) comes optionally, in denoting time not of the current day, after the words 'kim, the sarvanâma, and bahu &c.' in the 7th case.

The anuvṛitti of छन्दसि is not read into this sûtra. This is a general rule. Thus कर्हि or कदा (VII. 2. 103), यर्हि or यदा, तर्हि or तदा ॥

सद्यःपरुत्परार्यैषमःपरेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः ॥ २२ ॥ पदानि ॥ सद्यः, परुत्, परारि, ऐषमः, परेद्यवि, अद्य, पूर्वेद्युः, अन्येद्युः, इतरेद्युः, अपरेद्युः, अधरेद्युः, उभयेद्युः, उत्तरेद्युः ॥

वृत्तिः । सप्तम्याः कालइति वर्त्तते । सद्यःप्रभृतयःशब्दा निपात्यन्ते प्रकृतिप्रत्यय आदेशः कालविशेषइति सर्वमेतन्निपातनाल्लभ्यते ।

वार्त्तिकम् । द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः ॥

22. The following words are anomalous: sadyaḥ, parut, parâri, aishamas, paredyavi, adya, pûrvedyus, anyedyus, anyataredyus, itaredyus, aparedyus, adharedyus, ubhayedyus, and uttaredyus.

The words सप्तम्याः and काल are understood here. The base, the substitute, the affix, the paticular time &c, must all be deduced from these forms. Thus सद्यः is formed from समान, by substituting स for समान, and adding the affix द्यस्; in the sense of 'a day'. समानेऽहनि = सद्यः 'the same day'. The पूर्व and पूर्वतर are replaced by पर, and then the affixes उत् and आरि are added, in the sense of 'a year'. Thus पूर्वास्मिन् संवत्सरे = परुत् 'last year'. पूर्वतरे संवत्सरे = परारि 'the year before last'. The इद replaces इदम्, and affix समसण् is added, in the

sense of 'year'. Thus अस्मिन् संवत्सरे=ऐषमः 'during this year'. To पर is added एद्यवि in the sense of 'a day': as, परस्मिन्नहनि=परेद्यवि 'the other day'. The अद्य replaces इदम् and the affix द्यस् is added in the sense of 'a day'. Thus अस्मिन्नहनि=अद्य 'to day'. To the words पूर्व, अन्य, अन्यतर, इतर, अपर, अधर, उभय and उत्तर is added the affix एद्युस्, in the sense of 'a day': as पूर्वस्मिन्नहनि=पूर्वेद्युस् 'on the day before', अन्यस्मिन्नहनि=अन्येद्युस् 'on the following day'. अन्यतरस्मिन्नहनि=अन्यतरेद्युः 'on either of two days' इतरस्मिन्नहनि=इतरेद्युः 'on another day', अपरस्मिन्नहनि=अपरेद्युः 'on the following day', अधरस्मिन्नहनि=अधरेद्युः 'on a previous day'. उभयोरह्नोः=उभयेद्युः 'on both days'.

प्रकारवचने थाल् ॥ २३ ॥ पदानि ॥ प्रकारवचने, थाल् ॥

वृत्तिः । किंसर्वनामबहुभ्यो ऽद्व्यादिभ्य इति वर्त्तते । सप्तम्याः कालइति निवृत्तम् । सामान्यस्य विशेषो भेदकः प्रकारः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । प्रकारवृत्तिभ्यः किंसर्वनामबहुभ्यः स्वार्थे थाल् प्रत्ययो भवति ।

23. The affix thâl (—˪था) comes, after the words kim &c V. 3. 2, when we speak of a kind or manner of being.

The sûtra V. 3. 2, is to be read into this. The anuvṛitti of सप्तम्याः and काले ceases. The word प्रकार means the differentiating quality distinguishing a species among the genus: it means 'sort', 'kind', 'mode', 'manner' &c. Thus तेन प्रकारेण=तथा 'so, in that manner'. Similarly यथा, सर्वथा ॥ The affix जातीयर् taught in V. 3. 69 has also the same force, with this difference that jâtiyar applies to words which denote things possessing such a quality (प्रकारवान्, while thâl denotes mode itself. Therefore, one does not debar the other, so that we have forms like तथाजातीयः, and यथाजातीयः ॥

इदमस्थमुः ॥ २४ ॥ पदानि ॥ इदमः, थमुः ॥

वृत्तिः । इदंशब्दात्प्रकारवचने थमुः प्रत्ययो भवति । थालोपवादः ।

24. After idam comes the affix thamu (थमु) in the same sense i. e. in denoting manner.

This debars थाल्; thus: अनेन प्रकारेण=इत्थम् V. 3. 4, 'in this manner. The उ in थमु protects the म् from becoming इत् (See I. 3. 4.)

किमश्च ॥ २५ ॥ पदानि ॥ किमः, च, थमुः ॥

वृत्तिः । किंशब्दात् प्रकारवचने थमुः प्रत्ययो भवति ।

25. Also after kim, comes the affix thamu in the sense of manner.

Thus केन प्रकारेण=कथम् 'how?'.

था हेतौ चच्छन्दसि ॥ २६ ॥ पदानि ॥ था, हेतौ, च, छन्दसि ॥

वृत्तिः । किंशब्दाद्धेतौ वर्त्तमानात्था प्रत्ययो भवति, चकारात्प्रकारवचने । छन्दसि विषये ।

26. The affix थां comes in the sense of 'cause' also (as well as 'manner'), in the Chhandas, after the word kim.

The word प्रकार वचने is read into the sûtra by force of च ॥ Thus कथा wherefore? why? for what reason?', कथा 'how'. The former is an example of हेतु 'reason or cause', the second of प्रकार 'manner'. As in the following sentences: कथा ग्रामं न पृच्छसि = केन हेतुना ग्रामं न पृच्छसि ॥ कथा देवा आसन् पुराविदः ॥

Here end the affixes having the designation of Vibhakti.

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः ॥ २७ ॥ पदानि ॥ दिक्शब्देभ्यः, सप्तमी-पञ्चमी-प्रथमाभ्यः, दिक्-देश-कालेषु, अस्तातिः ॥

वृत्तिः । दिशां शब्दाः दिक्शब्दाः तेभ्यो दिक्शब्देभ्यो दिग्देशकालेषु वर्त्तमानेभ्यः सप्तमीपञ्चमी प्रथमान्तेभ्यो ऽस्तातिः प्रत्ययो भवति स्वार्थे ॥

27. After words of 'direction', ending in the locative, ablative and nominative, and referring to 'direction', 'locality' or 'time', comes the affix astâti (अस्तात्), without change of sense.

The word दिक् शब्दाः means 'words denoting directions'. Thus पुरस्तात्, has all these three significations in the following sentences, पुरस्ताद्वसति 'he lives eastward', पुरस्तादागतः 'he came from east' पुरस्ताद् रमणीयम् 'It was delightful previously'. Similarly with अधस्तात् ॥

Why do we say 'after words of direction'? Observe ऐन्द्र्यां दिशि वसति॥ Why do we say 'ending in the locative, ablative and nominative'? Observe पूर्वम् ग्रामं गतः ॥ Why do we say when the sense is 'a direction', 'a locality' or 'a time'? Observe पूर्वस्मिन् गुरौ वसति 'he lives in the presence of the guru'.

This affix is a स्वार्थिक affix, like the affixes taught previously. The words denoting direction must be primitive words of direction; and not derivative words like ऐन्द्री &c. which also denote direction. The rule of यथासंख्य does not apply here.

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ॥ २८ ॥ पदानि ॥ दक्षिणा-उत्तराभ्याम्, अतसुच् ॥

वृत्तिः ॥ दक्षिणोत्तराभ्यां दिग्देशकालेषु वर्त्तमानाभ्यां सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्ताभ्यां स्वार्थे ऽतसुच् प्रत्ययो भवति। अस्तातिरपवादः ।

28. After dakshiṇâ and uttara, (referring to a direction or a locality or a time, and ending with locative, ablative or nominative) comes the affix atasuch (अतस्) ॥

This debars अस्ताति ॥ The word दक्षिणा can never refer to time, so with regard to it direction and locality are only taken. Thus दक्षिणतो वसति, दक्षिणत आगतः, दक्षिणतोरमणीयम् ॥ उत्तरतोवसति, उत्तरत आगतः, उत्तरतोरमणीयम् ॥ The अ of अतस् is for the sake of differentiating this affix from तस् in sûtras like II. 3. 30.

विभाषा परावराभ्याम् ॥ २९ ॥ पदानि ॥ विभाषा-पर-अवराभ्याम् (अतसुच्) ॥

वृत्तिः । परावरशब्दाभ्यां विभाषा ऽतसुच्प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे ।

29. Optionally after para and avara, comes the affix atasuch, in the sense of astâti.

Thus परतः or परस्तात् or अवरस्तात् or अवरतो वसति, आगतः or रमणियम् ॥

अञ्चेर्लुक् ॥ ३० ॥ पदानि ॥ अञ्चेः, लुक् ॥

वृत्तिः । अञ्चत्यन्तेभ्यो दिक्शब्देभ्य उत्तरस्यास्तातिप्रत्ययस्य लुग् भवति ।

30. After words of direction ending in अञ्च्, there is luk-elision of the affix astâti.

Thus प्राक् or प्रत्यक्; as, प्राच्यां दिशि वसति = प्राग् वसति, प्रागागतः, प्राग्रमणीयम् ॥ The feminine affix of प्राची is also elided, when the taddhita affix is elided by लुक् ॥ See I. 2. 49.

उपर्युपरिष्टात् ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ उपरि-उपरिष्टात् ॥

वृत्तिः । उपरि उपरिष्टात् इत्येतौ शब्दौ निपात्येते अस्तातिरर्थे । ऊर्ध्वस्योपभावः रिल् रिष्टातिलौ च प्रत्ययौ निपात्येते ।

31. The word upari and uparishṭât are anomalous in the sense of astâti.

These words are derived irregularly from the word ऊर्ध्व, by changing it into उप, and adding the affixes रिल् and रिष्टातिल् ॥ Thus ऊर्ध्वायां दिशि वसति = उपरि वसति. So also उपर्यागतः, उपरि रमणीयम् ॥ उपरिष्टाद्वसति, उपरिष्टादागतः, उपरिष्टद्रमणीयम् ॥

पश्चात् ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ पश्चात् ॥

वृत्तिः ॥ पश्चादित्ययं शब्दो निपात्यते ऽस्तातेरर्थे । अपरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्ययः ।

वार्त्तिकम् ॥ दिक्पूर्वपदस्यापरस्य पश्चभावो वक्तव्यः, आतिश्च प्रत्ययः ॥

वा० ॥ अर्द्धोत्तरपदस्य दिक्पूर्वपदस्य पश्चभावो वक्तव्यः ॥

वा० ॥ विनापि पूर्वपदेन पश्चभावो वक्तव्यः ॥

32. The word paśchât is anomalous, in the sense of astâti.

The word is formed by changing अपर into पश्च, and adding the affix आति ॥ As अपरस्यां दिशि वसति = पश्चाद्वसति, आगतः, रमणीयम् &c.

Vârt:—So also when अपर is preceded by another word denoting direction, it is changed into paścha and âti is added. As दक्षिणपश्चात्, उत्तरपश्चात् ॥

Vârt:—So also when अर्ध follows such a compound, apara is changed into paścha ; as, दक्षिणपश्चार्धः, उत्तरपश्चार्धः ॥

Vârt:—Apara is changed into paścha, when followed by ardha, and not preceded by any other word. As, पश्चार्धः ॥

पश्च पश्चा चच्छन्दसि ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ पश्च, पश्चा, च, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ पश्चपश्चाशब्दौ निपात्येते छन्दसि विषये, अस्तातेरर्थे । चकारात्पश्चादित्यपि भवति । अपरस्य पश्चभावो ऽकाराकारौ च प्रत्ययौ निपात्येते ॥

33. The words paścha and paśchâ are anomalous in the Chhandas, having the force of astâti.

By च, the word पश्चात् is also included. As पुरा व्याघ्रो जायते, पश्च, पश्चा or पश्चात् सिंहः ॥ As पश्चात् पुरस्तादधरादुदक्तात् (Rig Ved X. 87. 21) पश्चेदमन्यदभवद्यजत्रम् (R. V. X. 149. 3).

उत्तराधरदक्षिणादातिः ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ उत्तर, अधर, दक्षिणात्, आति ॥
वृत्तिः ॥ उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्य आतिः प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे ।

34. To the words uttara, adhara and dakshiṇa is added the affix âti, in the sense of astâti.

Thus उत्तरस्यां दिशि वसति = उत्तराद्वसति ; उत्तरादागतः, उत्तराद्रमणीयम् ॥ Similarly अधरात् and दक्षिणात् ॥

एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ एनप्, अन्यतरस्याम्, अदूरे, अपञ्चम्याः ॥

वृत्तिः । उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्य एनप् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यामस्तातेरर्थे । अदूरे चेदवधिमानवधेर्भवति ।

35. The affix enap (एन्) comes optionally, (after the words uttara, adhara and dakshiṇa, in the sense of astâti,) when the limit indicated is not remote, and when it is not a substitute of the ablative case-affix.

The affix अस्ताति and the other affixes taught above come with the force of locative, ablative and nominative. The एनप् comes with the force of locative and nominative and not that of ablative. The adverbs so formed refer to objects not at a distance. Thus उत्तरेण or उत्तरात् or उत्तरतो वसति or रमणीयम् ॥ Similarly अधरेण, अधरात्, अधस्ताद् वसति &c, so also दक्षिणेन, दक्षिणात्, दक्षिणतो, वसति &c, 'He lives near by in the north-ward or southward'. Why do we say 'when not denoting distance'. Observe उत्तराद्वसति 'he lives far away in the north'. Why do we say 'when not having the force of ablative'? Observe उत्तरादागतः 'come from the north'.

The word अपञ्चम्याः governs all the succeeding sûtras upto V. 3. 39, exclusive. Some do not read उत्तर &c into this sûtra: according to them this is a general rule applicable to all words denoting direction. As पूर्वेण ग्रामम्, अपरेण ग्रामम् (II. 3. 31). The प् in enap is for the sake of accent (III. 1. 4).

दक्षिणादाच् ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ दक्षिणात्, आच् ॥
वृत्तिः ॥ अदूरइति न स्वर्यते । अपञ्चम्या इति वर्त्तते । दक्षिणशब्दादाच् प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे ।

36. The affix âch (आ) comes after the word dakshiṇa, in the sense of astâti, but not as a substitute of the ablative case-affix.

The word अदूरे of the last sûtra is not read into this: though the word अपञ्चम्याः governs it. Thus दक्षिणा वसति or रमणीयम्, but दक्षिणत आगतः ॥ The च् in आच् is not for the sake of accent (VI. 1. 163) for the simple affix आ would be udâtta by the general rule III. 1. 3. The च् serves the purpose of differentiating this आ from other affixes in Sûtra II. 3. 29.

आहि च दूरे ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ आहि, च, दूरे, (आच्) ॥

वृत्तिः । दक्षिणशब्दादाहिः प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे, चकारादाच् । दूरे चेदवधिमानवधेर्भवति ।

37. The affix âhi (आहि) comes after the word dakshiṇa, in the sense of astâti, as well as âch, when the reference is to a distant limit.

Thus दक्षिणाहि वसति or दक्षिणा वसति 'he lives far away in the south'. Similarly दक्षिणाहि रमनायम्, दक्षिणा रमणीयम् ॥

Why do we say दूरे 'when the adverb denotes a distant limit'? Observe दक्षिणतो वसति ॥ The word अपञ्चम्याः governs this also: as, दक्षिणत आगतः ॥

उत्तराच्च ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ उत्तरात्, च, (आच्-आहि) ॥

वृत्तिः । उत्तरशब्दादाजाही प्रत्ययौ भवतः, अस्तातेरर्थे, दूरे चेदवधिमानवधेर्भवति ।

38. The affixes आच् and आहि come after uttara in the sense of astâti; when the reference is to a distant limit.

Thus उत्तरा or उत्तराहि वसति or रमणीयम् "He lives far away in the north: or the northward far away is pleasant". But when 'distance' is not meant we have उत्तरेण प्रयाति ॥ The word अपञ्चम्याः governs this also: as उत्तरादागतः ॥

पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ पूर्व-अधर-अवराणाम्-असिः, पुर्-अध्-अवः च, एषाम् ॥

वृत्तिः । अपञ्चम्या इति निवृत्तम् । तिसृणां विभक्तीनामिह ग्रहणम् ॥ पूर्वाधरावराणामसि प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे । तत्सन्नियोगेन चैषां यथासंख्य पुर् अध् अव् इत्येते आदेशा भवन्ति ।

39. After pûrva, adhara and avara comes the affix asi (अस्) in the sense of astâti; and pur, adh, and av are their respective substitutes before this affix.

The word अपञ्चम्याः does not govern this sûtra. Thus पुरो वसति, पुर आगतः, पुरो रमणीयम् ॥ Similarly अधस् and अवस् with वसति, आगतः and रमणीयम् ॥ As अधोवसति अध-आगतः, अधोरमणीयम्, अवोवसति, अवआगतः and अवोरमणीयम् ॥

अस्ताति च ॥ ४० ॥ पदानि ॥ अस्ताति, च ॥

वृत्तिः । सप्तम्यन्तमेतत् । अस्तातिप्रत्यये परतः पूर्वादीनां यथासंख्यं पुरादय आदेशा भवन्ति ।

40. The same substitution takes place when the affix astâti (अस्तात्) follows.

That is पुर् for पूर्व, अध् for अधर and अव् for अवर ॥ This sûtra indicates by implication that the affix अस्ताति V. 3. 27 is not debarred by अस् after these words. Thus पुरस्तात् or अधस्तात् or अवस्तात् वसति or आगतः or रमणीयम् ॥

विभाषा ऽवरस्य ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ विभाषा, अवरस्य ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । अवरशब्दादस्तातौ परतो विभाषा अव् इत्ययमादेशो भवति ॥

41. The substitution of अव् for अवर is optional when astâti follows.

This declares option when by last it was compulsory. As अवरस्तात् or अवस्तात् वसति आगतः, or रमणीयम् ॥

संख्याया विधार्थे धा ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः, विधार्थे, धा ॥

वृत्तिः ॥ संख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विधार्थे वर्त्तमानेभ्यो धा प्रत्ययो भवति स्वार्थे । विधा प्रकारः सर्व क्रियाविषय एव गृह्यते । क्रियाप्रकारे वर्त्तमानायाः संख्याया धा प्रत्ययः ॥

42. The affix dhâ (धा) comes after a nominal-stem denoting a Numeral, when it means the mode or manner of an action.

The word विधा and प्रकार have the same meaning. The adverbs so formed apply to every kind of action. Thus एकधा भुङ्क्ते 'he eats once'. द्विधा गच्छति 'he goes twice'. Similarly त्रिधा, चतुर्धा, पञ्चधा ॥

अधिकरणविचाले च ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ अधिकरण-विचाले, च, (धा) ॥

वृत्तिः ॥ संख्याया इत्येव । अधिकरणं द्रव्यं, तस्य विचालः संख्यान्तरापादनम् । एकस्यानेकीकरणमनेकस्य वा एकीकरणम् । अधिकरणविचाले गम्यमाने संख्यायाः स्वार्थे धा प्रत्ययो भवति ॥

43. The affix dhâ comes after a numeral, when the sense is a change in the apportionment or distribution of substances.

The word संख्यायाः is understood here. The word अधिकरणं means 'matter, stuff, substance'. विचालः 'change in numbers'. Thus to make one into many, or to make many into one. Thus एकं राशिं पञ्चधा कुरु 'divide one heap into five'. अष्टधा कुरु, अनेकमेकधा कुरु ॥

एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ एकात्-धः, ध्यमुञ्-अन्यतरस्याम् ।

वृत्तिः । एकशब्दात्परस्य धाप्रत्ययस्य ध्यमुञादेशो भवत्यन्यतरस्याम् ।

44. After the word eka the substitute dhyamuñ (±/—ध्यम्) comes optionally instead of dhâ.

Thus एकधा राशिं कुरु or ऐकध्यं कुरु ; एकधा भुङ्क्ते or ऐकध्यं भुङ्क्ते ॥ The repetition of धा in the sûtra shows that the substitution takes place when the sense is that of विधा, as well as when it is that of अधिकरण विचाल ॥ Had धा not been repeated, the substitution would have come in the sense of अधिकरण विचाल only, as immediately preceding this sûtra.

द्वित्र्योश्च धमुञ् ॥ ४५ ॥ पदानि । द्वित्र्योः, च, धमुञ् ॥

वृत्तिः । धा इत्यनुवर्त्तते । द्वित्र्योः संबन्धिनो धाप्रत्ययस्य विधार्थेऽधिकरणविचाले च विहितस्य धमुञादेशो भवत्यन्यतरस्याम् ।

वार्त्तिकम् । धमुञन्तात्स्वार्थे डदर्शनम् ॥

45. The substitute dhamuñ (±/—धम्) comes optionally, in the place of धा, after the words dvi and tri.

Here also it comes in both the विधार्थ and अधिकरण विचाल senses. By च, the word 'optionally' is drawn into the sûtra. Thus द्विधा or द्वैधम्, त्रिधा, or त्रैधम् ॥

Vârt:—The affix ड (ḍa, with the elision of the final vowel) comes without changing the sense, after words ending in dhamuñ. As द्वैध, त्रैध, in पथि द्वैधानि संश्रयन्ते, मति त्रैधानि संश्रयन्ते ॥

एधाच्च ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ एधात्, च ॥

वृत्तिः । द्वित्र्योः संबन्धिनो धाप्रत्ययस्य एधाजादेशो भवत्यन्यतरस्याम् ।

46. The substitute edhâch (एधा) comes optionally in the place of dhâ, after dvi and tri.

Thus द्वेधा (VI. 4. 148) or द्वैधम् or द्विधा, त्रेधा, त्रैधम or त्रिधा ॥

याप्ये पाशप् ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ याप्ये-पाशप् ॥

वृत्तिः । याप्यः कुत्सित उच्यते । याप्य वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे पाशप् प्रत्ययो भवति ।

47. The affix pâśap (पाश) denotes something as insignificant.

The word याप्य means 'contempt, trifling' &c. Thus याप्यो वैयाकरणः =वैयाकरणपाशः 'a very bad Grammarian'. So also याज्ञिकपाशः ॥ Of course this will not come in denoting a person who is a good Grammarian, but bears bad character, or who is a good performer of sacrifices but immoral.

पूरणाद्भागे तीयादन् ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ पूरणात्, भागे-तीयात्, अन् ॥

वृत्तिः । पूरणप्रत्ययो यस्तीयस्तदन्तात्प्रातिपदिकाद्भागे वर्त्तमानात्स्वार्थे ऽन् प्रत्ययो भवति ।

48. After (a nominal stem being) an ordinal number ending in tîya, comes the affix अन् (/—अ), (the word retaining its denotation), when a 'part' is meant.

This sûtra is made only to teach accent, for the word to which अन् is added undergoes no other change of form except in accent. Thus द्वितीयः (V. 2. 54) has udâtta on ती (III. 1. 3) but when अन् is added, the accent falls on द्वि (VI. 1. 197). Thus द्वितीयो भागः = द्वितीयः 'the moiety'. Similarly तृतीयः 'the one-third'. Why do we say when 'part' is meant? Otherwise, there is no change in accent. The affix तीय always comes in forming ordinal numbers and for no other purpose, for the तीय in words like मुखतीय is not significant as it is not an

affix. The employment of the word पूरण in the aphorism is useless for the purposes of this sûtra. Its anuvṛitti, however, runs in the other sûtras, and that is the only purpose that it serves here.

प्रागेकादशभ्यो ऽच्छन्दसि ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ प्राक्, एकादशभ्यः, अछन्दसि (अन्) ॥

वृत्तिः । पूरणाद्भागइत्येव । प्रागेकादशभ्यः संख्यावाचिभ्यः पूरणप्रत्ययान्तेभ्यो भागे वर्त्तमानेभ्यः स्वार्थे ऽन् प्रत्ययो भवति अच्छन्दसि विषये ।

49. After an ordinal numeral upto eleven exclusive, comes the affix अन्, the word retaining its denotation, when a 'part' is meant: but not so in the Chhandas.

This is for accent also. Thus चैतुर्थः, पैञ्चमः, सैप्तमः, नैवमः, दैशमः ॥ Why do we say प्रागेकादशः 'before eleven'? Observe एकादशैः, द्वादशैः no change of accent (VI 1. 223). Why do we say 'not in the Chhandas'? Observe, पञ्चममिन्द्रियस्यापाक्रामत (पञ्चमं has acute on the final being formed by डट् preceded by मट् V. 2. 48, 49).

षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च ॥ ५० ॥ पदानि ॥ षष्ठ-अष्टमाभ्याम्, ञ, च ॥

वृत्तिः ॥ भागइत्येव । अच्छन्दसीति च । षष्ठाष्टमाभ्यां भागे ऽभिधेये ऽच्छन्दसि विषये ञः प्रत्ययो भवति ।

50. The affix ña (+′—अ) also comes as well as अन्, after shasṭha and ashṭama, when a 'part' is meant, but not in the Chhandas.

The words भागे and अछन्दसि are understood here. By च, the affix अन् is included. Thus षैष्ठः or षौष्ठः, अैष्टमः or आैष्टमः ॥

मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौ च ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ मान-पशु-अङ्गयोः, कन्-लुकौ, च ॥

वृत्तिः ॥ भागइत्येव । षष्ठाष्टमाभ्यां यथासंख्यं कन्लुकौ च भवतो मानपश्वङ्गयोर्भागयोरभिधेययोः । षष्ठको भागो मानं चेत्तद्भवति । अष्टमो भागः पश्वङ्गं चेत्तद्भवति । कस्य लुक् । ञस्य लुक् अनो वा । चकारात् यथाप्राप्तं च ॥

51. After the words shashṭha and ashṭama there may come respectively कन् (ꜝ—क) and लुक् elision of the affix, when the meaning is a division of a measure called mâna or grain, or the part of the body of a beast respectively.

The word मान means a grain weight (व्रीहि परिमितं सुवर्ण). That is to say, कन् comes after षष्ठ when a division of मान 'measure' is expressed; and लुक् comes after अष्ट when a part of पश्वङ्ग is denoted. Thus षैष्ठको भागः 'a sixth of a grain measure'. अष्टमौ भागः 'an-eighth part of the body of a beast'. The लुक् here takes the place of the affix ञ as well as अन् ॥ By च, the affixes above mentioned are also employed: as षाष्ठः or षष्ठः, आष्टमः or अष्टमः ॥ When a measure or the body of an animal is not denoted, this rule (though optional) will not apply.

एकादाकिनिच्चासहाये ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ एकात्, आकिनिच्, च, असहाये ॥

वृत्ति ॥ एकशब्दादसहायवाचिनः स्वार्थे आकिनिच् प्रत्ययो भवति । चकारात्कन्लुकौ च । आकिनिचः कनो वालुग्विज्ञायते ।

52. After the word eka, comes also the affix âkinich (आकिन्), (the word retaining its denotation), when the sense is 'without a companion'.

By the word च, the affix कन् and the elision लुक् also take effect: the elision being of कन् or आकिनिच् ॥ Thus एकाकिन् (nom. एकाकी), एककः or एकः ॥ By using असहाय, it is indicated that the word एक here is not a numeral meaning 'one', but a noun meaning 'alone'. एकोऽन्यार्थे प्रधाने च, प्रथमे, केवले तथा ॥ साधारणे, समानेऽल्पे, सङ्ख्यायां च प्रयुज्यते ॥ So that this word will have dual एकाकिनौ, and the plural एकाकिनः ॥

भूतपूर्वे चरट् ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ भूत पूर्वे, चरट् ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वं भूत इति विगृह्य सुप्सुपेति समासः । भूतपूर्वशब्दोऽतिक्रान्तकालवचनः । प्रकृतिविशेषणं चैतत् । भूतपूर्वत्वविशिष्टेर्थे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे चरट् प्रत्ययो भवति ॥

53. The affix चर (with the feminine in ङीप्) comes, after a nominal stem, the word retaining its denotation, when the meaning is 'this had been before'.

The word भूतपूर्व is a compound of पूर्व and भूतः the compounding being by सुप्सुपा, and denotes something done in a past time. Thus आढ्यो भूतपूर्वः = आढ्यचरः 'once opulent'. सुकुमारचरः ॥ The ट् indicates that the feminine will be in ङीप्, as, आढ्यचरी ॥ The च् is not इत् in चरट् though required by I. 3. 7. This proves that चुटू rule is anitya. The sûtra V. 2. 18 might have been read after this, with the saving of the word भूतपूर्वः, but then खञ् would have debarred चरट् which is, however, not intended.

षष्ठ्या रूप्य च ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ षष्ठ्याः, रूप्यः, च ॥

वृत्तिः ॥ षष्ठ्यन्तात्प्रातिपदिकाद्रूप्यः प्रत्ययो भवति चकाराच्चरट् च ॥

54. After a nominal-stem ending in the sixth-case, comes the affix रूप्य, and also चरट्, in the sense of 'having belonged formerly to somebody'.

The word भूतपूर्व here qualifies the sense of the affix, and not the sense of the base, as it was in the last sûtra. Thus देवदत्तस्य भूतपूर्वो गौः = देवदत्तरूप्यः 'the cow that formerly belonged to Devadatta'. Similarly देवदत्तचरः ॥

अतिशायने तमबिष्ठनौ ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ अतिशायने, तमप्, इष्ठनौ ॥

वृत्तिः ॥ अतिशयनमतिशायनं, प्रकर्षः । निपातनाद्दीर्घः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । अतिशायनविशिष्टेर्थे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे तमबिष्ठनौ प्रत्ययौ भवतः ॥

55. When the sense is that of surpassing; there come the affixes तमप् (तम्) and इष्ठन् (⊥—इष्ठ), after a nominal stem, the word retaining its denotation.

These affixes form the superlative degree. The word अतिशायन is an irregular form of अतिशयनं, and it qualifies the sense of the primitive. The स्वार्थिक affixes sometimes qualify the sense of the primitive. Thus आढ्यतमः = सर्व इमे आढ्याः, अयमेषामतिशयेनाढ्यः 'the richest' i. e. 'these are all rich, but he surpasses them all in riches'. Similarly दर्शनीयतमः 'most handsome'. सुकुमारतमः &c. Similarly पटु—पटिष्ठः, गुरु—गरिष्ठः, लघु—लघिष्ठः (VI. 4. 155). When among superlatives, further excellence is indicated, then these words may take additional affixes: as श्रेष्ठ, though a superlative, forms श्रेष्ठतमः ॥ As देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे । युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरूणामिति ॥

तिङश्च ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ तिङः, च ॥

वृत्तिः ॥ तिङन्ताच्चातिशायने द्योत्ये तमप् प्रत्ययो भवति ॥

56. So also after a finite verb, comes the affix tamap, when 'surpassing' is meant.

By ङ्याप्प्रातिपदिकात् IV. 1. 1 whose force runs throughout, the taddhita affixes are ordained only after nominal stems; they would not have come after verbs; hence this sûtra. Thus पचतितमाम्, (the आम् is added by V. 4. 11) = सर्व इमे पचन्तीति, अयमेषामतिशयेन पचति, 'he cooks surprisingly'. जल्पतितमाम् &c. The affix इष्ठन् never comes after a verb, as by V. 3. 58, it is restricted to adjectives.

द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ द्विवचन, विभज्य-उपपदे, तरप्, ईयसुनौ ॥

वृत्तिः ॥ द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनम् । विभक्तव्यो विभज्यः । निपातनाद्यत् । द्व्यर्थे विभज्ये चोपपदे प्रातिपदिकात्तिङन्ताच्चातिशायने तरबीयसुनौ प्रत्ययौ भवतः । तमबिष्ठनोरपवादौ ॥

57. The affixes tarap (तर्) and îyasun (—ईयस्) come in the sense of 'surpassing', after a nominal stem or a finite-verb, when it expresses (comparision between) two things, or when that which is added to it (upapada), is to be distinguished from another.

The word द्विवचन does not mean 'dual', but means an expression for two. विभज्य is irregularly formed by यत्, and means 'that which is to be distinguished or differentiated'. This debars तमप् and इष्ठन् ॥ The rule of यथासंख्य (I. 3. 10) does not apply here. First to take an example of द्विवचन or when comparison is between two things: thus: द्वाविमावाढ्यौ, अयमनयोरतिशयेन = आढ्यतरः 'both are rich, but he is *richer* amongst the two'. Similarly सुकुमारतरः, पचतितराम्,

अल्पतितराम् (V. 4. 11): or with ईयसुन्: as, द्वाविमौ पटू, अयमनयोरतिशयेन पटुः = पटीयान् 'more skillful of the two', लघीयान् ॥ Secondly to take an example of विभज्ये चोपपदे i. e. when a word in construction is to be differentiated: thus माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः 'The men of Mathurâ are richer than those of Pâṭaliputra'. Here there are more than two things, but as the words are expressed in the sentence, the comparative degree in plural number is used. Similarly दर्शनीयतराः, पटीयांसः, लघीयांसः ॥ Of course all these words must be plural, as they refer to more than two persons.

अजादी गुणवचनादेव ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ अजादी, गुणवचनात्, एव, (इष्ठन्, ईयसुनौ) ॥

वृत्तिः ॥ इष्ठन्नीयसुनावजादी सामान्येन विहितौ तयोरयं विषयनियमः क्रियते । गुणवचनादेव भवतस्तौ नान्यस्मादिति ॥

58. The two affixes beginning with a vowel (i. e. ईयस् and इष्ठ) are added only after words denoting attributes.

The affixes इष्ठन् and ईयसुन् are restricted in their scope by this sûtra i. e. they come only after adjectives or adverbs, in expressing comparative and superlative degrees. Thus लघीयान्, लघिष्ठः, पटीयान्, पटिष्ठः; but not after words like पाचक &c. There we have पाचकतरः, पाचकतमः ॥ The word एव 'only' restricts the scope of the *affixes*, and not of the *primitives*. Thus पटुतरः, पटुतमः are also valid forms.

तुश्छन्दसि ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ तुः, छन्दसि, (इष्ठन्, ईयसुनौ) ॥

वृत्तिः ॥ तुरिति तृन्तृचोः सामान्येन ग्रहणम् । तृन्ताच्छन्दसि विषये अजादी प्रत्ययौ भवतः ॥

59. These affixes ishṭan and îyasun come in the Chhandas after a nominal stem ending in तृ ॥

The तुः is ablative of तृ which includes both तृन् and तृच् ॥ This extends the application of these affixes to words other than attributes. Thus अतिशयेन कर्ता = करिष्ठः (कर्तृ + इष्ठन् = कर् + इष्ठ by VI. 4. 154, तृ is elided). As आसुतिं करिष्ठः, दोहीयसी धेनुः ॥ By Vârtika under VI. 3. 35, दोहित्री is changed into masculine दोहितृ and then ईयस् is added, when तृ is elided by VI. 4. 154.

प्रशस्यस्य श्रः ॥ ६० ॥ पदानि ॥ प्रशस्यस्य, श्रः ॥

वृत्तिः ॥ प्रशस्यशब्दस्य श्र इत्ययमादेशो भवति अजाद्योः प्रत्यययोः परतः ॥

60. For प्रशस्य is substituted श्र, when these affixes ishṭam and îyasun follow.

Though प्रशस्य is not an attribute, it takes these affixes by the application of this rule. The anuvṛitti of अजादी runs here, but the word must be changed into locative for the purposes of this aphorism, and which will read thus प्रशस्यस्य श्रोऽजाद्योः ॥ Thus सर्वे इमे प्रशस्याः अयमेषामतिशयेन प्रशस्यः = श्रेष्ठः, उभाविमौ प्रशस्यौ, अयमनयोरतिशयेन प्रशस्यः = श्रेयान् ॥ Rule VI. 4. 163 prevents the elision of the

अ of अ, which otherwise would heve been elided by VI. 4. 148 and 155), These words are equal to प्रशस्यतरः and प्रशस्यतमः ॥

ज्य च ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ ज्य, च ॥

वृत्तिः ॥ प्रशस्यशब्दस्य ज्य इत्ययमादेशो भवति अजाद्योः प्रत्यययोः परतः ॥

61. For praśasya, ज्य is also substituted before these two affixes.

As ज्येष्ठः, ज्यायान् (आ is substituted for the ई of ईयस् by VI. 4. 160).

वृद्धस्य च ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ वृद्धस्य, च (ज्य) ॥

वृत्तिः ॥ वृद्धशब्दस्य च ज्य इत्ययमादेशो भवत्यजाद्योः प्रत्यययोः परतः ।

62. ज्य is also substituted for वृद्ध, when ishṭan and îyas follow.

Thus ज्येष्ठः 'the oldest', ज्यायान् 'the older'. By VI. 4. 157, वर्षि is also substituted for वृद्ध; and we have वर्षिष्ठः and वर्षीयान् also. The word वृद्ध though not a guṇavachana, takes these affixes by the implication of this sûtra.

अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ अन्तिक, बाढयो, नेद, साधौ ॥

वृत्तिः ॥ अन्तिकबाढयोर्यथासंख्यं नेद साध इत्येतावादेशौ भवतो ऽजाद्योः परतः ॥

63. For अन्तिक is substituted नेद, and for बाढ is साध, when these affixes follow.

Thus नेदिष्ठम्, नेदीयः, साधिष्ठः and साधीयान् ॥ सर्वाणीमान्यन्तिकानि इदमेषामतिशयेन, नेदिष्ठम् । उभे इमे अन्तिके इदमनयोरतिशयेन नेदीयः । इदमस्मान्नेदीयः । सर्वइमे बाढमधीयते। अयमस्मात्साधीयोधीते ॥

युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ युव, अल्पयोः, कन्, अन्यतरस्याम्॥

वृत्तिः ॥ युवाल्पशब्दयोः कनित्ययमादेशो भवत्यन्यतरस्यामजाद्योः परतः ॥

64. Before these affixes, कन् is optionally substituted for युवन् and अल्प ॥

Thus कनिष्ठः, कनीयान् or यविष्ठः, यवीयान्; similarly अल्पिष्ठ, अल्पीयान्, or कनिष्ठः, कनीयान् ॥ सर्वइमे युवानः, अयमेषामतिशयेन, कनिष्ठः । द्वाविमौ युवानौ अयमनयोरतिशयेन, कनीयान् । यविष्ठः । यवीयान् । सर्वइमेऽल्पाः । अयमेषामतिशयेन, कनिष्ठः । उभाविमावल्पावयमनयोरतिशयेन कनीयान्। अयमस्मात्कनीयान् । अल्पिष्ठः अल्पीयानिति वा ॥

विन्मतोर्लुक् ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ विन्, मतोः, लुक् ॥

वृत्तिः ॥ विनो मतुपश्च लुग् भवति अजाद्योः प्रत्यययोः परतः ॥

65. The affixes विन् and मत् are luk-elided, when ishṭan and îyasun follow.

Thus स्रग्विन्—स्रजिष्ठः, स्रजीयान्; त्वग्वत्—त्वचिष्ठः, त्वचीयान् ॥ सर्वइमे स्रग्विणः, अयमेषामतिशयेन,स्रजिष्ठः । उभाविमौ स्रग्विणौ, अयमनयोरतिशयेन, स्रजीयान् । अयमस्मात् स्रजीयान् । सर्वइमे त्वग्वन्तः अयमेषामतिशयेन, त्वचिष्ठः । उभाविमौ त्वग्वन्तौ, अयमनयोरतिशयेन, त्वचीयान् अयमस्मात्त्वचीयान् ॥ This sûtra is a jñâpaka or indicator that words ending in विन् and मत् or वत् form their comparative and superlative degrees by adding ईयस् and इष्ठन् ॥

प्रशंसायां रूपप् ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ पशंसायाम्, रूपप् ॥

वृत्तिः ॥ प्रशंसा स्तुतिः । प्रकृत्यर्थस्य विशेषणं चैतत् । प्रशंसाविशिष्टे ऽर्थेवर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे रूपप् प्रत्ययो भवति ॥

66. The affix परूप् (रूप) comes without change of connotation after a stem (nominal or verbal) denoting praise.

The word प्रशंसा means 'praise', and it qualifies the sense of the primitive; i. e. when the sense of the primitive is that of 'praise', then रूपप् is added. As a general rule the स्वार्थिक affixes, which do not change the denotation of the word, serve the purpose of prominently bringing forward one particular meaning out of the several meanings possessed by a primitive. Thus प्रशस्तो वैयाकरणः = वैयाकरणरूपः 'a celebrated Grammarian'. So also याज्ञिकरूपः ॥ The praise may be implied by the sense of the primitive, without being absolute praise: thus चोररूपः 'a celebrated thief', दस्युरूपः 'a celebrated robber'; a person very expert in his evil courses even; these word being applied to a thief who is so dexterous that he can steal 'the collyrium from the eye-lashes', or 'a horse from under the rider', without the latter being aware of it.

The affix comes after a verbal word ending in तिङ्, for the word तिङश्च V. 3. 56 is understood here also. Thus पचतिरूपम्, पचतोरूपम् or पचन्तिरूपम् 'who is celebrated, who two are celebrated or who all are celebrated in cooking'. These words पचतिरूपम् &c cannot take dual or plural; because the action denoted by the verb is only one, not many. These words are always in the neuter gender, by the general usage of the people.

ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ ईषत्, असमाप्तौ, कल्पप्, देश्य, देशीयर् ॥

वृत्तिः ॥ संपूर्णता, पदार्थानां समाप्तिः । स्तोकेनासंपूर्णता, ईषदसमाप्तिः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । ईषदसमाप्तिविशिष्टे ऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् कल्पप् देश्य देशीयर् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥

67. The affixes कल्पप् (कल्प), देश्य, and देशीयर् (देशीय) come after a nominal or verbal stem which connotes a slight incompleteness.

The word समाप्ति means 'fullness of objects'. A little non-fullness is called ईषदसमाप्ति ॥ Thus पटुकल्पः, पटुदेश्यः or पटुदेशीयः 'clever but slightly incomplete' i. e. 'toberably clever'. मृदुकल्पः, मृदुदेश्यः, मृदुदेशीयः ॥ So also after verbs, as पचतिकल्पम्, जल्पतिकल्पम् ॥ &c.

विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ विभाषा, सुपः, बहुच्, पुरस्तात्, तु ॥

वृत्तिः ॥ ईषदसमाप्तिविशिष्टे ऽर्थे वर्त्तमानात् सुबन्ताद्विभाषा बहुच् प्रत्ययो भवति, स च पुरस्तादेव भवति, न परतः ॥

68. Optionally to a declined noun may be added the affix बहुच् (बहु), but it stands before: when the sense is slight incompleteness.

This is the only exception to the general rule that an affix is added *after* a word. The affix बहुच् however is added *before* the word. The च् of बहुच् indicates that the udâtta will fall on the final vowel of the word. See VI. I. 163. Thus बहुपटुः 'a tolerably skillful person'. बहुमृदुः, बहुगुडो द्राक्षाः ॥ By the word 'optionally' it is indicated that the affixes कल्प &c also come. By using the word सुपः 'to a noun ending in a case-affix i. e. a declined noun', it is indicated that the affix is not added to finite verbs (तिङन्त) ॥

प्रकारवचने जातीयर् ॥ ६९ ॥ प्रकारवचने, जातीयर् ॥

वृत्तिः ॥ सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः, तस्य वचनं प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । सुबन्तात्प्रकारविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे जातीयर् प्रत्ययो भवति ॥

69. The affix जातीय comes after a case-inflected word which expresses 'a speciality'.

That which distinguishes one thing from another is called प्रकार or 'speciality'. When a word expresses speciality, it is called प्रकारवचनः ॥ This word qualifies the sense of the primitive. The affix जातीयर् and the affix थाल् V. 3. 23 both denote प्रकार, but while जातीयर् denotes प्रकारवान्, the other denotes प्रकारमात्र i. e. merely प्रकार ॥

Thus पटुजातीयः 'he may be reckoned among the clever persons'. So also मृदुजातीयः, दर्शनीयजातीयः ॥

The above Sûtra may, therefore, be translated in these words also, "the affix जातीय has the sense of "*belonging to the class of*", "*being of the nature of*".

प्रागिवात्कः ॥ ७० ॥ पदानि ॥ प्राक्, इवात्, कः ॥

वृत्तिः ॥ इवे प्रतिकृताविति वक्ष्यति । प्रागेतस्मादिवसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कप्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः ॥

70. The affix ka (क) governs all the sûtras, as far as ive pratikritau (V. 3. 96).

Properly speaking क extends only upto V. 3. 86. Thus in the sûtra अज्ञाते V. 3. 73, the word क must be supplied to complete the sense. As अश्वकः, गर्दभकः ॥ This affix क does not come after finite verbs (तिङन्त), but the affix अकच् V. 3. 71 comes after such verbs. In other words, the phrase तिङश्च V. 3. 56, should be connected, by way of anuvritti, with the next sûtra, and not with this.

अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ अव्यय, सर्वनाम्नाम्, अकच्, प्राक्, टेः ॥

वृत्तिः ॥ तिङश्चेत्येव । अव्ययानां सर्वनाम्नां च प्रागिवीयेष्वर्थेष्वकच्प्रत्ययो भवति, स च प्राक् टेः, न परतः । कस्यापवादः ॥

वार्त्तिकम् ॥ अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम् प्रत्ययो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ शीले को मलोपश्च वक्तव्यः ॥

71. The affix akach (अक्) is added to an Indeclinable and to a Pronominal, before the last vowel of those words; in the sense of Prâgivîya affixes.

The च् shows that the acute accent falls on the final (VI. 1. 163), though the affix is inserted in the middle of the word. The phrase तिङश्च V. 3. 56 is understood here also. This अकच् debars क ॥ Thus उच्चैः + अक् = उच्च् + अक् + ऐः = उच्चकैः; similarly नीचकैः, शनकैः from नीचैः and शनैः ॥ So also after Pronominals, as सर्वके, विश्वके, and उभयके from सर्वे, विश्वे and उभये ॥ In these last examples, it will be seen that the affix is added to सुबन्त words i. e. to declined nouns, and not to प्रातिपदिक or crude-noun: as was required by IV. 1. 1. Sometimes, however, the affix is added after a Prâtipadika also. The usage will determine when the affix should be added to a Nominal stem (Prâtipadika) and when to a Subanta word. Thus in युष्मकाभिः, अस्मकाभिः, युष्मकासु, अस्मकासु, युवकयोः, आवकयोः, the affix is added to prâtipadika viz to युष्मद्, अस्मद्, giving युष्मकद्, अस्मकद् which are then declined as Pronominals. But in the examples त्वयका, मयका त्वयकि, मयकि, the affix अक् is added to the त्वया, मया (the Instrumental case of युष्मद् and अस्मद्), and त्वयि and मयि the Locative singular of the same. From the above examples, this rule may be deduced; the affix अक् is added to the *Prâtipadika*, when case-affixes beginning with भ्, स or भ follows; and the affix is added to the *declined* pronoun, in the remaining cases.

Vârt:—The affix काम् is added to the Indeclinable तूष्णीम् ॥ The म् is indicatory, therefore, का comes before the final vowel (I. 1. 47). As तूष्णीम् + का = तूष्णीकाम्, as तूष्णीकामास्ते, तूष्णीकां तिष्ठति 'he remained silent'. When, however, the meaning is that 'whose habit is so', then the affix क is added, and the म् of तूष्णीम् is elided. As तूष्णीकः 'a taciturn'.

The phrase तिङश्च (V. 3. 56) being understood here, the affix अक् comes after finite verbs also. As पचति—पचतकि. जल्पति— जल्पतकि ॥

कस्य च दः ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ कस्य, च, दः, (अक्) ॥

वृत्तिः ॥ ककारान्तस्य प्रातिपदिकस्याकच्सन्नियोगेन दकारादेशो भवति । चकारः सन्नियोगार्थः ॥

72. The letter द is the substitute of the final क् of an Indeclinable, when the affix akach is added.

The word अव्यय is to be read into this sûtra and not सर्वनाम, because no Pronominal ends in क् ॥ Thus धकित्, हिरकुत् and पृथकत् from धिक्, हिरुक् and पृथक् ॥ Thus हिरुक् + अक् = हिर् + अक् + उक् = हिरकुक्, now comes the present rule and the final क् is changed into द्, as हिरकुद् or °त् ॥

अज्ञाते ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ अज्ञाते ॥

वृत्तिः ॥ अज्ञातविशेषो ऽज्ञातः । अज्ञातत्वोपाधिकेऽर्थे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्तिङन्ताच्च स्वार्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

73. The affix क (V. 3. 70) and अक् (V. 3. 71) come after a word, noun or verb, when something or somebody not known, is spoken of.

This अज्ञात or want of knowledge refers not to the object itself, but to its relation with some other object. As अश्वकः 'whose horse?' गर्दभकः 'the ass' (of whom is this)? उष्ट्रकः &c. Similarly in उच्चकैः 'high' (is it so?) नीचकैः 'Is it low'? सर्वके 'was this agreed to by all'? So also विश्वके ॥ Similarly पचतकि "He cooks, is it?" जल्पतकि, 'He speaks, does he?'

कुत्सिते ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ कुत्सिते ॥

वृत्तिः ॥ कुत्सितो गर्हितो निन्दितः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । कुत्सितत्वोपाधिके ऽर्थे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

74. The above affixes come when the thing is spoken of as contemptible.

Thus अश्वकः 'a sorry horse'. उष्ट्रकः, गर्दभकः, उच्चकैः, नीचकैः सर्वके, विश्वक ॥ पचतकि 'he cooks comtemptibly'. जल्पतकि 'he speaks insignificantly'.

संज्ञायां कन् ॥ ७५ ॥ संज्ञायाम्, कन् ॥

वृत्तिः ॥ कुत्सितइत्येव । कुत्सितत्वोपाधिके ऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् कन्प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः ।

75. The affix kan (∸—क) comes in the above sense of contemptible, when the whole word is a Name.

The word कुत्सिते of the last sûtra is understood here also. This कन् debars क ॥ शूद्रकः, धारकः, चूर्णकः ॥

अनुकम्पायाम् ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ अनुकम्पायाम् ॥

वृत्तिः । कारुण्येनाभ्युपपत्तिः परस्यानुकम्पा । तस्यां गम्यमानायां सुबन्तात्तिङन्ताच्च यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।

76. The above affixes come when compassion is denoted.

The word अनुकम्पा means 'compassion, pity, endearment'. Thus पुत्रकः 'the little child', 'poor child'. वत्सकः, दुर्बलकः, बुभुक्षितकः, विश्वसितकि 'fie! he trusts'. स्वपितकि 'alas! he sleeps'. The two latter are examples of finite verbs taking this affix.

नीतौ च तद्युक्तात् ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ नीतौ, च, तद्युक्तात् ॥

वृत्तिः ॥ सामदानादिरुपायो नीतिः । नीतौ च गम्यमानायां तद्युक्तादनुकम्पायुक्ताद्यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।

77. Also as an expression of courteousness, the above mentioned affix is added to that by which compassion is shown.

The word नीति means 'policy' or 'expedient', such as 'conciliation', 'dissension' and 'punishment'. तद्युक्तात् means 'joined with that, i. e. with gift

compassion'. In other words, the things signified by the bases, are connected as means of relief with the persons or things that have been objects of compassion. Thus, हन्त ते धानकाः 'alas! here are barley for you'. हन्त ते तिलकाः 'alas! here are sesamun for you'. एहकि, अद्धकि 'O dear! come and eat'. (These words are supposed to be addressed to a person who is starving, by one who wants to relieve him. *Iyengar*). Being moved with compassion, he entreats courteously the object of sympathy, with gifts to relieve his want. In the last Sûtra, the affix was added, in the sense of compassion, to the name of the person or action that evoked pity. In the present sûtra, the affix is added to the object or action by which pity is shown. The word एहकि is from एहि the Imperative second person Singular of इ 'to go' with the upasarga आ ॥

बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ बह्वचः, मनुष्यनाम्नः, ठच्, वा ॥

वृत्तिः ॥ अनुकम्पायां नीतौ च तद्युक्तादिति वर्त्तते । बह्वचः प्रातिपदिकान्मनुष्यनामधेयाद्वा ठच्प्रत्ययो भवति अनुकम्पायां गम्यमानायां नीतौ च ।

78. The affix ṭhach (इक) is optionally added to a word of more than two syllables, being the name of a human being, as an expression of compassion, or of courtesy joined with compassion.

In the alternative we have कन् also. As अनुकम्पितो देवदत्तः = देविकः (देवदत्त + इक = देव + इक V. 3. 83). When कन् is added there is no shortening of the base, as देवदत्तकः ॥ Similarly यज्ञिकः or यज्ञदत्तकः ॥

Why do we say बह्वचः 'after a polysyllable?' Observe दत्तकः, गुप्तकः ॥ Why do we say 'being a Man-name'? Observe मद्रबाहुकः, भद्रबाहुकः which are epithets and not Proper Nouns (मद्रौ बाहू यस्य); or these are names of quadrupeds.

घनिलचौ च ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ घन्, इलचौ, च ॥

वृत्तिः ॥ अनुकम्पायामित्यादि सर्वमनुवर्त्तते । पूर्वेण ठचि विकल्पेन प्राप्ते वचनम् । बह्वचो मनुष्यनाम्नो घन् इलच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ।

79. Also the affixes ghan (ˊ— इय) and ilach (इलˊ) come after a word of more than two syllables, being the name of a human being, when compassion or courtesy joined with compassion is expressed.

The force of च is that the other affix कन् also comes, as well as ठच् ॥ Thus from देवदत्त we have: देवियः, देविलः, देविक; देवदत्तकः ॥ So from यज्ञदत्तः — यज्ञियः, यज्ञिलः यज्ञिकः, यज्ञदत्तकः ॥ V. 3. 83.

प्राचामुपादेरडज्वुचौ च ॥ ८० ॥ पदानि ॥ प्राचाम्, उपादेः, अडच्, वुचौ च ॥

वृत्तिः । पूर्ववत् सर्वमनुवर्त्तते । उपशब्द आदिर्यस्य तस्मादुपादेः प्रातिपदिकाद् बह्वचो मनुष्यनाम्नोऽडच् वुच् प्रत्ययौ भवतः । चकाराद् घनिलचौ प्रत्ययौ भवतः । ठच् वा ।

80. According to the opinion of Eastern Grammarians, the affixes adach (अडँ) and vuch (अकँ) also come after a human-name beginning with the word उप ॥

The च shows that the former affixes also come. The sense of the affixes are the same as above viz. compassion or courtesy. Thus from the word उपेन्द्रदत्त, we have, 1. उपेन्द्रदत्तकः(kan), 2. उपिकः (ṭhach), 3. उपिलः (ilach), 4. उपियः (ghan), 5. उपकः (vuch), 6. उपडः (adach). The shortened forms are by V. 3. 83. In diminutives, the forms are generally shortened. The word प्राचां is used as a sign of respect (pujârtha), for the word वा was understood in the aphorism by anuvṛitti from V. 3. 78.

जातिनाम्नः कन् ॥ ८१ ॥ पदानि । जातिनाम्नः,कन् ।

वृत्तिः । बह्वच इति नानुवर्त्तते । सामान्येन विधानं, जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेयी व्याघ्र सिंह इत्येवमादिः, तस्मादनुकम्पायां नीतौ च कन्प्रत्ययो भवति ।

81. The affix kan (⊥—क) is added to a Name of a human being, which expresses a special idea: when compassion or courtesy is meant.

The जातिनामन् are words like व्याघ्र &c which are well-known names of particular species of animals &c, but which are come to be applied to men by way of metaphor. The anuvritti of बह्वचः does not extend to it. This is a general rule. Thus व्याघ्रकः, सिंहकः, शरभकः ॥ The word वा being understood in the sûtra, the previous affixes also come, as व्याघ्रिलः, सिंहिलः ॥ The word नामन् is used along with जाति, to prevent the affix being added to the word-form जाति (I. 1. 68).

अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ अजिनान्तस्य, उत्तरपदलोपः,च।

वृत्तिः । कनित्यनुवर्त्तते, मनुष्यनाम्न इति च । अजिनशब्दान्तात्प्रातिपदिकान्मनुष्यनाम्नो ऽनुकम्पायां कन्प्रत्ययो भवति तस्य चोत्तरपदलोपः ।

82. The affix kan (⊥—क) comes in the sense of compassion, after a man-name ending in अजिन, and this second member is elided before the affix.

The words कन and मनुष्यनाम्नः are understood in this sûtra. Thus व्याघ्रकः from व्याघ्राजिनः, and सिंहकः from सिंहाजिनः ॥ Vyâghrâjina and Sinhâjina are names of men.

ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ ठ, अजादौ, ऊर्ध्वम, द्वितीयात्, अचः॥

वृत्तिः ॥ लोप इत्यनुवर्त्तते । अस्मिन्प्रकरणे यष्ठो ऽजादिश्च प्रत्ययस्तस्मिन्परतः प्रकृतेर्द्वितीयादच ऊर्ध्वं यच्छब्दरूपं तस्य लोपो भवति । ऊर्ध्वग्रहणं सर्वलोपार्थम् ॥

वार्त्तिकम् ॥ चतुर्थादच ऊर्ध्वस्य लोपो वक्तव्यः ॥ वा० । अनजादौ विभाषा लोपो वक्तव्यः ॥

वा० । लोपः पूर्वपदस्य च ठाजादावनजादौ च वक्तव्यः ॥

वा० । विना ऽपि प्रत्ययेन पूर्वोत्तरपदयोर्विभाषा लोपो वक्तव्यः ॥ वा० । उवर्णाल्ल इलस्य च ॥

Kârikâ चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च ।
अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाल्ल इलस्य च ॥
वार्त्तिकम् । एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः ॥

83. When ṭha (V. 3. 78) or one of the affixes beginning with a vowel (V. 3. 79, 80) taught above, follows, there is elision of all that portion which comes after the second vowel of the name of a human being.

The word लोप is understood here from the last sûtra. The word ऊर्ध्वम् indicates that the *whole* of that portion of the term which follows the second vowel should be elided, otherwise, only the first letter of the third syllable would have been elided by I. 1. 54. The illustrations have been given above. Thus देवदत्त + इकः; here all the letters after the अ of देव should be elided: as देविकः, so also देवियः, देविलः ॥

The affix ठ is replaced by इक् or क (VII. 3. 50 and 51) hence its special mention in this sûtra. For had it not been used, the sûtra would have run thus. 'When an affix beginning with a vowel follows &c'. This rule would have applied to इक substitute of ठ, but not to क substitute of ठ which comes after words ending in उ, ऋ, त्, इस् and उस् ॥ But it is intended that क (and not इक) substitute of ठ should be added to words whose second syllables end in उक् (उ or ऋ) vowels. If it be said that इक substitute of ठ would be sufficient for words like वायुदत्त &c. also as it will cause the elision of the third and subsequent syllables; and when such syllables are elided, क would be the proper substitute to add to वायु and not इक, which we can do by the rule of sthanivat; we say, it is not so. For if it were the case, we should add the क substitute and not इक in the following: मथित + ठक् (VI. 4. 51) = मथित् + ठक् (VI. 4. 148), because, after elsion, मथित् ends with त् ॥ But we know that क is not added but इक, and we have माथितिकः ॥ Hence the emplyment if ठ in the sûtra is proper as वायुदत्तः—वायुकः, पितृदत्तः—पितृकः ॥

Vârt:—It should be stated that the portion after the *fourth* vowel is elided in certain cases. As अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तः—बृहस्पतिकः, बृहस्पतियः, बृहस्पतिलः ॥

Vârt:—When an affix not beginning with a vowel follows, the elision is optional. Thus देवदत्त + कन् = देवदत्तकः or देवकः, यज्ञदत्तकः or यज्ञकः ॥

Vârt:—There is elision of the first term, when these affixes ठच् &c denoting compassion, whether beginning with vowel or not, follow. Thus दत्तिकः, दत्तिलः, दत्तियः, दत्तकः from देवदत्त or यज्ञदत्त or वायुदत्त &c.

Vârt:—The dimunitive of compassion or endearment may be formed without adding any affix, by simply dropping either the first or the second term of the name. Thus दत्तः or देव from देवदत्तः, सत्यभामा—भामा or सत्या ॥

Vârt:—The affix इल is replaced by ल after a word ending in उ as, भानुलः from भानुदत्तः, वसुलः—वसुदत्तः ॥ So also after a word ending in ऋ as सावतृलः ॥

Vârt:—When the second vowel is ओ, औ, ए or ऐ, then this is also elided. As लहिकः from लहोडः, कहिकः from कहोडः ॥

Vârt:—When the first member consists of a single syllable, there is elision of the second member: as वाचिकः from वागीशाः (the ग् changed back to च् because the stem is now भ and not पद, and rule VIII. 2. 39 does not apply.) So also; स्रुचिकः, त्वचिकः ॥ The form षडिकः (and not षषिकः from षष्) is an exception. It is dimunitive of षडङ्गुलिदत्तः ॥

शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ शेवल, सुपरि, विशाल, वरुण, अर्यमादीनाम्, तृतीयात् ॥

वृत्ति ॥ शेवलादीनां मनुष्यनाम्नां ठजादौ प्रत्यये परतः तृतीयादच ऊर्ध्वस्य लोपो भवति । पूर्वस्यायमपवादः । वार्त्तिकम् । शेवलादीनां तृतीयादचो लोपः स चाकृतसन्धीनामिति वक्तव्यम् ॥

84. There is elision of that portion of the word, which follows the third vowel, in the case of a man-name beginning with Śevala, Supari, Viśâla, Varuṇa, and Aryaman, when the above affixes ṭha or those having initial vowel follow.

This debars the previous sûtra. Thus अनुकम्पितः शेवलदत्तः = शेवलिकः, शेवलियः, शेवलिलः; सुपरिकः, सुपरियः, सुपरिलः from सुपरिदत्तः; so also विशालिकः, विशालियः, विशालिलः; वरुणिकः, वरुणियः, वरुनिलः; अर्यमिकः, अर्यमियः, and अर्यमिलः ॥

Vârt:—The *third* vowel must be the original third vowel, and not that which results from Sandhi. Thus in शेवलेन्द्रदत्तः and सुपार्याशीर्दत्तः; though the apparent third vowels are ए and आ, but they being the result of compounding between शेवल + इन्द्र and सुपारि + आशीस्; the original vowels are taken. Thus शेवलिकः from शेवलेन्द्रदत्तः, and सुपरिकः from सुपार्याशीर्दत्तः; and not शवलेयिकः and सुपयिकः ॥

अल्पे ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ अल्पे ॥

वृत्तिः । परिमाणापचये अल्पशब्दः, प्रकृतिविशेषणं चैतत् । अल्पत्वविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकाद्यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

85. The above-mentioned affixes क (V. 3. 70) and the rest come in expressing the small quantity or small number of anything.

Thus अल्पं तैलं = तैलकं 'a little oil'. सर्वकम्, घृतकम्, विश्वकम्, उच्चकैः, नीचकैः 'a somewhat high, a somewhat low &c'. पचतकि 'he cooks a little'. जल्पतकि 'he speaks somewhat'.

ह्रस्वे ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ ह्रस्वे ॥

वृत्तिः । ह्रस्वत्वविशिष्टे र्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकाद् यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।

86. The above mentoned-affixes (V. 3. 70) come in expressing shortness of length or diminutive.

The ह्रस्व here is opposed to दीर्घ or 'long'. Thus ह्रस्वोवृक्षः = वृक्षकः 'a small tree'. प्लक्षकः, स्तम्भकः ॥

संज्ञायां कन् ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम्, कन् ॥

वृत्तिः । ह्रस्वइत्येव । ह्रस्वत्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्यायमपवादः ॥

87. The affix kan (ᒪ—क) comes when the short thing is a Name.

Thus वंशकः, वेणुकः, दण्डकः ॥ This debars क ॥

कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ कुटी, शमी, शुण्डाभ्यः, रः ॥

वृत्तिः । ह्रस्वइत्येव । संज्ञाग्रहणं नानुवर्त्तते, सामान्येन विधानम् । कुटीशमीशुण्डाभ्यो ह्रस्वार्थे द्योत्ये रः प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः ॥

88. The affix र comes after the words kuṭî, śamî, and śuṇḍâ, when shortness of length is meant.

The word ह्रस्व is understood here, but not संज्ञा ॥ This debars क V. 3. 70. Thus ह्रस्वा कुटी = कुटीरः, शमीरः and शुण्डारः ॥ The derivatives are masculine names; though the primitives are feminine.

कुत्वाः, डुपच् ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ कुत्वाः, डुपच् ॥

वृत्तिः । ह्रस्वइत्येव । कुतूशब्दाद्ध्रस्वत्वे द्योत्ये डुपच्प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः ॥

89. The affix ḍupach (उप) comes, in expressing diminution, after the word kutû 'a jar'.

This debars क ॥ Thus कुतुपः, from कुतू the long ऊ being elided owing to ड ॥ It means a small leathern vessel for oil. This word is neuter also, as, कुतुपम् ॥

कासूगोणीभ्यां ष्टरच् ॥ ९० ॥ पदानि ॥ कासू, गोणीभ्याम्, ष्टरच् ॥

वृत्तिः । ह्रस्वइत्येव । कासूगोणीशब्दाभ्यां ह्रस्वत्वे द्योत्ये ष्टरच्प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः ।

90. The affix shṭarach (तर with feminine ङीष् IV. 1. 40) comes in expressing diminutive, after the words kâsû and goṇî.

Thus ह्रस्वा कासूः = कासूतरी 'a small lance'; गोणीतरी 'a small sack'.

वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ वत्स, उक्ष, अश्व, ऋषभेभ्यः, च, तनुत्वे, (ष्टरच्) ॥

वृत्ति । ह्रस्वइति निवृत्तम् । वत्स उक्षन् अश्व ऋषभ इत्येतेभ्यस्तनुत्वे द्योत्ये ष्टरच्प्रत्ययो भवति ।

91. The affix shṭarach expresses slenderness, after the words vatsa, ukshan, aśva, and ṛishava.

The anuvṛitti of ह्रस्व ceases. Thus वत्सतरः 'a weaned calf' becoming slender in reaching the second period of its age. उक्षतरः 'a slender bull': being the third age of a वत्स ॥ अश्वतरः 'a mule': (तस्य तनुत्वमन्यपितृकता); वृषभतरः 'a slender bull or that cannot draw the load'.

किंयत्तदो निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ किम्, यत्, तदः, निर्द्धारणे, द्वयोः, एकस्य, डतरच् ॥

वृत्ति। किं यत् तत् इत्येतेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे डतरच् प्रत्ययो भवति । निर्द्धार्यमाणवाचिभ्यः स्वार्थे प्रत्ययः ।

92. After the words किम्, यद् and तद्, in determining of the one out of two, comes the affix ḍatarach (अतर with the elision of the final इम् and अद्)

This affix comes in the svârtha sense. The differentiation of a portion from the whole by means of its peculiar caste, action, attribute or name is called निर्द्धारण or specification. Thus कतरो भवतोः कठः 'amongst you two, who is Kaṭha'. कतरो भवतोः कारकः 'amongst you two, who is the agent'. कतरो भवतोः पटुः 'amongst you two, who is clever'. कतरो भवतोः देवदत्तः 'which of the two amongst you is Devadatta'. Similarly यतरः 'of the two the one who', ततरः 'of the two—that one'. as यतरो भवतो देवदत्तः, ततर आगच्छतु 'of the two, let that one who is Devadatta, come'. The taddhita affixes being optional (IV. 1. 82), this idea may be expressed by a sentence also. As, को भवतो देवदत्तः, स आगच्छतु 'who amongst you two is Devadatta, let him come'.

वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ वा, बहूनाम्, जातिपरिप्रश्ने, डतमच् ॥

वृत्तिः। कियत्तद इति वर्त्तते, निर्धारणे एकस्येति च । बहूनामिति निर्धारणे षष्ठी । बहूनां मध्ये एकस्य निर्धारणे गम्यमाने जातिपरिप्रश्नविषयेभ्यः किमादिभ्यः वा डतमच् प्रत्ययो भवति ।

93. The affix ḍatamach (अतमँ with the elision of the last syllable) comes after kim, yat and tat, optionally, when the object is the determining of the one out of many, the question being that of caste.

The words कियत्तदः and निर्धारणे एकस्य are to be read into the sûtra. Thus कतमो भवतां कठः 'which of you, Sirs, is a Kaṭha Brâhmaṇa?' यतमो भवतां कठः, ततम आगच्छतु 'that one of you, Sirs, who is a Kaṭha, let him come'. The word वा 'optionally' indicates that the affix अकच् (V. 3. 71) also comes, as यको भवतां कठः, सकः, आगच्छतु ॥ This idea may be expressed by a sentence also, owing to the महाविभाषा (IV. 1. 82): as, को भवतां कठः; यो भवतां कठः, स आगच्छतु ॥

Why do we say 'when question is that of caste'? Observe, को भवतां देवदत्तः. Here the question is about a Name: and not jâti. The word परिप्रश्न applies to किम् only, the pronouns यत् and तत् not being interrogative prononus. But the word जाति applies to all these three pronouns.

According to some, the affix डतर has also this force, after the word किम्, as, कतरो भवतां कठः 'which of you, Sirs, is a Kaṭha Brâhmâṇa?' कतरो भवतां कलापः. As may be inferred from the sûtra कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने (II. 1. 63)

एक.च प्राचाम् ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ एकात्, च, प्राचाम् (डतरच्, डतमच्) ॥

वृत्तिः । एकशब्दात्प्राचामाचार्याणां मतेन डतरच् डतमच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः स्वास्मिन्विषये । चकारो डतरचो ऽनुकर्षणार्थः ।

94. After the word एक, according to the opinion of Eastern grammarians, may be added the affixes ḍatarach and ḍatamach in the above senses.

The च draws in डतरच्॥ That is डतरच् comes when one out of two is to be specified; and डतमच् when one out of many is to be specified. The word जातिपरिप्रश्ने does not govern this sûtra: it being a general rule. Thus एकतरो भवतो देवदत्तः, एकतमो भवतां देवदत्तः ॥

The word प्राचाम् is for pujârtha; the word वा being already understood in the sûtra.

अवक्षेपणे कन् ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ अवक्षेपणे, कन् ॥

वृत्तिः ॥ अवक्षिप्यते येन तदवक्षेपणम् । तस्मिन्वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्कन्प्रत्ययो भवति ।

95. The affix kan (ˊ— क) comes after a nominal stem, in expressing scoffing.

Thus व्याकरणकः 'Grammar' used in a derisive sense, when its study produces pride. As व्याकरणकेन नाम त्वं गर्वितः 'thou art proud, because thou hast read *grammar* only'. याज्ञिक्यकेन नाम त्वं गर्वितः ॥ Here the words व्याकरणक and याज्ञिक्यक are used in a mocking sense. When, however. the derision applies to the person itself, then कन् is added by V. 3. 14: as देवदत्तकः &c.

So far the governing power of क V. 3. 70.

इवे प्रतिकृतौ ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ इवे, प्रतिकृतौ,(कन्) ॥

वृत्तिः ॥ कनित्यनुवर्त्तते । इवार्थे यत्प्रातिपदिकं वर्त्तते तस्मात्कन् प्रत्ययो भवति ।

96. The affix कन् means also 'like this'; when the imitation of a thing is to be expressed.

The word कन् is understood here. Thus अश्व इवायमश्व प्रतिकृतिः = अश्वकः 'an imitation of a horse' in wood or clay &c. उष्ट्रकः, गर्दभकः ॥ Why do we say 'imitation?' Observe गौरिव गवयः "The gayal cow".

संज्ञायां च ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम्, च, (कन्) ॥

वृत्तिः । इवेत्यनुवर्त्तते, कनिति च । इवार्थे गम्यमाने कन्प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत् संज्ञागम्यते ॥

97. The affix kan comes in the sense of 'like this', when the whole word so formed is a Name.

This applies when imitation is not meant. Thus अश्वसदृशस्य संज्ञा = अश्वकः 'a thing reminding a horse'. उष्ट्रकः, गर्दभकः ॥

लुम्मनुष्ये ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ लुप्, मनुष्ये ॥

वृत्तिः । संज्ञायामित्येव । संज्ञायां विहितस्य कनो मनुष्ये ऽभिधेये लुब् भवति ।

98. When in the same way a Man is denoted, the affix is elided by lup; the word retaining its number and gender.

Thus चञ्चा (चञ्चेवमनुष्यः) 'straw-man' i. e. an effigy in straw. So also दासी, खरकुटी ॥ For accent see VI. 1. 204.

Why do we say 'a man'? Observe अश्वकः, उष्ट्रकः &c. This sûtra may be considered to be an enlargement of V. 3. 100.

जीविकार्थे चापण्ये ॥ ९९ ॥ जीविकार्थे, च, अपण्ये (लुप्) ॥

वृत्तिः । जीविकार्थे यदपण्यं तस्मिन्नभिधेये कनो लुब् भवति ।

99. A similar elision of the affix कन् takes place then also, when the figure is made a means of livelihood, it being presumed, that no traffic is driven thereby.

That which is bought and sold is called पण्य; that which is not so dealt with is अपण्यः ॥ The rule applies to the *images* of gods which are made means of subsistence by a low order of Brâhmaṇas, not by selling them, but by exhibiting them from door to door. Thus वासुदेवः 'the idol of Vâsudeva': शिव 'the idol of Śiva'. स्कन्दः, विष्णुः, आदित्यः &c.

Why do we say अपण्ये? Observe, हस्तिकान् विक्रीणीते 'he sells the images of elephent'. अश्वकान्, रथकान् ॥

This rule is also an amplification of V. 3. 100.

देवपथादिभ्यश्च ॥ १०० ॥ पदानि ॥ देव पथादिभ्यः च ॥

वृत्तिः । इवे प्रकृतिकृतौ संज्ञायां च विहितस्य कनो देवपथादिभ्य उत्तरस्य लुब् भवति ।

अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु च ।
इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिषु ॥

100. After the words devapatha &c, there is similar elision of the affix kan, (V. 3. 96 and 97) expressing an image or a Name.

The देवपथ class is आकृतिगणः ॥ Thus देवपथः, हंसपथः ॥

1 देवपथ, 2 हंसपथ, 3 वारिपथ, 4 रथपथ, 5 स्थलपथ*, 6 करिपथ*, 7 अजपथ*, 8 राजपथ, 9 शतपथ, 10 शङ्कुपथ, 11 सिन्धुपथ (सिंहपथ), 12 सिद्धगति (सिंहगति), 13 उष्ट्रग्रीव (उष्ट्रग्रीवा), 14 वामरज्जु (चामरज्जु), 15 हस्त, 16 इन्द्र, 17 दण्ड, 18 पुष्प, 19 मत्स्य, 20 जलपथ, 21 रज्जु, It is आकृतिगण ॥

Karika :—The affix कन् is elided when the imitation is an image of a god that is worshipped, or a picture, or a design on a flag. As शिवः, विष्णुः are examples of gods, अर्जुनः 'the picture of Arjuna', दुर्योधनः 'the picture of Duryodhana'. कपिः 'the flag having the figure of monkey', गरुडः 'the eagle-flag'.

वस्तेर्ढञ् ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ वस्तेः, ढञ् ॥

वृत्तिः । इवेत्यनुवर्त्तते, इतः प्रभृति प्रत्यया सामान्येन भवन्ति प्रतिकृतौ चाप्रतिकृतौ च । वस्ति शब्दादिवार्थे ढञ् प्रत्ययो भवति ।

101. The affix ḍhañ (±'—एय) comes after vasti, in the sense of 'like this'.

The word इव is understood here. The affixes taught hence forward come in a general sense, and are not confined to images. Thus वस्तिरिव = वास्तेयः fem. वास्तेयी 'like the abdomen'.

शिलाया ढः ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ शिलायाः, ढः ॥

वृत्तिः ॥ शिलाशब्दादिवार्थे ढः प्रत्ययो भवति ।

102. The affix ḍha (एय) comes after śilâ, in the sense of 'like this'.

Thus शिलेव = शिलेयं दधिः 'curd, hard as stone'. According to some, the affix ढञ् also comes after शिला, as शैलेयम् ॥

शाखादिभ्यो यत् ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ शाखादिभ्यः, यत् ॥

वृत्तिः । शाखा इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति इवार्थे ।

103. The affix यत् comes, in the sense of 'like this', after śâkhâ &c.

Thus शाखेव = शाख्यः, मुख्यः (VI. I. 213), जघन्यः &c.

1 शाखा, 2 मुख, 3 जघन, 4 शृङ्ग, 5 मेघ, 6 अभ्र*, 7 चरण, 8 स्कन्ध, 9 स्कन्द*, 10 उरस्, 11 शिरस्, 12 अग्र, 13 शरण ॥

द्रव्यं च भव्ये ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ द्रव्यम्, च, भव्ये (यत्) ॥

वृत्तिः । द्रव्यशब्दो निपात्यते भव्ये ऽभिधेये । द्रुशब्दादिवार्थे यत्प्रत्ययो निपात्यते ।

104. The word द्रव्य is anomalous, meaning 'beautiful'.

The word द्रव्य is formed by adding यत् to the word द्रु ॥ The word भव्य means 'nice, excellent, proper, fit; having or containing in himself all the desired requisites'. As द्रव्योऽयं राजपुत्रः 'how nice is this Prince'. द्रव्योऽयं माणवकः ॥

कुशाग्राच्छः ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ कुशाग्रात्, छः ॥

वृत्तिः । कुशाग्रशब्दादिवार्थे छः प्रत्ययो भवति ।

105. The affix chha (ईय) comes in the sense of 'like this', after the word kuśâgra.

Thus कुशाग्रीया (कुशाग्रमिव सूक्ष्मत्वात्) बुद्धिः "Intellect sharp as the point of the kuśa grass". कुशाग्रीयं वस्त्रम् ॥

समासाच्च तद्विषयात् ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ समासात्, च, तद्विषयात्, (छः) ॥

वृत्तिः । तदित्यनेन प्रकृते इवार्थो निर्दिश्यते । इवार्थविषयात्समासादपरस्मिन्निवार्थे एव छः प्रत्ययो भवति ।

106. The affix chha (ईय) comes, also only in the sense of 'like this', after a compound noun which contains in itself the force of 'like this'.

The word तद् refers to इव, and तद्विषय means इवार्थविषय ॥ A compound which is formed with the force of इव, takes the affix छ, when a second इव is to be indicated. In the chapter on Compounds, no samâsa is taught with the force of इव ; this sûtra, therefore, indicates by implication that such a samâsa of two nouns can be formed, having hidden in it the sense of इव ॥ Such a samâsa will come under the head of सुप् सुपा समासः (II. 1. 4).

Thus काकतालीयम्, अजाकृपाणीयम्, अन्धकवर्त्तिकीयम् ॥

The word काकतालीय means 'like the crow and the palm-fruit': 'the unexpected and sudden fall of a plam-fruit upon the head of a crow so as to kill it, at the very moment of its sitting on a branch of that tree ; and is used to denote a very unexpected and accidental occurence'. Thus Devadatta happens to enter a village, and on that very day, robbers happen to attack the village, and in the fray, Devadatta is killed, this coincidence of the robbers and Devadatta is called काकतालीयसमागमः, and the killing of Devadatta is like that of the crow by the ताल fruit. The first case of समागमः will form the compound, the second case of वधः will give rise to the affixing of छ, as काकतालीयो देवदत्तस्य वधः (the compound काकताल meaning काकतालसमागमसदृशश्चोर समागमः) and the derivative word काकतालीय meaning काकमरणसदृशः) :

Similarly अजाकृपाणीय means "like the death of a goat (ajâ) by the accidental falling of a sword (kṛipâṇa) as the goat was passing". Similarly अन्धकवर्त्तकीय means "like the accidental falling of a vulture (vartikâ) in to the hands of a blind person who thus captures it". All these are unintentional (atarkita and curious (chitrîkarana) coincidences. In short, these words mean 'accidentally', 'unexpectedly'.

शार्करादिभ्यो ऽण् ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ शार्करादिभ्यः, अण् ॥

वृत्तिः । शर्करा इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इवार्थे ऽण प्रत्ययो भवति ।

107. The affix aṇ (±_अ) comes in the sense of 'like this', after the words śarkarâ &c.

Thus शर्करेव = शार्करम्, कापालिकम् ॥

1 शर्करा, 2 कपालिका, 3 कपाटिका*, 4 कनिष्ठिका (कपिष्ठिका; पिष्ठिका, कनिष्ठिक !), 5 पुण्डरीक, 6 शतपत्र, 7 गोलोमन्, 8 लोमन्*, 9 गोपुच्छ, 10 नराची (नरालि), 11 नकुल (नकुला), 12 सिकता ॥

अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक् ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ अङ्गुल्यादिभ्यः, ठक् ॥

वृत्तिः ॥ अङ्गुल्यादिभ्य इवार्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।

108. The affix ṭhak (±— इक or क) comes in the sense of 'like this', after the words aṅgulî &c.

Thus आङ्गुलिकः (=अङ्गुलीव), भारुजिकः ॥

1 अङ्गुलि (अङ्गुली), 2 भरुज, 3 बभ्रु, 4 वल्गु, 5 मण्डर, 6 मण्डल, 7 शष्कुली (शष्कुल), 8 हरि*, 9 कपि, 10 मुनि*, 11 रुह*, 12 खल*, 13 उदश्वित्, 14 गोणी, 15 उरस्, 16 कुलिश, 17 शिखा ॥

एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ एकशालायाः, ठच्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ एकशालाशब्दादिवार्थेऽन्यतरस्यां ठच् प्रत्ययो भवति ।

109. The affix ṭhach (इक) also comes optionally after the word ekaśâlâ: with the force of 'like this'.

Thus एकशालिकः or ऐकशालिकः by ठक् ॥

कर्कलोहितादीकक् ॥ ११० ॥ पदानि ॥ कर्क, लोहितात्, ईकक् ॥

वृत्तिः ॥ कर्कलोहितशब्दाभ्यामिवार्थे ईकक् प्रत्ययो भवति ।

110. The affix ±—ईक comes in the sense of 'like this', after karka and lohita.

Thus कार्कीकः 'like कर्क or white horse'. लौहितीकः स्फटिकः 'a crystal though not itself red, appears red, owing to the reflection of some thing behind it'.

प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि ॥ १११ ॥ प्रत्न, पूर्व, विश्व, इमात्, थाल्, छन्दसि॥

वृत्तिः ॥ प्रत्न पूर्व विश्व इम इत्येतेभ्य इवार्थे थाल् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये ।

111. In the Chhandas, the affix thâl (—⊥था) comes in the sense of 'like this', after pratna, pûrva, viśva, and ima (idam).

Thus :—

सं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा ज्येष्ठतातिं बर्हिषदं स्वर्विदम् ॥

(Rig Veda V. 44. 1). 'Him (Indra), as the ancients, as the predecessors, as all creatures, and as these living men have worshipped &c'.

पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात् ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ पूगात्-ञ्यः, अग्रामणी-पूर्वात् ॥

वृत्तिः ॥ इवार्थे इति निवृत्तम् । नानाजातीया अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः संघाः पूगाः । पूगवाचिनः प्रातिपदिकादग्रामणीपूर्वात्स्वार्थे ञ्यः प्रत्ययो भवति ।

112. The affix ñya (±'—य) is added without changing the connotation, to a word denoting a horde, but not when the word is derived from the name of their leader.

The anuvṛitti of इव ceases. The word पूग means a crowd of men of various castes, having no fixed livelihood, connected together with the object

of acquiring wealth &c. Thus लौहध्वज्यः 'the trident bannered horde'. *dual* लौहध्वज्यौ, *pl.* लौहध्वजाः ॥ Similarly, शैब्यः, शैब्यौ, शिबयः, चातक्यः, चातक्यौ, चातकाः ॥ In the plural, the affix is elided by II. 4. 62.

Why do we say अग्रामणीपूर्वात्? Observe देवदत्तकाः (V. 2. 78) 'a horde whose leader is Devadatta'. From this sûtra, commence the तद्राज affixes &c, the affixes that have the sense of 'King thereof'. The affix ञ्य, therefore, has this meaning also viz. 'the leader of the horde'.

व्रातच्फञोरस्त्रियाम् ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ व्रात, च्फञोः, अस्त्रियाम्, (ञ्यः) ॥

वृत्तिः ॥ नानाजातीया अनियतवृत्तयउत्सेधजीविनः संघा व्राताः । व्रातवाचिभ्यः च्फञन्तेभ्यःप्रातिपदिकेभ्यश्च स्वार्थेञ्यः प्रत्ययो भवत्यस्त्रियाम् ॥

113. The affix ñya comes after the name of a wild band, and after a word ending in chphañ (± — आयन IV. 1. 98), without change of sense; but not in the feminine.

A collection of persons of different castes, having no determined livelihood, and living by violence are called व्रात or 'wild band'. Thus कापोतपाक्यः 'a wild band living on pigeons', कापोतपाक्यौ and कपोतपाकाः, त्रैहिमत्यः, त्रैहिमत्यौ *pl.* त्रीहिमताः ॥ So with words ending in च्फञ्, as कौञ्जायन्यः, कौञ्जायन्यौ, pl. कौञ्जायनाः, ब्राध्नायन्यः ब्राध्नायन्यौ pl. ब्राध्नायनाः ॥

Why do we say "not in the Feminine?" Observe कपोतपाकी, व्रीहिमती, कौञ्जायनी, ब्राध्नायनी ॥

आयुधजीविसंघाञ्ञ्यड्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात् ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ आयुधजीविसंघात्, ञ्यट् वाहीकेषु, अब्राह्मण-राजन्यात् ॥

वृत्तिः ॥ आयुधजीविनां संघः आयुधजीविसंघः । स वाहीकैर्विशेष्यते । वाहीकेषु य आयुधजीविसंघस्तद्वाचिनः । प्रातिपदिकाद्ब्राह्मणराजन्यवर्जितात्स्वार्थेञ्यट् प्रत्ययो भवति ।

114. To a name expressing a multitude living by the trade of arms, is added the affix ñyaṭ (±' — य with the fem. in ई), when it is the name among the Vâhîka, but not when it is the name of a Brâhmaṇa, nor when the word is Râjanya.

The anuvṛitti of अस्त्रियाम् does not govern this sûtra. Thus कौण्डीवृस्यः, कौण्डीवृस्यौ pl. कौण्डीवृसाः, fem. कौण्डीवृसी; क्षौद्रक्यः, क्षौद्रक्यौ, pl. क्षुद्रकाः fem. क्षौद्रकी, मालव्यः, मालव्यौ pl. मालवाः fem. मालवी ॥

Why do we say 'living by the profession of arms'? Observe मल्लाः, शयण्डाः ॥ Why do we say 'a multitude'? Observe सम्राट् ॥ Why do we say 'amongst the Vâhîka?' Observe शबराः, पुलिन्दाः ॥ Why do we say "not a Brâhmaṇa or the word-form Râjanya"? Observe गोपालवा ब्राह्मणाः, शालङ्कायना राजन्याः ॥

वृकाट्टेण्यण् ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ वृकात्, टेण्यण् ॥

वृत्तिः । आयुधजीविसंघादिति वर्त्तते । वृकशब्दादायुधजीविनः स्वार्थे टेण्यण् प्रत्ययो भवति ।

115. The affix ṭeṇyan (±—ण्य with the fem. in ई) comes after the word Vṛika, a class of persons living by trade of arms.

Thus वार्केण्यः वार्केण्यौ, pl. वृकाः, fem. वार्केणी ॥ The affix will not come, when वृक means 'a wolf'. As कामक्रोधौ मनुष्याणां खादितारौ वृकाविव ॥

दामन्यादित्रिगर्त्तषष्ठाच्छः ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ दामन्यादि, त्रिगर्त्त, षष्ठात्, छः ॥

वृत्तिः । आयुधजीविसंघादिति वर्त्तते । दामन्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्त्रिगर्त्तषष्ठेभ्यश्चायुधजीविसंघवाचिभ्यः स्वार्थे छः प्रत्ययो भवति । येषामायुधजीविनां संघानां षडन्तर्वर्गास्तत्र च त्रिगर्त्तः षष्ठः ॥

आहुस्त्रिगर्त्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डकी ।
कौष्ठकिर्जालमानिश्च ब्रह्मगुप्तोथ जानकिः ॥

116. The affix chha (ईय) comes without changing the sense, after dâmini &c, and after the six warrior-stocks called Traigarta shashṭha.

The following are the six warrior races of Trigarta :—कौण्डोपरथ, दाण्डकि, कौष्ठकि, जालमानि, ब्रह्मगुप्त and जानकिः ॥

Thus दामनीयः दामनीयौ, pl. दामनयः; औलपीयः औलपीयौ, pl. उलपयः; कौण्डोपरथीयः pl. कौण्डोपरथाः, दाण्डकीयः pl दाण्डकयः, कौष्ठकीयः pl. कौष्ठकयः जालमानीयः pl. जालमानयः, ब्रह्मगुप्तीयः pl. ब्रह्मगुप्ताः, जानकीयः pl. जानकयः ॥

1 दामनि, 2 औलपि, 3 बैजवापि*, 4 औदकी (औतकि औतकि), 5 औदकि*, 6 अच्युतन्ति (अच्युतन्ति), 7 आच्युतदन्ति* (अच्युतदन्ति), 8 शाकुन्तकि*, 9 आकिदन्ति, 10 औडवि*, 11 काकदन्तकि (काकदन्ति), 12 शार्ङ्गुतपि, 13 सार्वसेनि, 14 बिन्दु, 15 बैन्दवि*, 16 तुलभ, 17 मौञ्जायन, 18 काकन्दि, 19 सावित्रीपुत्र, 20 काकदन्ति 21 दैववापि, 22 अपच्युतका, 23 कर्की, 24 पिण्ड ॥

पर्श्वादियौधेयादिभ्यामणञौ ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ पर्श्वादि, यौधेयादिभ्याम् अण्, अञौ ॥

वृत्तिः । आयुधजीविसंघादित्येव । पार्श्वादिभ्यो यौधेयादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्य आयुधजीविसंघवाचिभ्यः स्वार्थेऽणञौ प्रत्ययौ भवतः ।

117. The affix aṇ (±—अ) comes after parśu &c, and the affix añ (±´—अ) comes after yaudheya &c, without changing the sense: when these words denote warrior classes.

Thus पार्शवः, pl. पर्शवः आसुरः pl. असुराः, यौधेयः pl. यौधेयाः ॥

1 पर्शु, 2 असुर, 3 रक्षस्, 4 बाहीक (बाल्हीक), 5 वयस्, 6 वसु, 7 मरुत्, 8 सत्वत्, 9 दशार्ह 10 पिशाच, 11 अशनि, 12 कार्षापण ॥

1 यौधेय, 2 कौशेय, 3 शौक्रेय, 4 शौभ्रेय, 5 धार्तेय*, 6 धार्तेय 7 ज्याबाणेय (ज्याबालेय), 8 त्रिगत, 9 भरत, 10 उशीनर 11 कौशेय, 12 वार्त्तेय ॥ See IV. 1. 178.

अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो यञ् ॥ ११८ ॥ पदानि ॥ अभिजित्, विदभृत्, शालावत्, शिखावत्, शमीवत्, ऊर्णावत्, श्रुमत्, अणः, यञ् ॥

वृत्तिः । आयुधजीविसंघादिति निवृत्तम् । अभिजिदादिभ्यो ऽणन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे यञ् प्रत्ययो भवति ।

118. The affix yañ (±'—अ) comes without changing the sense, after the words abhijit, bidabhrit, śâlâvat, śikhâvat, śamîvat, ûrṇâvat, and śrumat, when those words end in the Patronymic affix अण् ॥

The anuvṛitti of आयुधजीविसंघात् ceases. Thus अभिजितोऽपत्यम् = आभिजित, add यञ् to this, आभिजित्यः ; pl. आभिजिताः, वैदभृत्यः pl. वैदभृताः, शालावत्यः pl. शालावताः, शैखावत्यः pl. शैखावताः, शामीवत्यः pl. शामीवताः, और्णावत्यः और्णावता, श्रौमत्यः and श्रौमताः ॥ The अण् here is Patronymic. Otherwise आभिजितो मुहूर्त्तः and आभिजितः स्थालीपाकः, the affix here is अण् of नक्षत्रेण युक्तः कालः IV. 2. 3 and of सास्यदेवता IV. 2 24 respectively.

ञ्यादयस्तद्राजाः ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ ञ्यादयः, तद्राजाः ॥

वृत्तिः । पूगाञ्ञ्यो ग्रामणीपूर्वादित्यतः प्रभृति ये प्रत्ययाः ते तद्राजसंज्ञा भवन्ति ।

119. The affixes ñya &c, (V. 3. 112 &c) are called tadrâja.

The illustrations of Tadrâja affixes have been given above. The word तद्राज occurs in Sûtra II. 4. 62.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY (New Delhi)

ओ३म् ।

अथ पञ्चमध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

BOOK FIFTH.

CHAPTER FOURTH.

पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन्लोपश्च ॥ १ ॥ पदानि ॥ पाद, शतस्य, संख्यादेः, वीप्सायाम् वुन्लोपः, च ॥

वृत्तिः ॥ पादशतान्तस्य संख्यादेः प्रातिपदिकस्य वीप्सायां द्योत्यायां वुन् प्रत्ययो भवति । तत्सन्नियोगेन चान्तस्य लोपो भवति ॥

1. The affix vun (वुन्—अक) comes after the words pâda and śata when preceded by a numeral, the sense being that of distributive relation; and the final of the stem is elided.

Prâtipadikas preceded by a numeral and ending in the words पाद or शत take the affix वुन् when a distributive sense (वीप्सा) is to be expressed: and by the addition of this, the final is elided.

By VI. 4. 148 the final अ of pâda and śata would have been elided before the taddhita affix vun; even if such elision was not taught in this rule. The repetition of the word लोप in this rule, therefore, indicates that the elision ordained here is not one *caused* by the affix. For if the elision had been *caused* by the affix, then by I. 1. 57, such लोपादेश or "substitute" would be equivalent to the principal (sthanivat); and would thus debar the application of the rule VI. 4. 130 by which पाद् pâd (and *not* pâda) is changed into पद् ॥ In other words, the lopa taught by यस्येति च is परनिमित्तक or caused by some thing which is subsequent, namely by a taddhita affix or by इ or ई affix; therefore, this lopa would be sthani-vat for the purposes of the rule which would apply to something preceding it (I. 1. 57). Therefore, pâd becomes sthâni-vat to pâda. Therefore, the anga or base ending with 'pâda' will be called भ, and not the base ending with 'pâd', and therefore VI. 4. 130 which applies to भ bases will not apply, and there will be no substitution of पद् for

पाद्, as there is not in the form पादाय. But we want such substitution and hence the employment of words "the final of the stem is elided".

Thus द्वौ द्वौ पादौ ददाति "he gives two quarters to each" = द्विपदिकां ददाति (द्विपाद + वुन् = द्विपाद् + वुन् = द्विपद् + वुन् VI. 4. 130 = द्विपदिका VII. 3. 44 by which अ of अक् is changed into इ). Similarly द्वे द्वे शते ददाति = द्विशतिकां ददाति ॥

The compounds above formed are taddhitârtha Tatpurusha compounds, viz. compounds containing the sense of a taddhita affix, by rule II. 1. 51. After the compound is formed, then the affix वुन् is added. Thus first we have द्विपाद and द्विशत compounded by II. 1. 51 and then the affix is added. The words पाद and शत when not so compounded, take वुन् affix only in the feminine.

Why do we say "of the words पाद and शत"? Observe द्वौ द्वौ माषौ ददाति, no affixing. Why do we say "preceded by a numeral?" Observe पादं पादं ददाति ॥ Why do we say "in a distributive sense"? Observe द्वौपादौ ददाति "He gives two quarters:" द्वे शते ददाति ॥

The enumeration of पाद and शत is useless, as the affix is found after other words also. As, द्विमोदकिकां ददाति "he gives two cakes to each". त्रिमोदकिकां ददाति ॥

दण्डव्यवसर्गयोश्च ॥ २ ॥ पदानि ॥ दण्ड, व्यवसर्गयोः, च, (वुन्) ॥

वृत्तिः ॥ दमनं दण्डः । दानं व्यवसर्गः । दण्डव्यवसर्गयोर्गम्यमानयोः पादशतान्तस्य प्रातिपदिकस्य संख्यादेर्वुन् प्रत्ययो भवति अन्तलोपश्च ॥

2. Also when the sense is of a punishment or a donation.

The word दण्ड means "punishment", and व्यवसर्ग means "gift or donation". The prâtipadikas पाद and शत preceded by a numeral, and conveying the sense of punishment or donation, take the affix वुन्, and the final अ is elided. This sûtra is begun to show that the "distributive sense" does not apply here. Thus द्वौ पादौ दण्डितः = द्विपदिकाम् दाण्डितः "punished with the infliction of a fine of two Padas (a quarter coin)". द्वौ पादौ व्यवसृजाति = द्विपदिकां व्यवसृजात "he makes a gift of two Padas". Similarly द्विशतिकां दण्डितः "punished with a fine of two hundreds". द्विशतिकां व्यवसृजाति &c.

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ॥३॥ पदानि ॥ स्थूलादिभ्यः, प्रकारवचने, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने योऽर्थे कन् प्रत्ययो भवति । जातीयरोऽपवादः ॥

वार्त्तिक ॥ कम्प्रकरणे चंचद्वृहतोरुपसंख्यानम् ॥

3. The affix kan (÷—क) comes in the sense of "like that or specialty", after the words sthûla &c.

This debars the affix जातीयर् (V. 3. 69). Thus स्थूलप्रकारः = स्थूलकः "bulky. So also अणुकः, माषकः ॥

Vârt:—The words चंचत् and बृहत् should be included in the list of sthûlâdi words. As, चंचत्कः, बृहत्कः ॥ According to one version the words are चंचा and बृहा and not चंचत् and बृहत्. So the derivatives will be बृहकः and चंचकः the words that end in long vowels आ, ई or ऊ, shorten their vowels before this affix, by VII. 4. 13. As, सुरा + कन् = सुरकः "snake-like". The word कृष्ण takes कन् when tila is meant; as कृष्णप्रकारास्तिला = कृष्णकाः ॥ यव takes कन् when meaning व्रीहि, as यवकाः ॥ इक्षु, तिल, पाद्य, काल, and अवदात take this affix when wine is meant, a पाद्यिका, कालिका, अवदातिका "a kind of wine". गोमूत्र takes this affix when meaning a covering, as गोमूत्रकः 'a covering of the colour of cow's wine, or go-mûtra may mean a certain arrangement of colours such as white and black". सुरा takes कन् meaning a snake, as सुरकः (VII. 4. 13) "a kind of snake of the color of wine". जीर्ण takes it when meaning śâli grain, as जीर्णकाः = जीर्णकल्पा शालयः ॥ The following is a list of Sthulâdi words.

1 स्थूल, 2 अणु, 3 माष, 4 इषु, 5 कृष्ण तिलेषु, 6 यव व्रीहिषु, 7 इक्षुतिलपाद्यकालावदाताः सुरायाम्, 8 गोमूत्र आच्छादने, 9 सुरा अहौ, 10 जीर्ण शालिषु, 11 पत्रमूले समस्तव्यस्ते, 12 कुमारीपुत्र, 13 कुमारीश्वशुर (कुमार, श्वशुर), 14 मणि. ॥

अनत्यन्तगतौ क्तात् ॥ ४ ॥ पदानि ॥ अनत्यन्तगतौ, क्तात्, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ अत्यन्तगतिरशेषेण संबन्धः । तदभावो ऽनत्यन्तगतिः । अनत्यन्तगतौ गम्यमानायां क्तान्तात्कन्प्रत्ययो भवति ॥

4. After a participle ending in kta, comes the affix kan, when the meaning is something not yet wholly completed.

The word अत्यन्तगति means an act which has been fully accomplished; अनत्यन्तगति therefore, means, an act which has not been fully accomplished. Thus भिन्न + कन् = भिन्नकः "not yet wholly divided" So also छिन्नकः &c.

Why do we say "something not wholly completed"? Observe भिन्नम् "totally divided", छिन्नम् 'totally cut'.

न सामिवचने ॥ ५ ॥ पदानि ॥ न, सामिवचने ॥

वृत्तिः ॥ सामिवचने उपपदे क्तान्तात्कन्प्रत्ययो न भवति ॥

5. Not so when a word in the sense of "half", precedes such participle.

When the word सामि or any other word having this sense, is compounded with a participle in क्त, the affix कन् is not added to denote the sense of incompleteness. Thus सामिकृतम्, सामिभुक्तम् &c (II. 1. 27). The word वचन shows that the symonyms of सामि are also to be taken. Thus अर्धकृतम्, नेमकृतम् &c.

Objection:—It is redundant to have prohibited कन् after a word preceded by 'half', because the word "half" itself shows that the action has not been completed.

Answer :—The prohibition contained in this sûtra does not refer to the कन् of the last sûtra, where it has the sense of "incompleteness". It refers to that कन् which comes after a word, without changing the sense of that word (स्वार्थ कन्) ॥ Thus the words भिन्नतर and भिन्नतम (the comparative and superlative degrees of भिन्न) show by the very fact of their comparison, that the action denoted by them is not complete. These words भिन्नतर and भिन्नतम also take the affix कन् without change of sense. As भिन्नतरकः and भिन्नतमकः ॥ and बहुतरकं &c as used by Patanjali himself in the following sentences :—एवं हि सूत्रमभिन्नतरकं भवति, एतर्हि बहुतरकं व्याख्येयं ॥ This कन् is also prohibited in the case of compounds with सामि ॥ In fact, this sûtra teaches by implication (Jñâpaka) that कन् comes also in the sense of svârtha.

बृहत्या आच्छादने ॥ ६ ॥ पदानि ॥ बृहत्याः, आच्छादने, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ कन्ननुवर्त्तते, न प्रतिषेधः । बृहतीशब्दादाच्छादने वर्त्तमानात्स्वार्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

6. The affix kan comes after the word bṛihati when it means "an article of dress".

The word कन् is to be read into this sûtra and not its prohibition. The force of this कन् is *nil*, or it is an example of स्वार्थे कन् ॥ Thus बृहती+कन् =बृहतिका (प्रावारः) (VII. 4. 13 by which long vowel is shortened) "an upper garment or mantle".

Why do we say "when it means dress"? Observe बृहती छन्दः "the metre called Bṛihatî".

अषडक्षाशितङ्ग्वलंकर्मालं पुरुषाध्युत्तरपदात्खः ॥ ७ ॥ पदानि ॥ अषडक्ष, अशितङ्गु, अलङ्कर्म, अलंपुरुषः, अध्युत्तरपदात् ख ॥

वृत्तिः ॥ अषडक्ष आशितंगु अलंकर्म अलंपुरुष इत्येतेभ्यो ऽध्युत्तरपदाच्च स्वार्थे खः प्रत्ययो भवति ॥

7. The affix kha (ईन) comes after the words ashaḍaksha, âśitaṅgu, alaṅkarma, alampurusha, and after a stem ending with adhi.

The force of ख is स्वार्थ i e. it does not change the sense of the word. The word अषडक्ष means "that which has not six eyes". षडक्ष is compounded from षट्+अक्षिण by adding षच् (V. 4. 113) "having six eyes". The affix ख is to be added to this word already ending in the affix shach. Thus अषडक्षीणो मन्त्रः "a secret not having six eyes". i. e. "a secret known or determined by two persons only to the exclusion of a third". Similarly आशितंगवीनं अरण्यम्=आशिता गावोऽस्मिन्नरण्ये=प्रभूतयवसं "a forest where formerly cattle had grazed". The augment मुम् is added to आशित by nipâta, or irregularly. So also अलंकर्मीणः=अलं समर्थः कर्मणे पर्याप्तः=competent to do any act, clever. So अलं पुरुषीणः=अलं समर्थः पुरुषाय=प्रतिमल्लादिः=fit for a man.

A word ending with अधि, will be a Tatpurusha compound, by II. 1. 40, as the word अधि belongs to Śauṇḍâdi class. As राजाधीनः ॥

The affix kha in the case of these words is invariable (nitya), because the word विभाषा occurs in the next sûtra ; and it is a maxim of interpretation that a rule occurring between two optional rules is nitya. The above words always occur with this affix and never without it. while in the case of other words taught hereafter this affix comes optionally. There are other affixes also which are *svârthika* and *nitya*. Such as तमप् &c up to the affix कन् (V. 3. 55 to 95). ञ्य &c upto वुन्, (V. 3. 112 to V. 4. 1) आम् &c upto मयट्, (V. 4. 11 to 21) and affixes taught from V. 4. 6 i. e. कन् to V. 4. 9. (ख). ending in जाति and all Samâsânta affixes.

विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम् ॥ ८ ॥ पदानि ॥ विभाषा, अञ्चेः, अदिक्, स्त्रियाम्, (खः) ॥

वृत्तिः ॥ अञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकाददिक्स्त्रियां वर्त्तमानात्स्वार्थे विभाषा खः प्रत्ययो भवति ॥

8. The affix kha (ईन) may optionally be added without change of sense to a stem ending in anch (अञ्च्), when it does not mean a point of the compass used in the feminine gender.

Thus प्राक् or प्राचीनम् "old", अर्वाक् or अर्वाचीनम् "new".

Why do we say "when not denoting a direction in the feminine?" Observe प्राची दिक् "eastern region", प्रतीची दिक् "western region." Why do we say "a point of the compass"? Other words in the feminine will take this affix. As प्राचीना ब्राह्मणी, अर्वाचीना शिखा ॥ Why do we say "in the feminine"? A direction or दिक्' used in any other gender will take this affix. As प्राचीनं दिग्रमणीयम्, उदीचीनं दिग्रमणीयम् ॥

जात्यन्ताच्छ बन्धुनि ॥ ९ ॥ पदानि ॥ जात्यन्तात्, छः, बन्धुनि ॥

वृत्तिः ॥ जात्यन्तात्प्रातिपदिकाद्बन्धुनि वर्त्तमानात्स्वार्थे छः प्रत्ययो भवति ॥

9. The affix chha (ईय) is added without change of sense, to a stem ending in the word जाति, when it means appropriateness.

The word बन्धु means the substance or substratum in which jâti or generic quality adheres or any thing by which a thing is regulated and individualised (बध्यते नियम्यते स्वतन्त्री क्रियते). Thus बन्धु means that substance by which the genus Brâhmaṇa, Kshatriya &c is distinguished. Thus ब्राह्मणजातीयः "appropriate to a Brâhmaṇa". क्षत्रियजातीयः, वैश्यजातीयः &c.

Why do we say "when meaning appropriateness". Observe ब्राह्मणजातिः शोभना "the Brâhmaṇa caste is beautiful".

स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् ॥ १० ॥ पदानि ॥ स्थानान्तात्, विभाषा, सस्थानेन, इति, चेत् ॥

वृत्तिः ॥ स्थानान्तात्प्रातिपदिकाद्विभाषा छः प्रत्ययो भवति सस्थानेन चेत् स्थानान्तमर्थवद्भवति ॥

10. The affix chha (ईय) is optionally added to a stem ending in स्थान, if it is compounded with something with which another is made to take an equal place.

The word सस्थान means समानं स्थानमस्य 'whose place is the same' or तुल्य or equal. Thus पित्रा तुल्यः = पितृस्थानीयः or पितृस्थानः (पितुरिव स्थानमस्य whose place is that of a father). Similarly मातृस्थानीयः or मातृस्थानः; राजस्थानीयः or राजस्थानः ॥

Why do we say "when it means equal to". Observe गोस्थानम् "cow-shed" अश्वस्थानम् "stable". The word इति in सस्थानेनेति is for the sake of distinctness. The word सस्थान as a Bahuvṛihi compound is the appropriate word to be taken here, and not when it is taken as a Tatpurusha compound like समानं च तत् स्थानं च ॥ The word चेत् "when", is a conjunction: and joins the two meanings.

The rule 9 occurring between this rule and 8th rule, both of which are optional, must be taken to be a *nitya* rule, as explained above. द्वयोर्विभाषयोर्नित्या विधयः ॥

किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे ॥११॥ पदानि ॥ किम, एत्, तिङ्, अव्यय, घात्, आमु, अद्रव्यप्रकर्षे ॥

वृत्तिः ॥ किम एकारान्तात्तिङन्तादव्ययेभ्यश्च यो विहितो घः स किमेत्तिङव्ययघः, तदन्तात्प्रातिपदिकादद्रव्यप्रकर्षे आम् प्रत्ययो भवति ॥

11. To the affix तर and तम (घ I. 1. 22) ordained to come after the word किम् (V. 3. 55) or after a word ending in ए (VI. 3. 17) or after a finite verb (V. 3. 56, 57) or after an indeclinable, is added the affix âm (आम्), but not if the excess belongs to a substance (and not to an action or quality).

The घ or तरप् and तमप् affixes are employed for comparison (प्रकर्ष 'excess') of adjectives and adverbs This rule applies to adverbs and not to adjectives: i. e. when an adverb qualifies a verb or another adjective, but not when an adjective qualifies a noun. The द्रव्य denoting word by itself has no 'excess' &c, it is the adjective which qualifies such substance that is capable of excess or comparison. The prohibition in अद्रव्यप्रकर्ष therefore really relates to the *quality* of a substance; i. e. to adjectives. द्रव्यस्याव्यपदेश्यस्य न विना भेद हेतुना। प्रकर्षोविद्यते नापि शब्दस्योपेति वाच्यताम् ॥

Thus किंतराम् or किन्तमाम् "how excessively", पूर्वाह्णेतराम् or पूर्वाह्णेतमाम्, पचतितराम् or पचतितमाम् "he cooks surprisingly", उच्चैस्तराम्, उच्चैस्तमाम् "more or most loftily or loudly".

But when the excess belongs not to an action or attribute, but to a substance, the âmu आम् is not added. As उच्चैस्तमः तरुः "a most lofty tree".

अमु, चच्छन्दसि ॥ १२ ॥ पदानि ॥ अमु, च, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ किमेत्तिङव्ययघादाम्व्यप्रकर्षे अमु, प्रत्ययो भवति छन्दसिविषये । चकारादामु च ॥

12. In the Chhandas, the affix amu (अमु) also is added after the above, under similar conditions.

To the word किम्, words ending in ए, finite verbs and indeclinables, when taking the comparative affixes तर and तम is added the affix अम् in the Vedas, when these words are used as adverbs. By the force of the word च 'also' in the sûtra, the affix आमु is also included. Thus प्रतरम् नयामः ॥ or प्रतराम् वस्यः । प्रतर means प्रकृष्टतर ॥

The words ending in आम् and अम् are indeclinables as they are included in the class of Svarâdi (I. 1. 37).

अनुगादिनष्ठक् ॥ १३ ॥ पदानि ॥ अनुगादिनः, ठक् ॥

वृत्तिः ॥ अनुगदतीत्यनुगादी । अनुगादिन्शब्दात्स्वार्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

13. The affix ṭhak (±—इक) comes after the word anugâdin, without changing its sense.

Thus आनुगादिकः "repeater or who echoes back".

णचः स्त्रियामञ् ॥ १४ ॥ पदानि ॥ णचः, स्त्रियाम्, अञ् ॥

वृत्तिः ॥ कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति णज्विहितः, तदन्तात्स्वार्थे ऽञ् प्रत्ययो भवति स्त्रियां विषये ॥

14. The affix añ (अ) comes without changing the sense, after a word ending in the affix ṇach (±/—अ), when the word is feminine.

By III. 3. 43 the affix णच् is ordained after feminine words denoting reciprocity of action. The affix अञ् comes after such a word without changing the sense, when the thing denoted is feminine. Thus व्यावक्रोशी, व्यावहासी वर्त्तते॥

Q.—Why the word स्त्री "feminine" is repeated in this sûtra, when we already know from III. 3. 43 that णच् comes only after feminine words ; and a svârthika affix like अञ् coming after a feminine word will keep the word feminine ?.

Ans.—The repetition of the word स्त्री in this sûtra, teaches by implication (jñâpaka) the following "स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिंगवचनान्यतिवर्त्तन्तेऽपि" :—"Sometimes it happens that bases which are derived by means of affixes that do not convey any particular meaning of their own, but leave the meaning which is conveyed by the original to which they are added, unchanged, do not take their gender and number from those original bases from which they are derived". Thus गुडकल्पा द्राक्षा, तैलकल्पा प्रसन्ना (सुरा विशेषः) formed by adding the swârtha affix कल्प (V. 3. 67) to गुड and तैल, the resultant words being in the feminine gender. Similarly from देव—देवता is derived without change of meaning, but change of gender.

अणिनुणः ॥ १५ ॥ पदानि ॥ अण्, इनुणः ॥

वृत्तिः ॥ अभिविधौ भावइनुण् विहितस्तदन्तात्स्वार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति ।

15. The affix aṇ (±—अ) comes without changing the sense, after a stem ending in the affix inuṇ (इनुण्).

By III. 3. 44, the affix इनुण् is added to a root to express a condition resulting from a universal co-operation of the action denoted by the root. But a word formed by इनुण् is after all an imaginary word, it requires the further addition of this affix अण् to make it a complete word. In fact, all svârtha affixes generally complete the not fully developed word. Thus सांराविणम् वर्त्तते, सांकूटिनम् ॥

विसारिणोमत्स्ये ॥ १६ ॥ पदानि ॥ विसारिण:, मत्स्ये, (अण्) ॥

वृत्तिः ॥ विसरतीति विसारी । विसारिन्शब्दात्स्वार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति मत्स्ये ऽभिधेये ॥

16. The affix aṇ (±—अ) is added to the word विसारिन् when a word expressing "fish" is to be made.

Thus वैसारिणः "a fish". Why do we say "when it means a fish"? Observe विसारी देवदत्तः "Devadatta who is gliding out".

संख्यायाः क्रियाऽभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् ॥ १७ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः, क्रियाभ्यावृत्तिगणने, कृत्वसुच् ॥

वृत्तिः ॥ संख्याशब्देभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानेभ्यः स्वार्थे कृत्वसुच् प्रत्ययो भवति ॥

17. The affix kṛitvasuch (कृत्वँस्) is added to a Numeral, when the repetition of an action is to be counted.

This is also a svârtha affix. The word अभ्यावृत्तिः means "again and again or repetition". The counting of actions belonging to the same class and having the same agent, which occur again and again is called क्रियाभ्यावृत्ति-गणनम् ॥ Thus पंचवारान् भुङ्क्ते=पंचकृत्वोभुंक्ते "he eats five times". So also सप्त-कृत्वः &c.

Why do we say "after a Numeral"? Observe भूरीन् वारान् भुंक्ते "he eats many times".

Objection :—Why do we say "action" when we know that an 'action' alone can be repeated, and not a substance or an attribute? *Reply*: The word क्रिया is employed in this sûtra for the sake of the next sûtras, into which its anuvṛitti flows. Thus in sûtra 19, एकस्य सकृच्च when the affix does not apply to count repetition, because it is impossible for a unit to express repetition; but merely to count the "action" only.

Why do we use the word "repetition"? The affix will not apply when merely "actions" are counted. Thus पंचपाकाः "five cookings", दशपा-काः &c.

Why do we use the word "counting", when we know that a Numeral is nothing but counting? Had the sûtra been merely संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तौ कृत्व-

सुच्, there would arise this anomaly. The numerals upto ten denote only the thing numbered (संख्येय), but the numerals above those denote both the counting (सख्यान) and the thing counted (संख्येय) ॥ If गणन were not used, the affix would come only after the numeral denoting saṅkhyeya and not saṅkhyâna. Thus it will apply to शतवारान् भुङ्क्ते = शतकृत्वः, but not here शतं वाराणां भुङ्क्ते; because here the word शत does not denote repetition, but merely a counting. By using the word गणन it applies to both.

द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ॥ १८ ॥ पदानि ॥ द्वि, त्रि, चतुर्भ्यः, सुच् ॥

वृत्तिः ॥ द्वि त्रि चतुर् इत्येतेभ्यः संख्याशब्देभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानेभ्यः सुच् प्रत्ययो भवति । कृत्वसुचो ऽपवादः ।

18. The affix "such" (स) is added to the numeral dvi, tri and chatur, in the same sense of counting the repetition of an action.

This debars कृत्वसुच् ॥ Thus द्वि—द्विस्, त्रि—त्रिस्, चतुर्—चतुर् in द्विर्भुङ्क्ते, त्रिर्भुङ्क्ते, चतुर्भुङ्क्ते ॥ The स् in the last example is elided by VIII. 2. 24: but चतुर् meaning "four", and चतुर् meaning "four-times", are differently accented: the च् of सुच् indicating that the accent udâtta falls on the last syllable. Thus चॅतुर् (चतेरुरन् Un V. 58, beieg formed with the affix 'uran' added to चत्), and चतुॅर् (with सुच्).

एकस्य सकृच्च ॥ १९ ॥ पदानि ॥ एकस्य, सकृत्, च (सुच्) ॥

वृत्तिः ॥ एकशब्दस्य सकृदित्ययमादेशो भवति सुच प्रत्ययः क्रियागणने कृत्वसुचो ऽपवादः ।

19. The word सकृत् is substituted for एक before the affix सुच्, when an action is to be counted.

This debars कृत्वसुच् ॥ The 'repetition' being impossible, the action alone is counted: so the anuvṛitti of क्रिया only runs into this sûtra and not of अभ्यावृत्तिः ॥ Thus सकृद्भुङ्क्ते "he eats once" सकृदधीते ॥ The स् of सुच् is elided by VIII. 2. 23. But not here in एकः पाकः as being against usage.

विभाषा बहोर्धा ऽविप्रकृष्टकाले ॥ २० ॥ पदानि ॥ विभाषा, बहोः, धा, अविप्रकृष्टकाले ॥

वृत्तिः ॥ बहुशब्दात् क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानात् विभाषा धा प्रत्ययो भवति । कृत्वसुचो ऽपवादः ॥

20. The affix धा is optionally added to the numeral बहु, to count the repetition of an action, occurring in a not distant period of time.

This debars कृत्वसुच् which comes in the alternative. The word अविप्रकृष्ट "not remote", qualifies क्रियाभ्यावृत्तिः ; i. e. when the recurring of the action takes place within a short time, it is अविप्रकृष्टकाल ॥ Thus बहुधा or बहुकृत्व दिवसस्य भुङ्क्ते "he eats many times a day". But when a remote time is denoted then धा does not apply. Thus बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते 'he eats many times in a month, not daily, owing to poverty &c.'

तत्प्रकृतवचने मयट् ॥ २१ ॥ पदानि ॥ तत्, प्रकृतवचने, मयट् ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः, प्राचुर्येण प्रस्तुत प्रकृतम्। प्रथमासमर्थात् प्रकृतोपाधिकेर्थे वर्त्तमानात्स्वार्थे मयट् प्रत्ययो भवति ॥

21. The affix mayaṭ (मय with the feminine in grave ई) is added to a word in first case in construction, when the sense is "made thereof", or "subsisting therein".

The translation of the sûtra given above is according to the rendering of Prof. Bōhtlingk. According to Kâśikâ :—तत् signifies that the word in construction to which the affix is to be added should be in the nominative case, (IV. 1. 82) the word प्रकृतम means "happening to be in abundance". So that according to this interpretation the sûtra should be translated, as done by Dr. Ballantyne, "The affix mayaṭ may be employed after a word denoting some substance, when we require an expression for it as abundant". Thus अन्नं प्रकृतम् = अन्नमयम् "abundance of food". अपूपमयम् "abundance of cake". According to others, that in which there is abundance of the thing signified by the word to which the affix मयट् is added, is denoted by the whole word. Thus अन्नं प्रकृतमस्मिन् = अन्नमयो यज्ञः "a feast in which there is abundance of food". अपूपमयं पर्व, वटकमयोयात्रा ॥ Both senses are possible, as the sûtra is constructed.

"The word वचन in the sûtra has two senses. It being made by the affix ल्युट् conveys the force both of the *nature* (III. 3. 114) and the *site*. In the former case, (taking, तत् प्रकृतवचन to mean "the mention of that as abundant)", we have अन्नमयम् "abundance of grain". But in the second case, (taking it to mean "that in which something is spoken of as abundant)" we have अन्नमयो यज्ञः "a sacrifice at which food is abundant". (Dr. Ballantyne's Laghukaumudi).

समूहवच्च बहुषु ॥ २२ ॥ पदानि ॥ समूहवत्, च, बहुषु, (मयट्) ॥

वृत्तिः ॥ तत्प्रकृतवचनइत्येव । बहुषु प्रकृतेषूच्यमानेषु समूहवत्प्रत्यया भवन्ति । चकारान्मयट् च ।

22. When that, whereof something is made or subsists in, is a multitude, then the affixes expressing a great quantity (IV. 2. 37 &c) may also be employed to denote "made thereof, subsisting therein".

The च shows that मयट् also comes in the same sense. Thus मोदकाः प्रकृताः प्राचुर्येण प्रस्तुताः = मौदकिकम् (IV. 2. 47) or मोदकमयम् ; so also शाष्कुलिकम् or शाष्कुलीमयम् ॥ In the second sense we have, मोदकाः प्रकृताः अस्मिन् यज्ञे = मौदकिको or मोदकमयो यज्ञः; शाष्कुलिकः or शाष्कुलीमयः ॥

अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः ॥ २३ ॥ पदानि ॥ अनन्त, आवसथ, इतिह, भेषाजात्, ञ्यः ॥

वृत्तिः ॥ अनन्तादिभ्यः स्वार्थे ञ्यः प्रत्ययो भवति ॥

23. The affix ñya ($\pm$'—य) comes, without changing the sense, after the words ananta, âvasatha, itiha and bheshaja.

Thus आनन्त्यम् = अनन्तः, आवसथ्यम् = आवसथः 'a dwelling place, a sanctuary for sacred fire'. ऐतिह्यम् = इति ह 'traditional account', the affix here is added to a word which is not a prâtipadika. The word इति ह means tradition, as इति ह स्मोपाध्यायाः कथयन्ति ॥ भैषज्यम् = भेषजम् ॥

It is optional to add this affix, owing to the general optional nature of all taddhita affixes. See IV. 1. 82.

देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् ॥ २४ ॥ पदानि ॥ देवतान्तात्, तादर्थ्ये, यत् ॥

वृत्तिः ॥ देवताशब्दान्तात्प्रातिपदिकाच्चतुर्थीसमर्थात्तादर्थ्ये यत् प्रत्ययो भवति ।

24. After a stem ending in the word **देवता** being in the fourth case in construction comes the affix **यत्**, in the sense of "appointed for it".

The word तादर्थ्यम् has the same meaning as तदर्थ "for the sake of that' (II. 1. 37). Thus अग्निदेवतायै इदम् = अग्निदेवत्यम् "offering &c, sacred to Agni". So also पितृदेवत्यम्, वायुदेवत्यम् ॥

पादार्घाभ्यां च ॥ २५ ॥ पदानि ॥ पाद, अर्घाभ्याम्, च, (यत्) ॥

वृत्तिः ॥ तादर्थ्यइत्येव । पादार्घशब्दाभ्यां चतुर्थीसमर्थाभ्यां तादर्थ्येभिधेये यत्प्रत्ययो भवति ।

वार्त्तिकम् ॥ आमुष्यायणामुष्यपुत्त्रिकेत्युपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ समशब्दादावतुप्रत्ययोवक्तव्यः ॥

वा० ॥ नवस्य नू आदेशस्त्नप्तनप्खाश्च प्रत्ययाः ॥ वा० ॥ न च पुराणे प्रात् ॥

वा० ॥ भाग रूपनामभ्यो धेयः प्रत्ययो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ मित्राच्छन्दसि ॥ वा० । आग्नीध्रसाधारणादञ् ॥

वा० ॥ अयवसमरुद्भ्यां छन्दस्यञ्वक्तव्यः ॥

25. The affix **यत्** comes after the words **पाद** and **अर्घ**, being in the fourth case in construction, when the meaning is 'for the purpose of that'.

The word तादर्थ्य is understood here also. Thus पादार्थमुदकं = पाद्यम् "water, meant for washing the feet". So also अर्घ्यम् ॥ The accent of these words is governed by VI. 1. 213, the udâtta being on the first syllable.

The च in the sûtra implies the inclusion of words other than पाद and अर्घ, not mentioned here. The affix यत् applies to other words also, as एष वै समदशाक्षर श्छन्दस्यः प्रजापतिः । So also वसु, अयस्, ओक, कवि, क्षेम, उदक, वर्चस्, निष्केवल, उक्थ, जन, पूर्व, नव, सूर, मर्त, यविष्ठ ॥ These words take यत् in the Vedas. Thus वसव्यः, अयस्यः, ओक्यः, कव्यः, क्षेम्यः, उदक्यः, वर्चस्यः, निष्केवल्यम्, उक्थ्यः, जन्यः, पूर्व्यः, नव्यः, सूर्यः, मर्त्यः and यविष्ठ्यः in अग्निरीशेवसव्यस्य । अयस्यो वसानाः (द्वितीयाबहुवचनस्यालुक् । अपो वसाना इत्यर्थः) स्वओक्ये । कव्योसि । क्षेम्यस्य वस्याति । वायुर्वर्चस्यः ॥ निष्केवल्यं शंसति । उक्थ्यं शंसति । जन्यंताभिः । पूर्व्या विशः । स्तोमैर्जनयामि नव्यम् । सूर्यः । मर्त्यः । यविष्ठ्यः ॥ So also the words आमुष्यायणम् and आमुष्यपुत्रिका ॥

Vârt. :—The affix आवतु comes after the word सम; as समावत् वसति, समावद् गृह्णाति ॥

Vârt :—नू is the substitute of नव, and the affixes नप्, तनप् and ख are added to it ; as, नूत्नम्, नूतनम्, नवीनम् ॥

Vârt :—To the word प्र meaning 'old', the affix न is added as well as the affixes त्न, तन and ख e. g. प्रणम्, and प्रत्नम्, प्रतनम् and प्रीणम् ॥

Vârt :—The affix धेय is added to the words भाग, रूप and नाम, e. g. भागधेयम्, रूपधेयम्, नामधेयम् ॥ This affix comes after मित्र in the Vedas, as, मित्रधेयं यतस्व ॥

Vârt :—The affix अञ् comes after आग्नीध्र and साधारण, as, आग्नीध्रम्, साधारणम् ॥ The feminine is formed by ङीप् as आग्नीध्री, साधारणी ॥ All these are illustrationsof the option allowed by IV. 1. 82, so that sometimes these affixes do not apply, as अग्नीध्रा शाला, साधारणा भूः ॥

Vârt :—In the Chhandas, अञ् comes after अयवस and मरुत्, आयवसं and मारुतं in आयवसे रमन्ते, मारुतं शर्द्धः ॥

अतिथेर्ञ्यः ॥ २६ ॥ पदानि ॥ अतिथेः, ञ्यः ॥

वृत्तिः ॥ तादर्थ्यइत्येव । अतिथिशब्दाच्चतुर्थीसमर्थात्तादर्थ्ये ऽभिधेये ञ्यः प्रत्ययो भवति ॥

26. The affix ñya (±/—य) comes after अतिथि in the fourth case in construction, in the sense of "for the purpose of that".

The word तादर्थ्य is understood here also. Thus अतिथये इदम् = आतिथ्यम् ॥

देवात्तल् ॥ २७ ॥ पदानि ॥ देवात्, तल् ॥

वृत्तिः ॥ तादर्थ्यइति निवृत्तम् । देवशब्दात् स्वार्थे तल् प्रत्ययो भवति ।

27. The affix तल् comes after देव, without change of sense.

The anuvritti of तादर्थ्य does not apply here and ceases. Thus देवता = देवः ॥ This word is always in the feminine, another example of the rule that a word derived by a svârthika affix does not always follow the gender of its primitive.

अवेः, कः ॥ २८ ॥ पदानि ॥ अवेः, कः ॥

वृत्तिः ॥ अविशब्दात् स्वार्थे कः प्रत्ययो भवति ॥

28. The affix क comes after अवि, without change of sense.

Thus अविकः = अविः ॥

यावादिभ्यः कन् ॥ २९ ॥ पदानि ॥ यावादिभ्यः, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ याव इत्येवमादिभ्यः स्वार्थे कन् प्रत्ययो भवति ।

29. The affix कन् comes after the words याव &c, without changing their sense.

Thus यावकः = यावः, मणिकः = मणिः ॥

1 याव, 2 मणि, 3 अस्थि, 4 तालु*, 5 जानु*, 6 सान्द्र* 7 पीत, 8 स्तम्ब (पीतस्तम्ब पीत, स्तम्ब) ऋतावुष्णशीते, 10 पशौ लूनवियाते (वियाते), 11 अणु निपुणे, 12 पुत्र कृत्रिमे, 13 स्नात वेदसमाप्तौ, 14 शून्य रिक्ते, 15 दान कुत्सिते, 16, तनु सूत्रे, 17 ईयसश्च (श्रेयस्क) 18 ज्ञात, 19 अज्ञात*, 20 कुमारीक्रीडनकानि च 21 चण्ड,

N. B. The affix कन् is added to उष्ण and शीत when denoting a season: as, उष्णक ऋतुः, शीतक ऋतुः ॥ Otherwise उष्णोऽग्निः, शीतमुदकं ॥ लून and वियात take कन् when denoting an animal, as लूनकः or वियातकः पशुः, otherwise लूनाद्दर्भाः, वियातो नीचः, ॥ अणु takes कन् when meaning 'clever', as अणुकः सूक्ष्मदृक् otherwise अणु only. पुत्र takes कन् when meaning 'artificial', as, पुत्रको लोहादिनिर्मितः ॥ स्नात takes कन् when denoting a student who has completed his study of the Vedas, as स्नातकः ॥ शून्य takes कन् when meaning empty, as उदकादिना रिक्तोघटः शून्यकः, otherwise शून्यः प्रत्ययः i, e. बाह्यार्थ रहितः ॥ दान takes कन् when contempt is meant, as कुत्सितदानं=दानकम् ॥ तनु takes कन् when meaning thread, as तनुकं सूत्रं सूक्ष्मतन्तुः, otherwise तनुः शरीरम् ॥ The word ending in ईयसुन् takes कन्, as श्रेयस्कः ॥ The words denoting play things of girls take कन्, as कण्डुकम् ॥

लोहितान्मणौ ॥ ३० ॥ पदानि ॥ लोहितात्, मणौ, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ लोहितशब्दान्मणौ वर्त्तमानात्स्वार्थे कन् प्रत्ययो भवति ।

30. The affix कन् comes, without changing the sense, after the word लोहित, when it means a precious stone.

Thus लोहितकः=लोहितः "Ruby". Why do we say 'when it means a precious stone?' Observe, लोहितः 'red'.

वर्णे चानित्ये ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ वर्णे, च, अनित्ये, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ अनित्ये वर्णे वर्त्तमानाल्लोहितशब्दात्स्वार्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ लोहितालिङ्गबाधनं वा वक्तव्यम ॥

31. The affix कन् comes after लोहित, when it means color which is not permanent.

Thus लोहितकः कोपेन "red with anger." लोहितकः पीडनेन ॥

Why do we say "not permanent." Observe लोहितो गौः "a red cow". लोहितं रुधिरम् "the red blood".

Vârt:—The derivative of लोहित may not take the gender of the primitive, as लोहितिका or लोहिनिका कोपेन ॥

रक्ते ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ रक्ते, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ लाक्षादिना रक्ते यो लोहितशब्दस्तस्मात्कन्प्रत्ययो भवति ।

32. The affix कन् comes after the word लोहित meaning a substance dyed red.

As लोहितकः कम्बलः or पटः ॥ Similarly लोहितिका or लोहिनिका शाटी ॥

कालाच्च ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ कालात्, च ॥

वृत्तिः ॥ वर्णे चानित्ये रक्तइति द्वयमप्यनुवर्त्तते । कालशब्दादनित्ये वर्त्तमानाद्रक्ते च कन् प्रत्ययो भवति ॥

19

33. The affix कन् is added to the word काल, when it means a passing color, or dyed with color.

The word वर्णेच अनित्ये and रक्ते are both understood here. Thus कालकं मुखं वैलक्ष्येण "the face black with shame or confusion". कालकः पटः 'a cloth dyed blue-black'. कालिका शाटी ॥

विनयादिभ्यष्ठक् ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ विनयादिभ्यः, ठक्॥

वृत्तिः ॥ विनय इत्येवमादिभ्यः स्वार्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

34. The affix ठक् (±—कं or ±—इकं) comes without changing the sense after the word विनय and the rest.

Thus वैनयिकः = विनयः, सामयिकः॥ The आ of उपाय is shortened, as, औपयिकः ॥ The word अकस्मात् should be read as अकस्माद् in order to apply इक and not क, as, आकस्मिकः ॥ The टि is elided, because it is an Avyaya. See VI. 4. 149. The affix is optional by IV. 1. 82.

1 विनय, 2 समय, 3 उपायो, (उपायाद्) ह्रस्वत्वं च (औपयिक), 4 संप्रति*, 5 संगति, 6 कथंचित्, 7 अकस्मात्, 8 समाचार, 9 उपचार, 10 समयाचार, 11 व्यवहार, 12 संप्रदान, 13 समुत्कर्ष, 14 समूह, 15 विशेष, 16 अत्यय, 17 अस्थि, 18 कण्डु.

वाचो व्याहृतार्थायाम् ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ वाचः, व्याहृतार्थायाम्, (ठक्) ॥

वृत्तिः ॥ व्याहृतः प्रकाशितो ऽर्थो यस्यास्तस्यां वाचि वर्त्तमानाद्वाक्शब्दात्स्वार्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

35. The affix ठक् comes after वाच् when it means the purport of the message spoken by another.

The word व्याहृत means 'declared, expressed'. That which was spoken formerly by another, and which is carried by a third party as a 'tiding' or 'news', is called व्याहृतार्थ ॥ Thus वाचिकं कथयति 'he relates the verbal message'. वाचिकं श्रद्धे ॥ Some say it applies to *written* message also.

Why do we say "when it means a verbal message?" Observe, मधुरा वाक् देवदत्तस्य 'the speech of Devadatta is sweet'.

तद्युक्तात्कर्मणो ऽण् ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ तद्युक्तात्, कर्मणः, अण् ॥

वृत्तिः ॥ व्याहृतार्थया वाचा यत्कर्म युक्तं तदभिधायिनः कर्मशब्दात्स्वार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ अण्प्रकरणे कुलालवरुडनिषादकर्मार चण्डालमित्रामित्रेभ्यश्छन्दस्युपसंख्यानम् ॥

36. The affix अण् comes after the word कर्मन् 'occupation', when it occurs in connection therewith (i. e. when it is the result of an oral message or commission).

Thus कार्मणम् = कर्म 'an occupation of a commision agent(?)'. i. e. when an act is done in pursuance to or on hearing of a verbal message or commission.

Vârt:—The words कुलाल, वरुड, निषाद, कर्मार, चण्डाल, मित्र and अमित्र take the affix अण in the Vedas. As कौलालः, = कुलालः; so also वारुडः, नैषादः, कार्मारः, चाण्डालः, मैत्रः, आमित्रः ॥

The following words formed by अण् without change of sense, occur in

the Vedic and the secular literature:—साम्नाय्यः, आनुजावरः, (अनुजाद्वरः), आनुषूकः (अनुगता सूरेतम्) आनुष्टुभः, चातुष्प्राश्यः, (चतुर्भिः प्राश्यं = ब्रह्मौदनं) राक्षोघ्नाः, (रक्षांसि हन्यन्तेऽनेन) वैयातः, वैकृतः, वारिवस्कृतः, (वरिवः परिचर्या तत् करोति) आग्रायणः, आग्राहायणः, सान्तपनः ॥

ओषधेरजातौ ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ ओषधेः, अजातौ, (अण्) ॥

वृत्तिः ॥ ओषधिशब्दादजातौ वर्त्तमानात्स्वार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति ॥

37. The affix अण् comes after ओषधि when it does not mean a species.

Thus औषधं पिबति "he drinks medicine". औषधं ददाति "he gives medicines". Why do we say "when not meaning a जाति or species". Observe, ओषधयः क्षेत्रे रूढा भवन्ति 'the herbs are growing in the field.'

प्रज्ञादिभ्यश्च ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ प्रज्ञादिभ्यः, च, (अण्) ॥

वृत्तिः ॥ प्रजानातीति प्रज्ञः । प्रज्ञ इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति ॥

38. The affix अण् comes after the words प्रज्ञ &c. (the words retaining their sense).

Thus प्राज्ञः = प्रज्ञः "a wise person", feminine प्राज्ञी; while प्राज्ञः "a man possessed of wisdom" with feminine प्राज्ञा comes from प्रज्ञा "wisdom" by the affix ण having the sense of मतुप् ("being possessed of"), taught in V. 2. 101. The प्रज्ञ of this sûtra comes from the root प्रजानाति = प्रज्ञः "he who knows fully".

The word विदन् occurs in the list of प्रज्ञादि words. It is formed by the addition of the affix शतृ (III. 2. 124) to the root, as, विद् + शतृ = विदत् nom. s. विदन् ॥ The very fact that we have such a from विदन् shows that the substitution of वसु for शतृ after the word विद् taught in VII. 1. 36 (by which we get विद्वान्) is an optional substitution, the word "optionally" being drawn in from Sûtra VII. 1. 35. The word श्रोत्र takes अण् when meaning 'body', as श्रौत्रम्; otherwise श्रोत्रम् 'the sense of hearing', जुहृत् takes अण् when meaning 'a black antelope', as जौहृतः ॥ The word कृष्ण takes अण् when meaning 'a black antelope', as, कार्ष्णः ॥

1 प्रज्ञ, 2 वणिज्, 3 उशिज्, 4 उष्णिज् (उष्णिक्, उष्णिह्), 5 प्रत्यक्ष, 6 विद्वस्, 7 विदन्, 8 षोडन्, 9 विद्या, 10 मनस्, 11 श्रोत्र शरीरे, 12 जुहृत्, 13 कृष्ण मृगे, 14 चिकीर्षत्, 15 चोर, 16 शत्रु (शक), 17 योध, 18 चक्षुस् (वक्षस्), 19 वसु (वस्!), 20 एनस् (एत!) 21 मरुत्, 22 क्रुञ्च (क्रुङ्) 23 सत्वन्तु (सत्वत्, सत्वन्त), 24 दशार्ह, 25 वयस्, 26 व्याकृत*, 27 असुर (आतुर!) 28 रक्षस्, 29 पिशाच, 30 अशनि, 31 कर्षापण (का!), 32 देवता, 33 बन्धु, 34 षोडश, 35 धूर्त, 36 राजा. ॥

मृदस्तिकन् ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ मृदः, तिकन् ॥

वृत्तिः ॥ मृच्छब्दात्स्वार्थे तिकन् प्रत्ययो भवति ॥

39. The affix तिकन् comes after मृद् (the word retaining its sense).

Thus मृत्तिका = मृद् 'mud', Of course this is also an optional affix not a *nitya* affix like many of the svârthika affixes enumerated in V. 4. 7.

सस्नौ प्रशंसायाम् ॥ ४० ॥ पदानि ॥ स, स्नौ, प्रशंसायाम् ॥

वृत्तिः ॥ प्रशंसोपाधिकेर्थे वर्त्तमानात् मृच्छब्दात्स स्न इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । रूपपोपवादः ॥

40. The affix स and स्न come after मृद् when it means 'excellence'.

This debars the affix रूपप् V. 3. 66. Thus प्रशस्ता मृद् = मृत्सा or मृत्स्ना ॥ These two affixes are *nitya* or invariable, i. e. whenever superiority is to be expressed we must add these affixes. The reason for our calling it *nitya* is that the word अन्यतरस्याम् 'optionally' follows it in V. 4. 42. so that this affix is not optional. c. V. 4. 7, 10, &c.

वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ चच्छन्दसि ॥ ४१ ॥ वृक, ज्येष्ठाभ्याम्, तिल्, तातिलौ, च, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ प्रशंसायामित्येव । वृकज्येष्ठाभ्यां प्रशंसोपाधिकेर्थे वर्त्तमानाभ्यां यथासंख्यं तिल्तातिलौ प्रत्ययौ भवतश्छन्दसि विषये । रूपपोपवादौ ॥

41. In the Chhandas, the affix तिल्(—⊥ति)and तातिल् come after वृक and ज्येष्ठ, when excellence is denoted.

The word प्रशंसायाम् is to be read into this sûtra. This also debars रूपप् V. 3. 66. Thus वृकतिः or वृकतातिः, as, यो नो मरुतो वृकतातिमर्त्यः (Rig. Veda II. 34. 9). Similarly ज्येष्ठतातिः ॥

बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ बहु, अल्पार्थात्, शस्, कारकात्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ बह्वर्थादल्पार्थाच्च कारकाभिधायिनः शब्दाच्छस् प्रत्ययो भवति अन्यतरस्याम् ।

42. After a word signifying much or little, comes the affix शस् optionally, when the word stands in agreement with a verb (as kâraka).

No especial कारक being mentioned, all cases such as accusative &c are to be taken. Thus बहूनि ददाति = बहुशो ददाति, बहुभिर्ददाति = बहुशो ददाति ॥ So also बहुभ्यः आगच्छति or बहुश आगच्छति &c. Similarly अल्पशो ददाति = अल्पं or अल्पेन &c.

Why do we say "signifying much or little"? Observe गां ददाति, अश्वं ददाति॥

Why do we say "when it is a kâraka"? Observe बहूनां स्वामी "lord of many". Here the words are in genitive case and a genitive or 6th case is not a कारक or a case, dependent or related to a verb: and so the affix is not applied here,

By the word 'signifying', the synonyms of बहु and अल्प are also included. Thus भूरिशो ददाति, स्तोकशो ददाति ॥

This affix is to be applied only when the action refers to an auspicious act. Thus बहुशो ददाति = अभ्युदयिकेषुकर्मसु; अल्पशोददाति = अनिष्टेषु कर्मसु ॥ Thus बहुशो देहि "Give much on auspicious occasions as sacrifices &c". अल्पशो देहि "give a little on unauspicious, occasions as funeral feasts &c".

संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ संख्या, एकवचनात्, च, वीप्सायाम्, (शस्) ॥

वृत्तिः ॥ संख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य एकवचनाच्च वीप्सायां द्योत्यायां शस् प्रत्ययो भवति अन्यतरस्याम्।

43. The affix शस् comes optionally after crude forms denoting numbers, and words denoting units of a coin in the singular number, when a distributive sense is to be expressed (and the word is a kâraka).

Thus द्वौ द्वौ मोदकौ ददाति = द्विशो मोदकौ ददाति "He gives two sweet-meats to each". So also त्रिशः ॥ Similarly after words in the singular number as, कार्षापणशो ददाति "he gives a Karshâpaṇa coin to each". So also माषशः, पादशः ॥ That by which the sense of unit is expressed is called eka-vachana. The words kârshâpana &c denote quantity, but their function in the sentence is to denote one-ness i. e. one to each, though in fact many are given.

Why de we say "after Numerals and units of coin"? Observe घटं घटं ददाति "he gives a pot to each". Why do we say "when a distributive sense is meant"? Observe द्वौ ददाति "He gives two". कार्षापणम् ददाति "he gives a kârshâpaṇa".

This rule of ourse applies when the word is in relation with a verb viz. when it is a kâraka, and not when it is in the genitive case governing another noun, As द्वयोर्द्वयोः स्वामी "Lord of two each". कार्षापणस्य कार्षापाणस्य स्वामी "Possessor of a karshapanas each". In fact the work "kârakât" of the last sûtra is understood here also. This sûtra is exception to VIII. 1. 4.

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ प्रतियोगे, पञ्चम्याः, तसि ॥

वृत्तिः ॥ प्रतिना कर्म्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसिः प्रत्ययो भवति ।

वार्त्तिकम् ॥ तसिप्रकरणे आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् ॥

44. The affix तसि comes after that Ablative case which is ordained owing to the union with the Karma-pravachanîya word प्रति ॥

This Ablative case is ordained by Sûtra II. 3. 11. Thus प्रद्युम्नः वासुदेवतः प्रति, अभिमन्युरर्जुनतः प्रति ॥ The anuvṛitti of वा "optionally" runs here also: thus it is an optional rule; we have the regular forms वासुदेवात् &c, also.

Vârt:—The affix तसि comes after the words आदि &c: as, आदितः, मध्यतः, पार्श्वतः, पृष्ठतः, &c. This is an âkṛitigaṇa, no complete list being given.

अपादने, चाहीयरुहोः ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ अपादाने, च, अहीय, रुहोः ॥

वृत्तिः ॥ अपादाने या पञ्चमी तस्याः पञ्चम्या वा तसिः प्रत्ययो भवति । तच्चेदपादानं हीयरुहोः संबन्धि न भवति ।

45. The affix तसि comes after that Ablative case which has the force of an Apâdâna Kâraka, except when this

apâdâna relation arises owing to the union with the verbs हीय (passive of हा) and रुह ॥

Thus ग्रामत आगच्छति or ग्रामात्, so also चाराद् or चोरतो बिभेति, अध्ययनतः or अध्ययनात् पराजयते ॥ See Sûtras I. 4. 24, 25, and 26 &c. Not so when the verbs हीय and रुह govern the ablative: as, सार्थात् हीयते, पर्वताद् अवरोहति ॥ The form हीय is given in the sûtra to indicate that the verb हा whose present tense is जहाति is to be taken, and not जिहीते ॥ Thus we have भूमितउज्जिहीते or भूमेरुज्जिहीते ॥ How do you explain the use of "tasi" in the following well-known verse: "मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा"? The words here are not in the ablative, but in the Instrumental case i. e. स्वरेण वर्णेन वा हीनः ॥

अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्त्तरि तृतीयायाः ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ अतिग्रह, अव्यथन, क्षेपेषु, अकर्त्तरि, तृतीयायाः, (तसिः) ॥

वृत्तिः । अतिक्रम्य ग्रहो ऽतिग्रहः । अचलनमव्यथनम् । क्षेपो निन्दा । अतिग्रहादिविषये या तृतीया तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति सा चेदकर्त्तरि न भवति ।

46. The affix tasi comes after that Instrumental case which does not denote an agent, and is governed by a verb having the sense of "to excel", "not to give way", and "to blame",

Thus वृत्तेनातिगृह्यते or वृत्ततोऽतिगृह्यते, चारित्रेण or चारित्रतोऽतिगृह्यते ॥ This means when a person of good conduct surpasses others through his conduct, he is said 'to have excelled through his conduct and character". So also वृत्तेन or वृत्ततो न व्यथते; similarly चरित्रेन or चरित्रतो &c, the sense being he does not succumb or is not moved owing to his strength of conduct or character. Similarly वृत्तेन or वृत्ततः क्षिप्तः, चरित्रेण or चरित्रतः क्षिप्तः "blamed owing to his bad conduct".

Why do we say "when not denoting an agent"? Observe देवदत्तेन क्षिप्तः "blamed by Devadatta".

हीयमानपापयोगाच्च ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ हीयमान, पाप, योगात्, च, (तसिः) ॥

वृत्तिः ॥ अकर्त्तरि तृतीयया इत्येव । हीयमानेन पापेन च योगो यस्य तद्वाचिनः शब्दात्परा या तृतीया विभक्तिरकर्त्तरि तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति ।

47. And the affix tasi comes optionally after a word ending in the third case-affix, when such word is joined to the verb "hîya", or the noun "pâpa"; not denoting an agent.

The words अकर्त्तरि and तृतीयायाः are understood in this aphorism. Thus वृत्तेन हीयते or वृत्ततो हीयते ॥ चारित्रेण हीयते or चारित्रतो हीयते ॥ So also in construction with the word पाप, as, वृत्तेन पापः or वृत्ततः पापः ॥ चारित्रेण पापः or चारित्रतः पापः ॥ This

use of the affix is in places other than those where censure is meant: in other words, it comes where no censure is implied but a simple fact is mentioned. Where censure is implied, the affix tasi would come by force of the preceding aphorism V. 4. 46.

The word अकर्तरि being understood here also, the affix does not come when the 3rd case-affix has the force of an agent: as देवदत्तेन हीयते ॥

षष्ठ्या व्याश्रये ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ षष्ठ्याः, व्याश्रये, (तसिः) ॥

वृत्तिः ॥ नानापक्षसमाश्रयो व्याश्रयः । व्याश्रये गम्यमाने षष्ठ्यन्ताद् वा तसिः प्रत्ययो भवति ।

48. The affix tasi comes optionally after a word ending in the sixth case, when the sense is that of a party-name or faction.

Taking sides with one faction or another is called व्याश्रयः ॥ Thus देवा अर्जुनस्य पक्षेऽभवन्=देवा अर्जुनतोऽभवन् ॥ 'The Devas became Arjunites'. So also आदित्याः कर्णतोऽभवन् "The Adityas became Karnāites".

Why do we say "when it denotes a Party-name?" Observe, वृक्षस्य शाखा "the branch of the tree".

रोगाच्चापनयने ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ रोगात्, च, अपनयने, (तसि) ॥

वृत्तिः ॥ रोगो व्याधिः । तद्वाचिनः शब्दाया षष्ठी विभक्तिः, तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति अपनयने गम्यमाने ।

49. The affix tasi comes optionally after a word denoting a disease, ending in the sixth case, when the healing of the same is denoted.

The word रोग means 'disease', and अपनयन means 'healing', 'curing'. Thus प्रवाहिकायाः प्रतीकारं कुरु=प्रवाहिकातः कुरु ; so also छर्दिकातः कुरु ॥

Why do we say 'when healing is meant'? Observe प्रवाहिकायाः प्रकोपनं कुरु ॥

अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः ॥ ५० ॥ पदानि ॥ अभूततद्भावे, कृ, भू, अस्ति, योगे, सम्पद्य, कर्तरि, च्वि ॥

वृत्तिः ॥ कारणस्य विकाररूपेण भूतस्य तदात्मना भावो ऽभूततद्भावः । संपद्यतेः कर्त्ता संपद्यकर्त्ता । संपद्यकर्त्तरि वर्त्तमानात्प्रातिपदिकादभूत तद्भावे गम्यमाने कृभ्वस्ति भिर्धातुभिर्योगे च्विः प्रत्ययो भवति ।

50. The affix chvi comes after a word, when the agent has attained to the new state expressed by the word, what the thing previously was not, and when the verbs kṛi 'to make', भू 'to be', and अस् 'to be' are conjoined with it.

The words अभूततद्भावे are not words of Pâṇini, but of the Vârtika-Kâra, and read into the sûtra by the author of Kâśikâ. When something or somebody has become that which is expressed by the stem, then this affix च्वि

is added. When the cause of a thing arrives at the state of being that very thing so produced, it is said to be abhûtatadbhâva—'the state of that what it was not'. The agent of the action of attaining is called sampadya kartâ. Thus अशुक्लः शुक्लः सम्पद्यते, तं करोति = शुक्ली करोति "he whitens"—when some one who is not white becomes white i. e. some one makes him so, then we say शुक्ली करोति ॥ So also शुक्ली भवति, शुक्ली स्यात् = मलिनं शुक्ली भवति ॥ The word शुक्ली is thus formed :—शुक्ल + च्वि = शुक्ल् + ई + (the अ of śukla is changed into ई by VII. 4. 32, and the whole affix is elided by VI. 1. 67) = शुक्ली ॥ Similarly घटी करोति मृदम् 'he makes a jar of the clay': घटी भवति, घटी स्यात् ॥

Why do we say 'becoming that what it was not'? Observe शुक्लं करोति 'he makes white'. Here the thing that has been made white is not expressed, and hence no affixing takes place.

Why do we say "when conjoined with the verbs कृ, भू and अस?" Observe अशुक्लः शुक्लो जायते The verb here is जन् 'to produce', and hence no affixing. Why have we used the words sampadya kartari 'the agent that has attained', for even without their use, the words abhûta-tadbhava 'becoming what the thing previously was not', would imply that the attainment was of the agent? The use of sampadya-kartari shows that the attainment spoken of here should be of the 'agent', and not of any other kâraka, as, अदेवगृहे देवगृहे भवति 'becoming in the temple what was not before in the temple; such as a tree &c'. Here the kâraka is locative and not agent, and the becoming of what the thing previously was not refers to location and not to agency. Hence no affix is added here.

अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च ॥५१॥ पदानि ॥ अरुस्, मनस्, चक्षुस्, चेतस्, रहस्, रजसाम् लोपः, च ॥

वृत्तिः ॥ अरुः प्रभृतीनामन्तस्य लोपो भवति च्विश्च प्रत्ययः ।

51. The affix chvi comes after the words arus, manas, chakshus, chetas, rahas, and rajas, and there is elision of their final consonant.

The affix च्वि would have come after these words by force of the last sûtra which is of universal application : the present sûtra is made in order to teach the elision of the consonant. Thus अनरुररुः सम्पद्यते, तं करोति = अरू करोति, अरू भवति, अरू स्यात् ॥ So also उन्मनी करोति, भवति or स्यात्, so also उच्चक्षू, विचेती, विरही, and विरजी करोति or भवति or स्यात् ॥ The short उ of अरु and चक्षु is lengthened by VII. 4. 26, and the अ of the other words is changed into ई by VII. 4. 32.

विभाषा साति कार्त्स्न्ये ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ विभाषा, साति कार्त्स्न्ये ॥

वृत्तिः ॥ अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्त्तरीति सर्वमनुवर्त्तते । अस्मिन्विषये विभाषा सातिः प्रत्ययो भवति कार्त्स्न्ये गम्यमाने ।

52. The affix sâti may be employed optionally in the sense of chvi, when something is changed in all its parts into something else.

The whole phrase "when the agent has attained to a state it previously had not and the verbs kṛi, bhû and asti are in conjunction", is understood here. The affix साति is employed when the original is changed in its totality (कृत्स्न). Thus अग्निसाद् भवति शस्त्रम् "the whole weapon is in a blaze—has become fire". We may also say अग्नी भवति शस्त्रम् ॥ So also उदकसाद् भवति लवणम् or उदकी भवति लवणम् "The salt becomes all water".

Why do we say "in its totality"? Observe एकदेशेन पटः शुक्ली भवति "the cloth whitens in part".

The word "optionally" shows that the affix chvi also comes in the same sense. While the optional affixing of these terminations chvi, sâti &c is governed by the Mahâ-vibhâshâ of sûtra IV. 1. 82 (see V. 3. 1).

अभिविधौ संपदा च ॥५३॥ पदानि ॥ अभिविधौ, सम्पदा, च, (साति) ॥

वृत्तिः ॥ अभिविधिरभिव्याप्तिः । अभिविधौ गम्यमाने च्विविषये सातिः प्रत्ययो भवति संपदा योगे, चकारात्कृभ्वस्तिभिश्च ।

53. The affix sâti comes after a word in the sense of chvi, when it is in construction with the verb sam-pad, and the meaning is that all things of a kind are changed into some thing else, though partially.

The word अभिविधिः means 'pervasion'. The force of the word च in the sûtra is that the same sense is expressed when the verbs कृ, भू and अस् are in construction as well. By drawing the anuvṛitti of the word vibhâshâ into this sûtra, we may, in the alternative, employ the affix च्वि in the same sense of abhividhi: but then it must be followed by the verbs कृ, भू and अस् only and not by the verb संपद् ॥

Thus अग्निसात् संपद्यते or अग्निसात् भवति; उदकसात् संपद्यते or भवति &c. Or उदकी भवति or अग्नी भवति ॥

What is the difference between the words abhividhi and kârtsnya of these two sûtras? Where *all* things of similar origin get changed, though it be partially only, it is called abhividhivikâra. As, अस्यां सेनायाम् उत्पातेन सर्वम् शस्त्रम् अग्निसात् सम्पद्यते; or वर्षासु सर्वम् लवनम् उदकसात् सम्पद्यते ॥ Here सर्व has the force of प्रकार कार्त्स्न्य, namely, *all* things belonging to the kind of weapons such as swords, lances and all things of the nature of salt, but not these things individually in its totality. While the word kârtsnya means that one thing in all its parts assumes the form of another thing. In short, the difference between these two words is this: when *one* object is changed in *all* its parts,

also पटत्पटा करोति ॥ Why do we say "when इति does not follow"? Observe पटिति करोति (VI. 1. 98). The च् of डाच् is for the sake of accent, it prevents the circumflex (swarita) accent. Thus, पटपटॉ + ॲसि ॥ Here first the अ of असि which was udâtta, becomes anudâtta by VIII. 1. 28. Then by VIII. 2. 5, आ of टा and अ of असि coalesce into an udâtta आ, as पटपटासि ॥ But then comes in rule VIII. 2. 6 which would make this आ optionally svarita, the indicatory च् prevents it. Some read द्व्यजवरार्ध्यात्, the य however does not change the sense.

कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ कृञः द्वितीय, शम्ब, बीजात्, कृषौ, (डाच्) ॥

वृत्तिः ॥ द्वितीयतृतीयादिभ्यः शब्देभ्यः कृषावभिधेयायां डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे नान्यत्र ॥

58. The affix ḍâch comes after the words dvitîya, tritîya, śamba, and bîja when connected with the verb kṛi, and meaning to plough in such a way.

The repetition of the word कृ in this sûtra indicates that the भू and अस्ति are not to be taken. Thus द्वितीया करोति = द्वितीयं कर्षं (= विलेखनं) करोति 'he makes the second ploughing of the field'. So also तृतीया करोति, शम्बा करोति 'he makes the field ploughed contrariwise to what it was ploughed before = अनुलोमं कृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कृषति ॥ So also बीजा करोति = सहबीजेन विलेखनं करोति ॥

Why do we say when meaning "to plough"? Observe द्वितीयं करोति पटम् ॥

संख्यायाश्च गुणान्तायाः ॥ ५९ ॥ संख्यायाः, च, गुणान्तायाः, (डाच्) ॥

वृत्तिः ॥ कृञ इत्यनुवर्त्तते, कृषाविति च । संख्यावाचिनः शब्दस्य गुणशब्दो ऽन्त समीपे यत्र संभवति सा संख्या गुणान्तेत्युच्यते । तादृशात्प्रातिपदिकात्कृषावभिधेयायां डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे ॥

59. The affix ḍâch comes after a Numeral followed by the word guṇa, the sense being to plough so many times.

The word कृ is understood here. Thus द्विगुणा or त्रिगुणा करोति क्षेत्रम् "he ploughs the field twice or thrice" = द्विगुणं विलेखनं करोति क्षेत्रस्य ॥

Why do we say "when meaning to plough"? Observe द्विगुणां करोति रज्जुम् "he doubles the rope".

समयाच्च यापनायाम् ॥ ६० ॥ पदानि ॥ समयात्, च, यापनायाम्, (डाच्) ॥

वृत्तिः ॥ कृञ इत्येव । कृषाविति निवृत्तम् । कर्त्तव्यस्यावसरप्राप्तिः समयस्तस्यातिक्रमणं यापना । समयशब्दाद्यापनायां गम्यमानायां डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे ॥

60. The affix ḍâch comes after the word samaya when कृ follows, when the sense is that of 'neglecting'.

The word कृ is understood here also. The anuvritti of कृष ceases. The getting of leisure from the duties is called समय or 'time'; the neglect or loss of such time is meant by the word यापना ॥ Thus समया करोति = कालक्षेपं करोति

(अद्य मे पारवश्यं, श्वः परश्वो वास्य समय इत्येवं यो बहुषु दिवसेषु अतिवर्त्तते, स एवमुच्यते) 'who procrastinates'. Why do we say when the sense is that "neglecting"? Observe समयं करोति "he makes time".

सपत्त्रनिष्पत्त्रादतिव्यथने ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ सपत्त्र, निष्पत्त्रात्, अतिव्यथने ॥
वृत्तिः ॥ कृञ इत्येव । सपत्त्रनिष्पत्त्रशब्दाभ्यामतिव्यथने डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे सति ॥

61. The affix ḍâch comes after the words sapatra, and nishpatra followed by the verb kṛi, when the sense is that of causing intense pain.

The word कृ is understood here also. The word ati-vyathana means violent pain. Thus सपत्त्रा करोति मृगं व्याधः = सपत्त्रं शरमस्य शरीरे प्रवेशयति "the hunter pierces the stag with the arrow so violently that the feathered part of the arrow also enters the body". So also निष्पत्त्रा करोति = शरीराच्छरमपरपार्श्वे निष्क्रामयति "he pierces so voilently that the arrow entering one side comes out of the other with its feathers". Why do we say when meaning to cause violent pain"? Observe सपत्त्रं वृक्षं करोति जलसेचकः, निष्पत्त्रं वृक्षतलं करोति भूमिशोधकः ॥

निष्कुलान्निष्कोषणे ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ निष्कुलात्, निष्कोषणे, (डाच्) ॥
वृत्तिः ॥ कृञ इत्येव । निष्कुलशब्दान्निष्कोषणे वर्त्तमानात्कृञो योग डाच् प्रत्ययो भवति ॥

62. The affix ḍâch comes after the word nishkula followed by the verb कृ, when the sense is 'to disembowel'.

The verb कृ should be read into the sûtra. The word निष्कोषण means to bring the inner organs out, or to eviscerate. Thus निष्कुला करोति पशून् "he disembowels or guts the animals". निष्कुला करोति दाडिमम् "he takes out the kernel or seeds of the pomegranite". Why do we say "when meaning to disembowel or take out the kernel"? Observe निष्कुलान् करोति शत्रून् "he makes the enemies family-less".

सुखप्रियादानुलोम्ये ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ सुख, प्रियात्, आनुलोम्ये (डाच्) ॥
वृत्तिः ॥ सुखप्रियशब्दाभ्यामानुलोम्ये वर्त्तमानाभ्यां कृञो योगे डाच् प्रत्ययो भवति ।

63. The affix ḍâch comes after the words sukha and priya, followed by kṛi, when the meaning is ('to concede' 'gratify') 'to go with the grain'.

The word आनुलोम्य means 'agreeability', 'to conform to the wishes of the object of adoration'. Thus सुखा करोति, प्रिया करोति स्वामिनम् = स्वाम्यादेश्चित्त मारा धयति "tries to please the heart of the master &c". This affix comes when, while doing a pleasant or agreeable thing, the idea is to please another by such an act. Otherwise observe: सुखं करोति or प्रियं करोति औषधपानम् "the drinking of medicines gives pleasure &c".

दुःखात्प्रातिलोम्ये ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ दुःखात्, प्रातिलोम्ये, (डाच्) ॥

वृत्तिः ॥ कृञ इत्येव । दुःखशब्दात्प्रातिपदिकात्प्रातिलोम्ये गम्यमाने डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे ॥

64. The affix ḍâch comes after the word duḥkha followed by kṛi, when meaning to do something against the grain or "to contravene".

The verb कृ is understood and prâtilomya means 'to oppose' or "to act against another's wishes", "to pain the heart of one's master &c". As दुःखा करोति भृत्यः "the servant pains the master".

Why do we say "when meaning to go against the grain"? Observe दुःखं करोति कदन्नम् ॥

शूलात्पाके ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ शूलात्, पाके, डाच् ॥

वृत्तिः ॥ कृञ इत्येव । शूलशब्दात्पाकविषये डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योग ॥

65. The affix ḍâch comes after the word śula followed by kṛi, when the sense is that of roasting.

Thus शूले पचति = शूला करोति मांसम् "he roasts the meat on a spit". Why do we say "when meaning to roast"? Observe शूलं करोति कदन्नम् "the bad food causes colic".

सत्यादशपथे ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ सत्यात्, अशपथे, (डाच्) ॥

वृत्तिः ॥ कृञ इत्येव । सत्यशब्दादशपथे डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे ॥

66. The affix ḍâch comes after the word satya, followed by kṛi, when not meaning to swear.

The word सत्य means 'truth' as opposed to 'falsehood'. Sometimes it means to swear, as in the sentence "सत्येन शापयेद् विप्रम्" ॥ This latter sense is prohibited. Thus सत्या करोति वनिक् भाण्डम् "the merchant concludes the bargain of the goods i. e. he settles that he will purchase these wares". Why do we say 'when not meaning to swear'? Observe सत्यं करोति ब्राह्मणः "the Brahmana swears".

मद्रात्परिवापणे ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ मद्रात्, परिवापणे, (डाच्) ॥

वृत्तिः ॥ कृञ इत्येव । मद्रशब्दात्परिवापणे डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे ॥

67. The affix ḍâch comes after the word madra followed by kṛi, in the sense of 'to shave'.

The word परिवापण means 'to shave' 'to raze'. The word मद्र means 'auspicious'. Thus मङ्गलं मुण्डनं करोति = मद्रा करोति ॥

Vârt :—So also after the word भद्रा ; as भद्रा करोति नापितं कुमारं "the barber shaves the hair of the boy on the auspicious occasion".

Why do we say when meaning 'to shave'. Observe मद्रं or भद्रं करोति ॥

समासान्ताः ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ समासान्तः ॥

वृत्तिः ॥ अधिकारोयमापादपरिसमाप्ते,र्ये प्रत्यया विहितास्ते समासस्यान्तावयवा एकदेशा भवन्ति, तद्ग्रहणेन गृह्यन्तइति वेदितव्यम् ।

68. The following affixes are added to the ends of compounds without changing their sense.

This is an adhikâra or regulating sûtra: and governs all sûtras upto the end of this chapter. All the affixes to be ordained here after become the final part and integral portion of a compound, so that whenever a compound is formed, these affixes must be added to complete the compound. These affixes are useful in forming the Avyayî bhâva, the Dvigu, the Dvandva, the Tatpurusha and the Bahu-vrîhi compounds: in fact so long as these affixes are not added, the compounds do not get the designation of Avyayîbhâva &c. Thus उप + राजन् = उपराजन्: now before this word can be properly called an Avyayîbhâva, we must elide the final अन् by adding the samâsânta affix टच् (V. 4. 108), and we get the form उपराज, to which अम् is added by II. 4. 83 and we have उपराजम्, so also अधिराजं ॥ So also द्विपुरी, त्रिपुरी the samâsânta अ being added to पुर् by V. 4. 74, then the feminine affix ङीप् by IV. 1. 21, the whole word द्विपुर being called Dvigu. So also, कटकवलयिनी and शङ्खनूपुरिणी ॥ Here the affix इनि (V. 2. 128) is added to the whole, samâsánta word कटकवलय &c which gets the name of Dvandva. Similarly विधुँरः (विगतोधुरः), प्रँधुरः (प्रगतोधुरः). Here the whole samâsanta (V.4.74) word gets the name of Tatpurusha, and hence the first member retains its accent by VI.2.2, namely udâtta. (phiṭ IV.12and13) उच्चैर्धुरः,नीचैर्धुरः being Bahuvrîhi, the first member retains its accent, namely acute on the final, as उच्चैः, नीचैः have been taught as antodâtta in the very list of Svarâdi (I. 1. 37).

As a general rule all affixes come at the *end* of a word (II. 1. 2), what is the use of employing the word "*anta*" in this sûtra? It means that when words like avyayîbhâva &c are employed, they mean words having those affixes already at their end. Thus the Dvigu compound of द्वि + धुर = द्विधुर् + अ (V. 4. 74) = द्विधुर: so that when rule IV. 1. 21 says that the feminine of Dvigu compounds ending in अ take ई, it refers to Dvigu compounds which have already taken the samasânta affix अ, otherwise the rule IV, 1. 21 would not have applied, for strictly speaking द्विधुर् ends in र् *r* and not in अ ॥ Similarly rule V. 2. 128 ordaining इनि after Dvandva compounds, means that the affix comes after a Dvandva compound that has already taken the samasânta affix टच् (V. 4. 106), as कोश + निषत् = कोश + निषद् + टच् (V. 4. 106) कोशनिषदं, कोशनिषदिनी ॥

न पूजनात् ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ न, पूजनात् (समासान्ताः) ॥

वृत्तिः ॥ यान् शब्दानुपादाय समासान्ता विधीयन्ते राजाहः सखिभ्यष्टजित्येवमादीन् यदा ते पूजनात् पूजनवचनात्परे भवन्ति तदा समासान्तो न भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ पूजायां स्वतिग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ वा० ॥ प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं च कर्त्तव्यम् ॥

69. The samâsânta affixes are not applied to those words, the first member of which is a word expressing praise.

Later on will be mentioned certain words which when standing as member in a compound take these samâsânta affixes. The present rule prohibits the application of those affixes when such words are preceded' by a word expressing praise. Thus V. 4. 91 ordains the affix टच् when the wodr राजन् enters a compound, as, महा + राजन् = महा + राजन् + टच् = महाराजः, and not महाराजा ॥ But सुराजा, अतिराजा, so also सुगौः, अतिगौः (V. 4. 92 prohibited).

Vârt:—The word expressing praise must be सु or अति and not any word expressing praise in general. Therefore, the prohibition does not apply in परमराजः and परमगवः ॥

Vârt:—This prohibition applies up to sûtra V. 4. 113 exclusive. Thus सुसक्थः, अतिसक्थः, स्वक्षः, अत्यक्षः, here the affix षच् (V. 4. 113) is not prohibited.

किमः क्षेपे ॥ ७० ॥ पदानि ॥ किमः, क्षेपे, (समासान्तः, न) ॥

वृत्तिः ॥ क्षेपे यः किंशब्दस्ततः परस्य समासान्तो न भवति ॥

70. The samâsânta affix is not applied to a word preceded by किम् in the sense of reproach.

Thus किं + राजन् = किंराजन् as किंराजा यो न रक्षति "He is no-king who does not protect". किंसखा योऽभिद्रुह्यति, किंगौर्यो न वहति ॥ (V. 4. 91, V. 4. 92, II. 1. 64). The compounding here takes place by Rule II. 1. 64.

Why do we say 'when meaning reproach"? Observe कस्य राजा = किंराज किंसखः, किंगवः ॥

नञस्तत्पुरुषात् ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ नञः, तत्पुरुषात्, (समासान्तः, न) ॥

वृत्तिः ॥ परे वक्ष्यमाणा ये राजादयस्तदन्तात्तत्पुरुषात्समासान्तो न भवति ।

71. The samâsânta affix does not come after a Tatpurusha compound of words like râjan &c, herein taught, when the negative pariicle न precedes them.

Thus अराजा, असखा, अगौः (V. 4. 91 and 92 prohibited). Why do we say "after a Tatpurusha compound?" The same words preceded by the negative particle will take the samâsânta affix when forming compounds other than Tatpurusha, as अणृचो मानवकः, अधुरं शकटम् ॥ (V. 4. 74 applied).

पथो विभाषा ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ पथः, विभाषा, (समासान्त) ॥

वृत्तिः ॥ नञस्तत्पुरुषादिति वर्त्तते। नञः परो यः पथिन्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषात्समासान्तो विभाषा न भवति॥

72. The samâsânta affix does not optionally come after a Tatpurusha compound of the word पथिन् with नञ् ॥

This declares an option, where under the last sûtra the omission would have been necessary. Thus अपथम् or अपन्थाः ॥ (See V. 4. 74 and II. 4. 30).

बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ बहुव्रीहौ, संख्येये, डच्, अबहु, गणात् ॥

वृत्तिः ॥ संख्येये यो बहुव्रीहिर्वर्त्तते तस्मादबहुगणान्ताड्डच् प्रत्ययो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ डच् प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं कर्तव्यं निस्त्रिंशाद्यर्थम् ॥

73. The affix ḍach comes after a Bahuvrîhi compound denoting numeral, except when the last term of such compound is bahu and gaṇa.

This Bahuvrihi is formed by rule II. 2. 25. Thus उपदशाः, उपविंशाः, उपत्रिंशाः, आसन्नदशाः, अदूरदशाः, अधिकदशाः, द्वित्राः, पंचषाः, पंचदशाः ॥

Why do we say 'denoting a numeral'? Observe चित्रगुः, शबलगुः ॥ Why do we say 'not after bahu and gaṇa"? Observe, उपबहवः, उपगणाः ॥ The difference here is in the accent for had डच् been added, it would have made the final of उपगण acute, but it not being so, the first member retains its accent, namely acute on the first.

Vârt:—The Tatpurusha compoulds of numerals like निस्त्रिंश &c, take also the affix डच् ॥ Thus निर्गतानि त्रिंशतः = निस्त्रिंशानि वर्षाणि देवदत्तस्य 'Devadatta is more than thirty years old' ॥ निर्गतस्त्रिंशतांगुलिभ्य = निस्त्रिंशः खड्गः 'the sword is more than thirty fingers long'.

ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ॥७४॥ पदानि ॥ ऋक्, पूः, अप्, धूर्, पथाम्, अ, अनक्षे ॥

वृत्तिः ॥ बहुव्रीहाविति न स्वर्यते । सामान्येन विधानम् । ऋक् पुर् अप् धुर् पथिन् इत्येवमन्तानां समासानामकारः प्रत्ययो भवति समासान्तो ऽक्षे न ॥

74. The affix अ comes after rik, pur, ap, dhûr and pathin when finals in a compound, but not so when dhûr is in conjunction with aksha.

The anuvritti of the word bahuvrihi does not enter here. It applies to all compounds in general. The word अनक्षे qualifies धूर्, as it cannot qualify the words ऋक् &c.

Thus अनृचः बह्वृचः, अर्द्धर्चः, *pûr*: as, ललाटपुरम्, नान्दीपुरम् ॥ *ap* as, द्वीपम् = (द्विर्गता आपो यस्मिन्) = द्वि + अप् = द्वि + ईप् (VI. 3. 97) = द्वीपं, अन्तरीपम्, समीपम् ॥ *dhur*, as, राजधुरा, महाधुरा ॥ *pathin*, as, जलपथः ॥

Why do we say "when not in conjunction with अक्ष?" Observe, अक्षस्य धूः = अक्षधूः, दृढधूरक्षः ॥

The words अनृचः and बह्वृचः apply to students of Rik: thus अनृचः means "a boy who has not read the Rik". बह्वृचः "a Brahmana who has read many

Rig verses". The affix अ is not applied when it refers to the Vedas, as अनृक् साम, बह्वृक् सूक्तम् ॥

अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ अच् प्रति, अनु, अव, पूर्वात्, साम, लोम्नः ॥

वृत्तिः ॥ प्रति अनु अव इत्येवंपूर्वात्सामान्ताल्लोमान्ताच्च समासादच् प्रत्ययो भवति ॥

कृष्णोदक्पाण्डुपूर्वाया भूमेरच् प्रत्ययः स्मृतः ।
गोदावर्याश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदि ॥

75. The affix ach comes after the words sâman and loman, when prati, anu and ava precede them.

As प्रतिसामम्, अनुसामम्, अवसामम् ॥ प्रतिलोमम्, अनुलोमम्, अवलोमम् ॥

Vârt:—The affix अच् comes after the word भूमि preceded by the words कृष्ण, उदक्, पाण्डु, and also after the words गोदावरी and नदी when preceded by a numeral. As, कृष्णभूमः पाण्डुभूमः, उदग्भूमः ॥ पञ्चनदम्, सप्तगोदावरम् (see II. 1. 20).

Vârt:—The affix अच् is added to भूमि when preceded by a numeral. As, द्विभूमः प्रासादः, त्रिभूमः &c, दशभूमकं सूत्रं ॥ This affix is added to words other than those mentioned above: as पद्मनाभः, ऊर्णनाभः, समरात्रः, दीर्घरात्रः, भरात्रः ॥ Here the affix अच् is added to नाभि and रात्रि ॥ All this can be done by dividing the above sûtra into two parts viz. (1) अच् (2) प्रत्यन्व &c. That is अच् comes after all compounds and (2) after सामन् and लोमन् preceded by प्रति &c.

अक्ष्णोऽदर्शनात् ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ अक्ष्णः, अदर्शनात्, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ अजित्यनुवर्त्तते । दर्शनादन्यत्र यो ऽक्षिशब्दस्तदन्तादच् प्रत्ययो भवति ॥

76. The affix ach comes after the word akshi when not meaning 'the eye'.

The word अच् is understood here. Thus लवणाक्षम्, पुष्कराक्षम् ॥ These are Tatpurusha metaphors formed by II. 1. 56.

Why do we say "when not meaning the eye"? Observe ब्राह्मणाक्षि ॥ How do you explain the forms कबराक्षः, गवाक्षः, which apparently contradict this rule, because कबराक्ष is a many-holed leather horse-veil through which the horses can see, and so also गवाक्ष is a window through which men see? This is no fault. The word दर्शन in the sûtra does not mean 'to see', here, but is a synonym of 'eye'.

अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ अचतुर, विचतुर, सुचतुर, स्त्रीपुंसौ, धेन्वनडुह, ऋक्साम, वाङ्मनस, अक्षिभ्रुव, दारगव, उर्वष्ठीव, पदष्ठीव, नक्तं दिव, रात्रिन्दिव, अहर्दिव, सरजस, निश्श्रेयस, पुरुषायुष, द्व्यायुष, त्र्यायुष, ऋग्यजुष, जातोक्ष, महोक्ष, वृद्धोक्ष, उपशुन, गोष्ठश्वाः ॥

वृत्तिः ॥ अच्प्रत्ययान्ता एते शब्दा निपात्यन्ते । समासे व्यवस्थापि निपातनादेव प्रतिपत्तव्या ।
वार्त्तिकम् ॥ चतुरो ऽच्प्रकरणे त्र्युपाभ्यामुपसंख्यानम् ॥

77. The following words are irregularly formed by adding the affix ach :—achatura, vichatura, suchatura, stri-puṅsau, dhenv-anaḍuhau, rik-sâme, vâṅ-manase, akshi-bhruvam, dâra-gavam, ûrvashṭhîvam, padaśhṭhîvam, naktam-divam, râtrim-divam, ahar-divam, sarajasam, niḥ-śreyasam, purushâ-yusham, dvyâ-yusham, tryâ-yusham, rig-yajusham, jâto-kshaḥ, maho-kshaḥ, vriddho-kshaḥ, upaśunam, and go-shṭhaśvaḥ.

The first three of these words are Bahuvrîhi : अचतुरः = अदृश्यान्यविद्यमानानि वा चत्वारि यस्य 'that whose four are absent or non-existent'. विचतुरः = विगतानि चत्वारि यस्य "whose four are gone". सुचतुरः = शोभनानि चत्वारि यस्य 'whose four are good".

The next eleven words are Dvandva compounds. They are clear Thus स्त्री च पुमांश्च = स्त्रीपुंसौ 'the man and woman' but not here स्त्रियाः पुमान् (स्त्रियं प्रति पुमान् शूरः) = स्त्रिपुमान् "a brave towards women only". धेनुश्च अनड्वांश्च = धेन्वनडुहौ "cow and bull". ऋक् च साम च = ऋक्सामे "the Rik and the Saman". वाक् च मनश्च = वाङ्मनसे "the speech and mind". अक्षि च भ्रुवौ च = अक्षिभ्रुवम् "the eye the brow". The compound is singular as being parts of members of human body, (II. 4. 2). दाराश्च गावश्च = दारगवम् "the wives and cows". रात्रि च दिवा च = रात्रिंदिवम् ॥ ऊरू + अष्ठीवन्तौ + अच् = ऊर्वष्ठीवम् ॥ Here the final syllable (called टि) is elided : so also पादौ + अष्ठीवन्तौ = पद् + अष्ठीव् + अच् = पदष्ठीवम् ॥ नक्तं च दिवा च = नक्तंदिवं 'by night and day'. These are two indeclinables having the force of locative, and this compounding is also irregular. The words अहर् and दिवा both mean 'day': the compound अहर्दिवम् is not, however, a superfluous compound of two synonyms. It is used here in a distributive sense = अहन्यहनि "day by day". The word सरजसम् is an Avyayîbhâva, meaning 'all', as सरजसमभ्यवहरति ॥ The affix does not come when it is a Bahuvrîhi : as सह + रजसा = सरजः पङ्कजम् ॥ The word निःश्रेयसं = निश्चितं श्रेयः and is a Tatpurusha : but not so in निश्श्रेयस्कः पुरुषः ॥ Then is the word पुरुषायुषम् a Genitive Tatpurusha = पुरुषस्यायुः ॥ Not so when it is a Dvandva, as पुरुषश्च आयुश्च = पुरुषायुषी ॥ The words द्व्यायुषम् and त्र्यायुषम् are Samâhâra Dvigu compounds. Therefore not here, द्वयोरायुः = द्व्यायुः, त्र्यायुः ॥ The word ऋग्यजुषम् is a Dvandva. Therefore not here ऋग्यजुरस्योन्मुग्धस्य = ऋग्यजुरुन्मुग्धः (स ऋचोयजूंषि मन्यते) ॥ The three words ending in उक्ष are Karmadhâraya. Not so when these are Bahuvrîhi : as जातोक्षा ब्राह्मणाः &c. The word उपशुनम् is an Avyayîbhâva = शुनः समीपम् ॥ Here the non-elision of the final syllable, and

the change of व of श्वन् into उ (samprasâraṇa), are irregular. The word गोष्ठश्वः is a Locative Tatpurusha, as गोष्ठेऽश्वाः = गोष्ठश्वः ॥

Vârt:—The affix अच् comes after चतुर् when preceded by त्रि and उप, as त्रिचतुराः, उपचतुराः ॥

ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ ब्रह्म, हस्तिभ्याम्, वर्चसः, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ ब्रह्महस्तिभ्यां परो यो वर्चःशब्दस्तदन्तात्समासादच्प्रत्ययो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ पल्यराजभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥

78. The affix ach comes after the word varchas, when preceded in a compound by the words Brahma or hasti.

Thu ब्रह्मवर्चसम्, हस्तिवर्चसम् ॥ Varchas means 'light', 'strength'.

Vârt:—So also when Varchas is preceded by the words pallya and râjan: as, पल्यवर्चसम्, राजवर्चसम् ॥

अवसमन्धेभ्यस्तमसः ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ अव, सम्, अन्धेभ्यः, तमसः, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ अव सम् अन्ध इत्येतेभ्यो यः परस्तमःशब्दस्तदन्तात्समासादच् प्रत्ययो भवति ॥

79. The affix ach comes after the word tamas when preceded by the words ava, sam and andha in a compound.

Thus अवतमसम्, सन्तमसम्, अन्धतमसम् ॥

श्वसो वसीयःश्रेयसः ॥ ८० ॥ पदानि ॥ श्वसः, वसीयः, श्रेयसः, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ श्वसः परौ यौ वसीयः श्रेयःशब्दौ तदन्तात्समासादच् प्रत्ययो भवति ॥

80. The affix ach comes after the words vasîyas and śreyas, when they follow the word śvas in a compound.

Thus श्वोवसीयसम्, श्वःश्रेयसम् ॥ These compounds belong to the class of Mayûravyaṅsakâdi (II. 1. 72) The word श्वः is usually employed in blessing or praising the object expressed by the second term. Thus श्वः श्रेयसम् ते भूयात् = शोभनं श्रेयस्ते भूयात् ॥ The word श्वोवसीयसम् is a synonym of श्वः श्रेयसम् ॥ The word वसीयः is derived from वसु meaning "praiseworthy", "rich", by adding the affix ईयसुन् (V. 3. 57).

अन्ववतप्ताद्रहसः ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ अनु, अव, तप्तात्, रहसः, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ अनु अव तप्त इत्येतेभ्यः परो यो रहश्शब्दस्तदन्तात्समासादच् प्रत्ययो भवति ॥

81. The affix ach comes after the word rahas, when it follows anu, ava, and tapta in a compound.

Thus अनुरहसम्, अवरहसम्, तप्तरहसम् ॥

प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ प्रतेः, उरसः, सप्तमीस्थात्, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ प्रतेः परो य उरःशब्दस्तदन्तात्समासादच् प्रत्ययो भवति स चेदुरःशब्दः सप्तमीस्थो भवति ॥

82. The affix ach comes after the word uras when it follows the word prati in a compound, and it has the sense of the locative.

Thus प्रत्युरसम् = उरसि वर्त्तते ॥ This is an Avyayîbhava compound, the indeclinable having the force of a vibhakti (II. 1. 6).

Why do we say "when having the sense of the locative?" Observe प्रत्युरः = प्रतिगतमुरः ॥

अनुगवमायामे ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ अनुगवम्, आयामे, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ अनुगवमित्यच् प्रत्ययान्तं निपात्यते आयामेऽभिधेये ॥

83. The word anugava is irregularly formed by adding the affix ach, and has the sense of "suited to the length of the cows".

Thus अनुगवं यानं "the chariot suited to the length of the oxen". This compound is formed by II. 1. 16. Why do we say when meaning "the length"? Observe, गवां पश्चाद् = अनुगु ॥

द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ द्विस्तावा, त्रिस्तावा, वेदिः ॥

वृत्तिः ॥ द्विस्तावा त्रिस्तावेति निपात्यते वेदिश्चेदभिधेया भवति । अच् प्रत्ययष्टिलोपः समासश्च निपात्यते ।

84. The words dvistâvâ and tristâvâ are irregularly formed meaning a vedi or 'altar'.

The affix अच् is added and the final syllable i. e. टि is elided. Thus द्विस्तावा वेदिः "an altar twice as big as an ordinary one". त्रिस्तावा वेदिः "thrice as big as an altar". The words are compounds of द्विः and त्रिः plus तावत् meaning "as much". Why do we say "when applied to an altar"? Observe द्विस्तावती रज्जुः, त्रिस्तावती रज्जुः ॥

उपसर्गादध्वनः ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ उपसर्गात्, अध्वनः, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ उपसर्गात्परो यो ऽध्वन्शब्दस्तदन्तात्समासाद् अच् प्रत्ययो भवति ॥

85. The affix ach comes after the word adhvan, preceded by an upasarga in a compound.

Thus प्रगतोऽध्वानं = प्राध्वो रथः, प्राध्वम् शकटं, निरध्वम्, प्रत्यध्वम् ॥

Why do we say "when preceded by an Upasarga"? Observe परमाध्वा, उत्तमाध्वा ॥

तत्पुरुषस्याङ्गुलेःसंख्याव्ययादेः ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ तत्पुरुषस्य, अङ्गुलेः, संख्या, अव्ययादेः, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ अङ्गुलिशब्दान्तस्य तत्पुरुषस्य संख्यादेरव्ययादेश्चाच् प्रत्ययो भवति ॥

86. The affix ach comes after a Tatpurusha compound ending in the word anguli, when a Numeral or an Indeclinable precedes it.

Thus द्वे अंगुली प्रमाणमस्य = द्व्यंगुलम्, त्र्यंगुलम् ॥ This compounding takes place by II. 1. 51. This is a Tadhitârtha compound, the taddhita affix मात्रच् being elided by the Vârtika प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम् "there is always the elision of the affix मात्रच् denoting measure when a Dvigu compound is formed". See V. 2. 37 Vârt.). So also when an Indeclinable precedes it: as निर्गतमंगुलिभ्यो = निरंगुलम्, अत्यंगुलम् ॥ Why do we say when a Tatpurusha compound? Observe पंचांगुलिः, अत्यंगुलिः पुरुषः ॥ The word "Tatpurusha" is understood in all the subsequent sûtras up to V. 4. 106.

अहस्सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ॥८७॥ पदानि ॥ अहः, सर्व,एकदेश,संख्यात, पुण्यात्, च, रात्रेः ॥

वृत्तिः ॥ अहरादिभ्यः परो यो रात्रिशब्दस्तदन्तस्य तत्पुरुषस्याच् प्रत्ययो भवति चकारात्संख्याव्ययादेश्च । अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम् । अहश्च रात्रिश्च, अहोरात्रः । सर्वरात्रः । एकदेशे । पूर्वं रात्रेः, पूर्वरात्रः । अपररात्रः । पूर्वापराधरोत्ति समासः ॥

87. The affix ach comes after the word râtri, when preceded by ahan, or sarva, or a word denoting a portion of night, or saṅkhyâta or punya, when the compound is a Tatpurusha, as well as when a Numeral or an Indeclinable precedes the word râtri.

The anuvritti of संख्याव्ययादेः is drawn in to this sûtra by force of the word च् "and" of the sûtra. The word अहन् forms a Dvandva compound as अहश्च रात्रिश्च = अहोरात्रः "day and night". So also सर्वरात्रः, पूर्वरात्रः 'the first part of night': अपररात्रः 'the latter part of night. These are formed by II. 2. 1. So also संख्याता रात्रिः = संख्यातरात्रः ॥ This compound is formed by II. 1. 57. So also पुण्या रात्रिः = पुण्यरात्रः ॥ So also when compounded with a Numeral or an Indeclinable: as, द्वे रात्री समाहृते = द्विरात्रः, त्रिरात्रः, अतिक्रान्तो रात्रिम् = अतिरात्रः, नोरात्रः॥

अह्नोह्न एतेभ्यः ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ अह्नः, अह्नः, एतेभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ राजाहःसखिभ्यष्टजिति वक्ष्यति । तस्मिन् परभूते अहन्नित्येतस्याह्न इत्ययमादेशो भवति एतेभ्य उत्तरस्य ।

88. For ahan is substituted ahna, when preceded by the above words, (and taking the affix ṭach to be mentioned in V. 4. 91).

When the affix टच् follows अहन्, and the latter is preceded by the words सर्व &c, then अह्न is substituted for अहन् ॥ By the term एतेभ्यः "these words", is meant the numerals (with the exception of एक V. 4. 90) the Indeclinables, the words सर्व, संख्यात and words denoting a part of a day, for these are the words mentioned in the last sûtra. The word अहन् is also mentioned therein, but it is not taken here, for there can be no Tatpurusha compound of अहन् with अहन् ॥ The word पुण्य is also excluded by V. 4. 90. Thus द्वयोरह्नोर्भवः = द्व्यह्नः, त्र्यह्नः, अहरतिक्रान्तः = अत्यह्नः, निरह्नः ॥ So also सर्वाह्णः, (VIII. 4. 7), पूर्वाह्णः, अपराह्णः, संख्याताह्नः (according to some संख्याताहः V. 4. 90).

The ordaining of substitution is redundant according to the Vârtikakâra. In his opinion, the sûtra अह्नः एतेभ्यः alone would have been enough. The meaning then would have been "the affix अच् comes after the word अहन् when preceded by these words सर्व &c". The adding of अच् would produce the same result: as द्वि + अहन् + अच् = द्वि + अह्न् + अच् (VI. 4. 134 the middle अ of अहन् is elided) = द्व्यह्नः ॥ The only specific result which टच् would have produced was to make the feminine of these words end in long ई (IV. 1. 15), and the elision of the final अन् of अहन् (VI. 4, 145). But the compounds of अहन् are masculine always (II. 4. 29), they can have no feminine: and as the desired form is द्व्यह्नः, the sûtra VI. 4. 145 cannot apply. The affix अच् is therefore, the proper affix and the substitution of अह्न for अहन् is redundant.

न संख्यादेः समाहारे ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ न, संख्यादेः, समाहारे, ॥

वृत्तिः ॥ संख्यादिस्तत्पुरुषस्य समाहारे वर्त्तमानस्याहःशब्दस्याह्नादेशो न भवति ॥

89. This substitution of ahna for ahan, does not take place after a Numeral, when it forms a Collective noun meaning a number of days taken as a unity.

This substitution is prohibited in the case of Samâhâra-Tatpurusha. Thus द्वे अहनी समाहृते = द्व्यहः, so also त्र्यहः ॥ Here rule V. 4. 91 applies.

Why do we say "when meaning a collective noun?" Observe द्वयोरह्नोर्भवो = द्व्यह्नः, त्र्यह्नः ॥ This is a Taddhitârtha Dvigu compound formed by II. 1. 51; the affix अण् denoting तत्र भवः (IV. 3. 53) is elided by IV. 1. 88: and the final अन् of अहन् is elided by VI. 4. 145.

उत्तमैकाभ्यां च ॥ ९० ॥ पदानि ॥ उत्तम, एकाभ्यां च ॥

वृत्तिः ॥ उत्तमैकशब्दाभ्यां च परस्याह्न इत्ययमादेशो न भवति । उत्तमशब्दोऽन्त्यवचनः पुण्यशब्दमाचष्टे ॥

90. And also after the word that stands last in the above list (i. e. पुण्य) and eka, this substitution does not take place.

The word उत्तम means 'last'; and refers to पुण्य which is the last word in V. 4. 87. The word उत्तम 'last' is used instead of पुण्य as a वैचित्र ॥ Thus पुण्याहः, एकाहः ॥ Some include the penultimate word संख्यात also in the prohibition. According to them संख्याताहः is the proper form and not संख्याताह्नः ॥

राजाहस्सखिभ्यष्टच् ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ राजा, अहः, सखिभ्यः, टच् ॥

वृत्तिः ॥ राजन् अहन् सखि इत्येवमन्तात्प्रातिपदिकाट् टच् प्रत्ययो भवति ॥

91. The affix ṭach is added to the words râjan, ahan, and sakhi, when standing at the end of a Tatpurusha compound.

Thus महाराजः, मद्रराजः, परमाहः, उत्तमाहः (VI. 4. 145) राज्ञः सखा = राजसखः, ॥ ब्राह्मणसखः ॥ Why not so here मद्राणां राज्ञी = मद्रराज्ञी instead of मद्रराजी ॥ For according to the maxim "a pratipadika denotes, whenever it is employed in Grammar, also such a nominal stem as is derived from it by the addition of an affix denoting gender" (प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्); the stem राजन् would denote the feminine also. To this we reply, that the construction of the sûtra shows that the feminine राज्ञी is not to be taken. Because अहन् being a prosodially lighter word than राजन् ought to have been placed first in the compound. Its not being so placed indicates that that form राजन् only is to be taken whose final vowel becomes lengthened into आ in compounding with अहन्, i. e. राजा + अहन्; and not राज्ञी + अहन् ॥

गोरतद्धितलुकि ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ गोः, अतद्धितलुकि, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ गोशब्दान्तात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवति स चेत्तत्पुरुषस्तद्धितलुग्विषयो न भवति ॥

92. The affix ṭach comes after गो standing at the end of a Tatpurusha compound, when no elision of a Taddhita affix has taken place in forming such compound.

Thus परमगवः, उत्तमगवः, पंचगवम्, दशगवम् ॥ Why do we say "when no Taddhita affix has been elided in forming the compound?" Observe, पंचभिर्गोभिः क्रीतः = पंचगुः (Here the affix ठक् V. 1. 37 is elided by V. 1. 28 and hence the samâsanta affix टच् is not added). So also दशगुः ॥

Why do we say "when a Taddhita is elided"? The prohibition does not apply when a सुप् affix is elided: as राजगवमिच्छति = राजगवीयति (III. 1. 8 and II. 4. 71).

Why do we say 'when there is elision'? Merely adding a Taddhita affix in forming a Tatpurasha, will not debar the samâsânta affix: as पंचभ्यो गोभ्य आगतं = पंचगो + टच् + रूप्य (the ṭach is added by this sûtra, and the taddhita रूप्य to denote ततं आगतः by IV. 3. 81) = पंचगवरूप्यम्, पंचगवमयम्, दशगवरूप्यम् दशगवमयम् ॥

अग्राख्यायामुरसः ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ अग्राख्यायाम्, उरसः (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ उरः शब्दान्तात्तत्पुरुषाट्टच्प्रत्ययो भवति स चेदुरःशब्दो ऽग्राख्यायां भवति ॥

93. The affix ṭach comes after the word uras standing at the end of a Tatpurusha compound, when it has the sense of 'the most excellent of its kind'.

The word अग्र means 'the principal': as the word उरस् is the principal member of an animal, so by metonomy it has come to mean 'the principal'. Thus अश्वानां उरः = अश्वोरसम् so also हस्त्युरसम् "the most excellent of horses or elephants".

Why do we say "when meaning the most excellent". Observe देवदत्तस्योरः = देवदत्तोरः "the breast of Devadatta".

अनोश्मायस्सरसां जातिसंज्ञयोः ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ अनः, अश्म, अयः, सरसाम्, जाति, संज्ञायोः, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ अनस् अश्मन् अयस् सरस इत्येवमन्तात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवति जातौ संज्ञायां च विषये ॥

94. The affix ṭach comes after anas, aśman, ayas, and saras, when at the end of a Tatpurusha compound, it denotes a genus or a name.

Thus उपानसम्, अमृताश्मः, कालायसम्, and मण्डूकसरसम् are examples of जाति words, while महानसम्, पिण्डाश्मः, लोहितायसम्, and जलसरसम् are examples of संज्ञा ॥

Why do we say "when meaning a jâti or a sañjñâ ?" Observe सदनः, सदश्माः, सत्सरः ॥

ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ ग्राम, कौटाभ्याम्, च, तक्ष्णः,(टच्) ॥

वृत्तिः ॥ जातिसंज्ञयोरिति नानुवर्त्तते । ग्रामकौटाभ्यां परो यस्तक्षन्शब्द स्तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवति ॥

95. The affix ṭach comes after taksha when preceded by grâm and kauṭa, in a Tatpurusha compound.

The anuvritti of jâti and sañjñâ does not run into this sûtra. Thus ग्रामस्य तक्षा = ग्रामतक्षः, बहूनां साधारणः 'the public carpenter of all'. कुट्यां भवः = कौटः; कौटस्य तक्षा = कौटतक्षः meaning स्वतन्त्रः कर्मजीवी, न कस्यचित्प्रतिबद्धः 'and independent artisan, not particularly bound under engagement to any one'.

अतेः शुनः ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ अतेः, शुनः, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ अतिशब्दात्परो यः श्वन्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवति ॥

96. The affix ṭach comes after the word śvan preceded by ati, in a Tatpurusha compound.

Thus अतिक्रान्त श्वानम् = अतिश्वो वराहः "the boar that surpasses the dog" i. e. जववान "very swift". So अतिश्वो सेवकः "the dog-surpassing servant i. e. more devoted to his master than a dog". So also अतिश्वी सेवा "service worse than that of a dog" = अतिनीचासेवा ॥

उपमानादप्राणिषु ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ उपमानात्, अप्राणिषु , (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ उपमानवाची यः श्वशब्दोऽप्राणिषु वर्त्तते तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवति ॥

97. The affix ṭach comes after the word śvan ending in a Tatpurusha compound, when another thing not being a living object is compared with it.

Thus आकर्षः श्वेव = आकर्षश्वः 'a dog-like bow'. फलकश्वः "a dog-like blade". This compounding takes place by II. 1. 56.

Why do we say "when something is likened to it"? Observe न श्वा = अश्वा लोष्टः "a clod of earth which is not a dog". This is not a very happy counter-example of Kâśikâ: for in the case of नञ् Tatpurusha compound

there is express prohibition taught in V. 4. 71. The proper example should be निःश्वालोटः ॥ Why do we say "when the thing compared is not a living being"? Observe वानरः श्वेव=वानरश्वा "a dog-like monkey".

उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थ्नः ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ उत्तर, मृग,पूर्वात्, च सक्थ्नः (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ उत्तर मृग पूर्व इत्येतेभ्यः परो यः सक्थिशब्दश्चकारादुपमानाच, तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवति समासान्तः ॥

98. The affix ṭach comes after sakthi when preceded by uttara, mṛiga, and pûrva in a Tatpurusha compound, as well as when a thing is compared with it.

By the forcee of the word च in the sûtra, we read in the word उपमानात् also. Thus उत्तरसक्थम्, मृगसक्थम्, पूर्वसक्थम् ॥ So also in फलकमिव सक्थि=फलकसक्थम ॥

नावो द्विगोः ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ नावः, द्विगोः, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ नौशब्दान्ताद् द्विगोष्टच्प्रत्ययो भवति समासान्तः ॥

99. The affix ṭach comes after the word nau, when at the end of a Dvigu compound.

Thus द्वे नावौ समाहृते=द्विनावम्, so also त्रिनावम् ॥ Thus द्विनावधनम्, पंचनावप्रियः are also formed. So also द्वाभ्यां नौभ्यामागतं=द्विनावरूप्यम्, द्विनावमयम् (IV. 3. 31).

Why do we say 'when in a Dvigu compound'? Observe राजनौः "the king's ship". The phrase अतद्धितलुकि "when a Taddhita affix is not elided" of sûtra V. 4. 92 applies here also. Therefore टच् does not apply in पंचभिर्नौभिः क्रीतः=पंचनौः, दशनौः ॥

अर्द्धाच्च ॥ १०० ॥ पदानि ॥ अर्द्धात्, च, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ अर्द्धशब्दात्परो यो नौशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच्प्रत्ययो भवति ॥

100. The affix ṭach comes after the word nau, when preceded by the word ardha, in a Tatpurusha compound.

Thus अर्द्धं नावः=अर्द्धनावम् ॥ The compounding takes place by II. 2. 2. The compound is of neuter gender, and does not take the gender of the term as required by II. 4. 26: for gender is regulated by usage more than any grammatical rules (लोकाश्रयत्वं लिंगस्य) ॥

खार्याः प्राचाम् ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ खार्य्याः, प्राचाम्, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ द्विगोरर्द्धाच्चेति द्वयमप्यनुवर्त्तते । खारीशब्दान्ताद् द्विगोरर्द्धाच्च परो यः खारीशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच्प्रत्ययो भवति प्राचामाचार्याणां मतेन ॥

101. To the word khârî, at the end of a Dvigu compound, and to the same, when preceded by the word ardha,

in a Tatpurusha compound, the affix ṭach is added, according to the opinion of the Eastern Grammarians.

The words द्विगोः and अर्द्धात् are both understood here. Thus द्वे खार्यौ समाहृते =द्विखारम् or द्विखारि ॥ So also अर्धं खार्याः=अर्धखारम् or अर्धखारी ॥ According to Pâdamanjari this sûtra could be dispensed with: as खार is synonymous with खारी, as द्विखारं, त्रिखारं ॥ And it will be governed by the Vârtika अन्येभ्योऽपि दृश्यते खार शतायर्थम् under V. 1. 57 and 58, in Mahâbhashya.

द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ द्वि, त्रिभ्याम्, अञ्जलेः, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ द्वित्रिभ्यां परो यो ऽञ्जलिशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच्प्रत्ययो भवति ॥

102. The affix ṭach is added to the word añjali, when preceded by dvi or tri, in a Dvigu Tatpurusha compound.

Thus द्वावञ्जली समाहृतौ=द्व्यञ्जलम्, so also त्र्यञ्जलम् ॥ The word द्विगोः is understood here also, so that when the compound is not a Dvigu, the rule does not apply. Thus द्वयोरञ्जलिः=द्व्यञ्जलिः ॥ The phrase "when a Taddhita is not elided (V. 4. 92)" is understood here also. Therefore the affix टच् does not apply here : द्वाभ्यामंजलिभ्यां क्रीतः=द्व्यञ्जलिः ॥ So also त्र्यञ्जलिः (V. 1. 28.) The phrase "according to the opinion of the Eastern Grammarians" V. 4. 101 is to be read into this sûtra. Thus in the alternative we have द्व्यञ्जलिप्रियः ॥

अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ अनसन्तात्, नपुंसकात्, छन्दसि, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ अन्नन्तादसन्ताच्च नपुंसकलिङ्गात्तत्पुरुषाट्टच्प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये ॥

वार्त्तिकम् ॥ अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि वावचनम् ॥

103. In the Chhandas, the affix ṭach comes after a Tatpurusha compound in Neuter Gender ending in अन् or अस् ॥

Thus हस्ति+चर्मन्=हस्तिचर्मम् as in हस्तिचर्मे जुहोति, so also ऋषभचर्मेऽभिषिंचति ॥ So also when a word ends in अस् as, देवच्छन्दसानि (देव+छन्दस्=देव+छन्दस्+टच्= देवच्छन्दसम्) so also मनुष्य च्छन्दसानि ॥

Why do we say "when ending in अन् or अस्"? Observe बिल्वदारु जुहोति ॥ Why do we say "in the Neuter"? Observe सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसम् ॥

Vârt :—The word वा "optionally" should be read into the sûtra. Therefore टच् is optionally added, as ब्रह्मसाम or ब्रह्मसामम्, देवच्छन्दः or देवच्छन्दसम् ॥

ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ ब्रह्मणः, जानपदाख्यायाम्, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ ब्रह्मन्शब्दान्तात्तत्पुरुषाट्टच्प्रत्ययो भवति समासेन चेद्ब्रह्मणो जानपदत्वमाख्यायते ॥

104. The affix ṭach comes after the word brahmaṇa in a Tatpurusha compound, when the compound denotes a person belonging to a certain country.

The word जानपदः = जनपदेषु भवः 'belonging to a country'. This affix comes after that Tatpurusha the first member of which is a word denoting a country. Thus सुराष्ट्रेषु ब्रह्मा = सुराष्ट्रब्रह्मः, and अवन्तिब्रह्मः "a Brâhmaṇa of Śurashṭra or Avanti". This is an example of Locative Tatpurusha compound.

Why do we say "when referring to the name of a country"? Observe देवब्रह्मा नारदः 'Narada the bard of the gods'.

कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम् ॥१०५॥ पदानि ॥ कु, महद्भ्याम्, अन्यतरस्याम्, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ कुमहद्भ्यां परो यो ब्रह्मा तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम् ॥

105. The affix ṭach comes optionally after the word brahmaṇ preceded by the words कु and महत्, in a Tatpurusha compound.

Thus कुब्रह्मः or कुब्रह्मा, महाब्रह्मः or महाब्रह्मा ॥ The word ब्रह्मन् is a synonym of ब्राह्मण "a Brâhmaṇa".

द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ द्वन्द्वात्, चु, द, ष, हान्तात्, समाहारे (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ तत्पुरुषाधिकारो निवृत्तः । द्वन्द्वाच्चवर्गान्ताद् दकारान्तात् षकारान्तात् हकारान्ताच्च टच् प्रत्ययो भवति, स चेद् द्वन्द्वः समाहारे वर्त्तते नेतरेतरयोगे ॥

106. The affix ṭach comes after a Dvandva compound ending in a palatal, or a द् or a ष् or a ह् when the compound is a Samâhâra Dvandva (collective noun taken as a unity.)

The anuvritti of Tatpurusha which commenced at V. 4. 86, ceases. The rule applies to समाहारद्वन्द्व "an aggregate Dvandva" which is always in Neuter singular; and not to इतरेतरद्वन्द्व "or mutual conjunction". Thus वाक् च त्वक् च = वाक्त्वचम्, so also स्रक्त्वचम्, श्रीस्रजम्, इडूर्जम्, वागूर्जम्, समिद्दृषदम्, संपद्विपदम्, वाग्विप्रुषम्, छत्रोपानहम्, धेनुगोदुहम् ॥

Why do we say "after a Dvandva"? The affix will not come after a Tatpurusha, as, पंच वाचः समाहृताः = पंचवाक् ॥ Why do we say "when ending in a consonant of च class, or द, ष and ह"? Observe वाक्समित् ॥ Why do we say "in a Samâhâra Dvandva"? Observe प्रावृट्शरदौ ॥

अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ अव्ययीभावे, शरत्प्रभृतिभ्यः, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ शरदित्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यष्टच् प्रत्ययो भवत्यव्ययीभावे ॥

107. The affix ṭach comes after the words śarat &c, when forming an Avyayîbhâva compound.

Thus शरदः समीपम् = उपशरदम्, प्रतिशरदम्, उपविपाशम्, प्रतिविपाशम् ॥

Why do we say when forming an Avyayîbhâva compound? Observe परमशरत् ॥ Those words of शरदादि class which end in a झय् consonant add invariably (नित्य) the affix ṭach in spite of V. 4. 111. The anuvṛitti of avayayîbhâva extends upto V. 4. 113.

1 शरद्. 2 विपाश्, 3 अनस्, 4 मनस्, 5 उपानह्, 6 अनडुह्, 7 दिव्, 8 हिमवत्, 9 हिरुक्*, 10 विद्*, 11 सद्*, 12 दिश्, 13 दृश्, 14 विश्, 15 चतुर्, 16 त्यद्*, 17 तद्, 18 यद्, 19 कियत्*, 20 जराया जरस् च (as उपजरसम्), 21 प्रतिपरसमनुभ्यो ऽक्ष्णः (as प्रत्यक्षं, परोक्षः, समक्षम्, and अन्वक्षम्, The second is Tatpursha) 22 पथिन्, 23 सदृश् ॥

अनश्च ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ अनः, च ॥

वृत्तिः ॥ अन्नन्तादव्ययीभावाट्टच् प्रत्ययो भवति समासान्तः ॥

108. The affix ṭach comes after an Avayayîbhâva compound ending in अन्, as the final of the compound.

Thus उपराजम्, अध्यात्मम्, प्रत्यात्मम् ॥ The final अन् is elided by VI. 4. 144.

नपुंसकादन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ नपुंसकात्, अन्यतरस्याम्, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ अन इत्येव । नपुंसकग्रहणमुत्तरपदविशेषणम् । अन्नन्तं यन्नपुंसकं तदन्तादव्ययीभावादन्यतरस्यां टच् प्रत्ययो भवति समासान्तः ॥

109. The affix ṭach comes optionally after an Avayayîbhâva compound, ending with a neuter word, whose final syllable is अन् ॥

The word अन् is understood here also. The word 'Neuter' qualifies, the second i. e. last term of the compound. This allows option, where as the previous sûtra had made it compulsory. Thus प्रतिचर्मम्, or प्रतिचर्म, उपचर्मम् or उपचर्म ॥

नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ॥ ११० ॥ पदानि ॥ नदी, पौर्णमासी, आग्रहायणीभ्यः, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ नदी पौर्णमासी आग्रहायणी इत्येवमन्तादव्ययीभावादन्यतरस्यां टच् प्रत्ययो भवति ॥

110. The affix ṭach comes optionally after an Avayayîbhâva ending in nadî, paurṇamâsî, and âgrahâyani.

Thus नद्याः समीपम्=उपनदम् or उपनदि, उपपौर्णमासम् or उपपौर्णमासि, उपाग्रहायणम् or उपाग्रहायणि ॥

झयः ॥ १११ ॥ पदानि ॥ झयः ॥

वृत्तिः ॥ झय इति प्रत्याहारग्रहणम् । झयन्तादव्ययीभावादन्यतरस्यां टच् प्रत्ययो भवति ॥

111. The affix ṭach comes optionally after an Avyayîbhâva compound ending in a letter of jhay class (a mute letter).

The झय् here means the pratyâhâra झय् i. e. all the Mute consonants. Thus उपसमिधम्, or उपसमित्, उपदृषदम् or उपदृषत् ॥

गिरेश्च सेनकस्य ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ गिरेः, च, सेनाकस्य, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ गिरिशब्दान्तादव्ययीभावाट्टच् प्रत्ययो भवति सेनकस्याचार्यस्य मतेन ॥

112. The affix tach comes after an Avyayîbhâva compound ending in 'giri', according to the opinion of the Grammarian Senaka.

Thus अन्तर्गिरम् or अन्तर्गिरि, उपगिरम् or उपगिरि ॥ The name of Senaka is mentioned for the sake of respect (pujârtha), for the anuvritti of the word अन्यतरस्याम् "optionally" was understood here already.

बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच् ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ बहुव्रीहौ, सक्थि, अक्ष्णोः, स्वाङ्गात्, षच् ॥

वृत्ति ॥ स्वाङ्गवाची यः सक्थिशब्दो ऽक्षिशब्दश्च तदन्ताद्बहुव्रीहेः षच् प्रत्ययो भवति समासान्तः ॥

113. The affix shach comes after the words sakthi and akshi, final in a Bahuvrîhi compound and denoting a portion of one's body.

Thus दीर्घे सक्थि यस्य = दीर्घसक्थः, so also कल्याणाक्षः, लोहिताक्षः, विशालाक्षः ॥ The word सक्थ्यक्ष्णोः is genitive dual, while it ought to be ablative. Why do we say "in a Bahuvrîhi compound"? Observe परमसक्थिः, परमाक्षिः ॥ Why do we say "after sakthi and akshi?" Observe दीर्घजानुः, सुबाहुः ॥ Why do we say "when denoting a part of the body?" Observe दीर्घसक्थि शकटं, स्थूलाक्षिरिक्षुः ॥

The new affix षच् is employed instead of टच् for the sake of the accent. Thus चक्रसक्थी स्त्री, दीर्घसक्थी स्त्री ॥ By sûtra IV. 1. 41 the feminine of words ending in an affix having an indicatory ष् is formed by ङीष् and not ङीप् ॥ Had the affix here been टच्, then the feminine would have been formed by ङीप् (IV. 1. 15), which is anudâtta (III. 1. 4). Now by rule VI. 2. 198 the second term 'saktha' has *optionally* udâtta accent, on this final in a Bahuvrîhi. When therefore, it is not oxytone, then by adding ङीप् the final of दीर्घसक्थी would have been anudâtta, so that the feminine in one case would be oxytone, in the other not, which would be anomalous. But when ङीष् is added, it is *always* udâtta, which is desired : and removes the anomaly. The anuvritti of Bahuvrihi extends up to the end of the chapter.

अङ्गुलेर्दारुणि ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ अङ्गुलेः, दारुणि, (षच्) ॥

वृत्ति ॥ अंगुलिशब्दान्ताद्बहुव्रीहेः षच्प्रत्ययो भवति समासान्तो दारुणि समासार्थे ।

114. The affix shach comes after a Bahuvrîhi compound ending in the word aṅguli, when the compound means "a piece of wood".

Thus द्व्यंगुलंदारु, त्र्यंगुलंदारु, so also पंचांगुलं ॥ This is the name of a wooden spoon or fork of the figure of a finger by which barley &c are scattered.

Why do we say "in a Bahuvrîhi"? Observe द्व्यङ्गुलयष्टिः = द्वे अंगुली प्रमाणमस्या ॥ It is a Tatpurusha compound formed by V. 4. 86, by adding अच् as samâsânta affix, the añguli meaning here *size* and not *figure*. Why do we say "when meaning a wood"? Observe पंचाङ्गुलिर्हस्तः ॥

द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः ॥ ११५ ॥   पदानि ॥ द्वि, त्रिभ्याम्, षः, मूर्ध्नः ॥

वृत्ति ॥ द्वित्रिभ्यां परो यो मूर्धन्शब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेः षः प्रत्ययो भवति समासान्तः ।

115. The affix sha comes after a Bahuvrîhi compound ending in mûrdhan, and preceded by dvi and tri.

Thus द्विमूर्धः, त्रिमूर्धः ॥ The feminine is formed by ङीष् and the accent is regulated by VI. 2. 197.

Why do we say "preceded by dvi and tri?" Observe उच्चैर्मूर्धा ॥

अप्पूरणीप्रमाण्योः ॥ ११६ ॥   पदानि ॥ अप् पूरणी, प्रमाण्योः ॥

वृत्ति ॥ पूरणप्रत्ययान्ताः स्त्रीलिङ्गाः शब्दाः पूरणीग्रहणेन गृह्यन्ते ॥ प्रमाणीतिस्वरूपग्रहणम् । पूरण्यन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप्प्रत्ययो भवति समासान्तः ॥

वार्त्तिकम् ॥ अपि प्रधानपूरणीग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥   वा० ॥ नेतुर्नक्षत्रउपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ छन्दसि च नेतुरुपसंख्यानम् ॥   वा० ॥ मासाद्भृतिप्रत्ययपूर्वपदाट्ठच्विधिः ॥

116. The affix ap comes after a Bahuvrîhi compound ending in a feminine ordinal Numeral or in the word pramâṇî.

The word पूरणी means words in the feminine gender ending in an ordinal affix (V. 2. 48 &c). प्रमाणी means 'a witness, a principal'. Thus कल्याणी पंचमी आसां रात्रीणां = कल्याणीपंचमा रात्रयः "the nights, the fifth of which is auspicious". कल्याणीदशमा रात्रयः । So also स्त्री प्रमाणी एषां = स्त्रीप्रमाणाः कुटुम्बिनः meaning भार्याप्रधानाः "having a woman for authority".

Vârt:—The affix अप् applies when the Ordinal Numeral is the principal (pradhâna) member in a compound. When the Ordinal enters fully into another object, and is not merely wrapped up as it were in another object in a secondary way, there the Ordinal is the principal. The prohibition of puṅvad-bhâva—the change of feminine into masculine ordained by VI. 3. 24—applies also to the Ordinal when it is pradhâna. Therefore, the affix is not added here. कल्याणपंचमीकः पक्षः = कल्याणी पंचमी अस्मिन् पक्षे ॥

Vârt:—The affix अप् comes after नेतृ when preceded by a word denoting asterism. As मृगनेत्रा रात्रयः = मृगो नेता आसां रात्रीणां "the night whose leader is the asterism mriga" so also पुष्यनेत्राः ॥ Why do we say "an asterism"? Observe देवदत्तनेतृकाः ॥

Vârt:—The affix अप् comes after नेतृ in the Chhandas. As, बृहस्पतिनेत्रा देवाः, सोमनेत्राः ॥

Vârt:—The affix ठच् comes after the word मास when preceded by an ordinal having an affix denoting wages of service. Thus पंचको मासोऽस्य = पंचक

मासिकः कर्मकरः so also दशकमासिकः कर्मकरः ॥ Sûtra V. 1. 56 gives the rule for forming words denoting 'wages' by adding कन् (V. 1. 22). Therefore दशक-मासिकः means "an artist whose monthly wages are ten coins".

अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः ॥११७॥ पदानि ॥ अन्तर्, बहिः भ्याम्, च लोम्न,(अप्)

वृत्तिः ॥ अन्तर् बहिस् इत्येताभ्यां परो यो लोमन्शब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरप्प्रत्ययो भवति ॥

117. The affix ap comes after a Bahuvrîhi ending in loman and preceded by antar and bahis.

Thus अन्तर्गतानि लोमान्यस्य = अन्तर्लोमः प्रावारः 'a cloak having the hairy surface inside'. Similarly बहिर्लोमः पटः ॥

अच्नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ॥ ११८ ॥ पदानि ॥ अच्, नासिकायाः, संज्ञायाम्, नसम्, च, अस्थूलात् ॥

वृत्तिः ॥ नासिकान्ताद्बहुव्रीहेरच्प्रत्ययो भवति नासिकाशब्दश्च नसमादेशमापद्यते ॥

वार्त्तिकम् ॥ खुरखराभ्यां नस् वक्तव्यः ॥

118. The affix ach is added to the word nâsikâ final in a Bahuvrîhi, when it expresses a Name, whereby nas is substituted for nâsikâ, but not so when the word sthûla precedes the word nâsikâ.

Thus द्रुरिव नासिकाऽस्य = द्रुणसः, वार्ध्रीणसः ॥ The न is changed to ण by VIII. 4. 3 so also गोनसः ॥ Why do we say "when it is a Name"? Observe तुंगनासिकः ॥ Why do we say "not after स्थूल?" Observe स्थूलनासिको वराह ॥

Vârt:—After the words खुर and खर, for नासिका is substituted नस् but no affix is added: as, खुरणाः, खरणाः ॥ In the alternative, the affix अच् is added, as खुरणसः, खरणसः ॥

Ishti:—The forms शितिनाः, अर्चनाः and अहिनाः are valid in the Revelation (the Vedas).

उपसर्गाच्च ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ उपसर्गात्, च, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ उपसर्गात्परो यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरच् प्रत्ययो भवति नासिकाशब्दश्च नसमापद्यते ॥

वार्त्तिकम् ॥ वेर्ग्रो वक्तव्यः ॥

119. The affix ach comes after the word nâsikâ final in a Bahuvrîhi, when an upsarga precedes it, and नस् is substituted for नासिका ॥

This rule applies where the word is not a sañjñâ, as it was in the last. Thus उन्नता नासिकाऽस्य = उन्नसः, प्रणसः ॥ The न is changed into ण by VIII. 4. 28.

Vârt:—The ग्र is substituted for नासिका when वि precedes it. As, विगतानासिकाऽस्य = विग्रः, so also विख्यः in the same sense.

सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः ॥ १२० ॥ पदानि ॥ सुप्रात, सुश्व, सुदिव, शारिकुक्ष, चतुरश्र, एणीपद, अजपद, प्रोष्ठपदाः ॥

वृत्तिः ॥ सुप्राताद्यो बहुव्रीहिसमासा अच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अन्यदपि च टिलोपादिकं निपातनादेव सिद्धम् ॥

120. The following Bahuvrîhis are irregularly formed by adding ach :—su-prâta, su-śva, su-diva, śârikuksha, chaturaśra, eṇî-pada, aja-pada, and proshṭha-pada.

In some of the above compounds the टि (syllable) is elided. शोभनं प्रातरस्य = सुप्रातः, शोभनं श्वोऽस्य = सुश्वः, शोभनं दिवाऽस्य = सुदिवः ॥ शारेरिव कुक्षिरस्य = शारिकुक्षः, चतस्रोऽश्रयोऽस्य = चतुरश्रः, एण्या इव पादावस्य = एणीपदः, So अजपदः, प्रोष्ठो गौः, तस्येव पादावस्य = प्रोष्ठपादः ॥

नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् ॥ १२१ ॥ पदानि ॥ नञ्, दुः, सुभ्यः, हलि, सक्थ्योः, अन्यतरस्याम्, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ नञ् दुस् सु इत्येतेभ्यः परौ यौ हलिसक्थिशब्दौ तदन्ताद्बहुव्रीहेरन्यतरस्यामच् प्रत्ययो भवति समासान्तः ॥

121. The affix ach comes optionally after the words hali and sakthi, final in a Bahuvrîhi, when preceded by a Negative particle or by the words dus and su.

Thus अविद्यमाना हलिरस्य = अहलः or अहलिः, दुर्हलः or दुर्हलिः, सुहलः or सुहलिः ॥ So also असक्थः, असक्थिः, दुःसक्थः or दुःसक्थिः, सुसक्थः or सुसक्थिः ॥

Some read the text as हलिशक्त्योः ॥ According to this reading we have अशक्तिः or अशक्तः, दुःशक्तिः or दुःशक्तः (विरूपा शक्तिरस्य), सुशक्तिः or सुशक्तः ॥

नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ॥१२२॥ पदानि ॥ नित्यम्, असिच्, प्रजा, मेधयोः ॥

वृत्तिः ॥ नञ्दुस्सुभ्य इत्येव । नञ् दुस् सु इत्येतेभ्यः परौ यौ प्रजामेधाशब्दौ तदन्ताद्बहुव्रीहेर्नित्यमसिच् प्रत्ययो भवति समासान्तः ।

122. The affix asich (असु) comes invariably after prajâ and medhâ, final in a Bahuvrîhi, when the above particles नञ्, सु and दुस् precede them.

Thus अविद्यमाना प्रजाऽस्य = अप्रजस् nom. s. अप्रजा, so also दुष्प्रजा, सुप्रजा, अमेधा, दुर्मेधा, सुमेधा ॥ The word "invariably" (नित्य) shows that the anuvritti of the word "optionally" of the last sûtra does not run here. The word nitya also indicates that the affix *ach* comes after prajâ and medhâ even when preceded by other words. As:

श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्दकस्याल्पमेधसः
अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा तत्त्वार्थदर्शिनी ॥

बहुप्रजाश्छन्दसि ॥ १२३ ॥ पदानि ॥ बहुप्रजाः, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ बहुप्रजा इति छन्दसि निपात्यते ॥

123. The form bahuprajas is valid in the Vedas.

Thus बहुप्रजा निर्ऋतिमाविवेश ॥ In the secular literature, the form is बहुप्रजः, as बहुप्रजो ब्राह्मणः ॥

धर्मादनिच् केवलात् ॥ १२४ ॥ पदानि ॥ धर्मात्, अनिच् , केवलात् ॥
वृत्तिः ॥ केवलाद् यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिच्प्रत्ययो भवति समासान्तः ॥

124. The affix anich (अन्) comes after the word dharma, when it is the last member of a Bahuvrîhi compound, and is itself the only word without any other word joined with it or when the first member is a single word.

Thus कल्याणो धर्मोऽस्य = कल्याणधर्मन् nom. sin. कल्याणधर्मा so also प्रियधर्मा ॥ Why do we say केवलात् "when it alone is the last member"? Observe परमः स्वो धर्मोऽस्य = परमस्वधर्मः ॥ The word केवलात् according to Kâsikâ qualifies the word पूर्वपद understood. That is, the first member must be *one* word though a *compound* word, according to Kaumudi, and it explains such forms as सन्दिग्धसाध्यधर्मा, अनुच्छित्तिधर्मा (e. g. अविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा) ॥ According to Prasâdakâra केवलात् qualifies both the words धर्मात् and पूर्वपदात् ॥

जम्भा सुहरिततृणसोमेभ्यः ॥१२५॥ पदानि ॥ जम्भा, सु, हरित, तृण, सोमेभ्यः ॥
वृत्तिः ॥ बहुव्रीहौ समासे स्वादिभ्यः परं जम्भेति कृतसमासान्तमुत्तरपदं निपात्यते ॥

125. The word jambhan stands at the ending of a Bahuvrîhi, when preceded by su, harita, triṇa, and soma.

The जम्भन् is a word that has already taken the samâsânta affix अन् irregularly, and means 'food' or 'tooth'. Thus सुजम्भन्, as (शोभनो जम्भोऽस्य), सुजम्भा देवदत्तः so also हरितजम्भा, तृणजम्भा (तृणं भक्ष्यं यस्य) सोमजम्भा ॥ When it means 'tooth', the compound should be analysed as, तृणमिव or सोममिव जम्भोऽस्य ॥ If su &c do not precede it, we have पतितजम्भः ॥

दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ॥ १२६ ॥ पदानि ॥ दक्षिणेर्मा, लुब्धयोगे ॥
वृत्तिः ॥ दक्षिणेर्मेति कृतसमासान्तो निपात्यते बहुव्रीहौ समासे लुब्धयोगे ॥

126. The form dakshiṇerman is an irregularly formed Bahuvrîhi, when used in conjunction with a hunter.

The word लुब्ध means व्याध or a fowler, a hunter. Thus दक्षिणमीर्ममस्य = दक्षिणेर्मा मृगः 'a stag wounded by the hunter on the right flank'. But in the following verse:—शाली हेमाब्जमाली गुणनिधिरिगुणानिर्मितो दक्षिणेर्मा, it denotes merely hunting. The word ईर्मम् means 'a wound'. Why do we say 'in reference to a hunter'? Observe दक्षिणेर्मम् शकटम् ॥

इच् कर्मव्यतिहारे ॥ १२७ ॥ पदानि ॥ इच्, कर्मव्यतिहारे ॥
वृत्तिः ॥ कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मादिच् प्रत्ययो भवति । तत्र तेनेदमिति सरूपइत्ययं बहुव्रीहिर्गृह्यते ॥

127, The affix ich comes after a Bahuvrîhi when the compound denotes the reciprocity of an action.

The compound denoting reciprocity of action is formed by II. 2. 27. Thus केशाकेशि = केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं ॥ So also कचाकचि, मुसलामुसलि, दण्डा-

दण्डि ॥ The affix इच् forms also avyayibhâva compounds, as it occurs in the list of तिष्ठद्गु words II. 1. 17.

द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ॥ १२८ ॥ पदानि ॥ द्विदण्ड्यादिभ्यः, च ॥

वृत्तिः ॥ द्विदण्ड्यादयः शब्दा इच्प्रत्ययान्ताः साधवो भवन्ति । द्विदण्ड्यादिभ्य इति तादर्थ्ये एषा चतुर्थी, न पञ्चमी ॥

128. The words dvidaṇḍi &c are valid forms in ich.

The word द्विदण्ड्यादिभ्यः is in the dative case, and not the Ablative case. The dative here has the force of "for the purpose of that" (II. 1. 36). This word is therefore equal to द्विदण्ड्यर्थमिच् प्रत्ययो भवति "the affix इच् comes for the sake of the words dvidaṇḍi &c", i. e. it comes in such a way as to form the words dvidaṇḍi &c. These words are used in fixed senses. Thus द्विदण्डि प्रहरति, द्विमुसलि प्रहरति, but not here, द्विदण्डा शाला ॥ Though the context is that of Bahuvrîhi, yet some of these words are Tatpurusha : as निकुच्य कर्णौ धावति = निकुच्यकर्णि धावति ॥ प्रोह्यपादौ हस्तिनं वाहयति = प्रोह्यपादि हस्तिनं वाहयति ॥ The compounding takes place by II. 1. 72.

1 द्विदण्डि, 2 द्विमुसलि, 3 उभाञ्जलि, 4 उभयाञ्जलि, 5 उभादन्ति, 6 उभयादन्ति, 7 उभाहस्ति, 8 उभयाहस्ति, 9 उभाकर्णि, 10 उभयाकर्णि, 11 उभापाणि, 12 उभयापाणि, 13 उभाबाहु, 14 उभयाबाहु, 15 एकपदि, 16 प्रोह्यपदि, 17 आढ्यपदि, (आच्यपदि), 18 सपदि, 19 निकुच्यकर्णि, 20 संहतपुच्छि, 21 अन्तेवासि ॥

प्रसम्भ्यां जानुनोर्ज्ञुः ॥ १२९ ॥ पदानि ॥ प्र, सम् भ्याम्, जानुनोः, ज्ञुः ॥

वृत्तिः ॥ प्र सम् इत्येताभ्यामुत्तरस्य जानुशब्दस्य ज्ञुरादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ ॥

129. After the words pra and sam, there is the substitution of jñu for jânu, when forming the Bahuvrîhi compound.

Thus प्रकृष्टे जानुनी अस्य = प्रज्ञुः, So also संज्ञुः ॥

ऊर्ध्वाद्विभाषा ॥ १३० ॥ पदानि ॥ ऊर्ध्वात्, विभाषा (ज्ञुः) ॥

वृत्तिः ॥ ऊर्ध्वशब्दादुत्तरस्य जानुशब्दस्य विभाषा ज्ञुरित्ययमादेशो भवति ॥

130. The substitution of jñu for jânu is optional, when the word ûrdhva precedes it.

Thus ऊर्ध्वे जानुनी अस्य = ऊर्ध्वजानुः or ऊर्ध्वज्ञुः ॥

ऊधसो ऽनङ् ॥ १३१ ॥ पदानि ॥ ऊधसः, अनङ् ॥

वृत्तिः ॥ ऊधःशब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशो भवति समासान्तः ॥

131. The syllable anań is the substitute of the final of ऊधस् in a Bahûvrîhi.

As कुण्डमिव ऊधोऽस्याः = कुण्डोध्नी, घटोध्नी ॥ The feminine is formed by adding ङीष् (IV. 1. 25); and these words are always used in this form for the feminine only; no substitution takes place in the masculine, as महोधाः पर्जन्यः.

घटोध्नी धेनुकम् ॥ ऊधस + मन् = ऊधन् (VI. 4. 148). ऊधन् + ङीष् = ऊध्न् + ई (अ being elided by VI. 4. 134) = ऊध्नी ॥

धनुषश्च ॥ १३२ ॥ पदानि ॥ धनुषः, च ॥

वृत्तिः ॥ धनुःशब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशो भवति ॥

132. The anaṅ is the substitute of the final of dhanus in a Bahuvrîhi.

As शार्ङ्गं धनुरस्य = शार्ङ्गधन्वन् nom. s. शार्ङ्गधन्वा ॥ So also गाण्डीवधन्वा, पुष्पधन्वा, अधिज्यधन्वा ॥

वा संज्ञायाम् ॥ १३३ ॥ पदानि ॥ वा, संज्ञायाम्, (अनङ्) ॥

वृत्तिः ॥ धनुःशब्दान्ताद्बहुव्रीहेरनङादेशो वा भवति संज्ञायां विषये । पूर्वेण नित्यः प्राप्तो विकल्प्यते ॥

133. The substitution of अनङ् does not optionally take place when the Bahuvrîhi is a Name.

This declares an option, where the last sûtra had made the substitution compulsory. As शतधनुः or शतधन्वा, दृढधनुः or दृढधन्वा ॥

जायाया निङ् ॥ १३४ ॥ पदानि ॥ जायायाः, निङ् ॥

वृत्तिः ॥ जायाशब्दान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशो भवति ॥

134. For the final of जाया is substituted निङ् in a Bahuvrîhi.

Thus युवतिर्जाया यस्य = युवजानिः (जाया + निङ् = जाय् + निङ् = जा + नि, the य् being elided by VI. 1. 66). So also वृद्धजानिः ॥ There is punvad-bhava also.

गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ॥ १३५ ॥ पदानि ॥ गन्धस्य, इत्, उत्, पूति, सु, सुरभिभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ उत् पूति सु सुरभि इत्येतेभ्यः परस्य गन्धशब्दस्य इकारादेशो भवति सामासान्तो बहुव्रीहौ समासे ।

135. For the final of गन्ध is substituted इ when preceded by उत्, पूति, सु and सुरभि in a Bahuvrîhi.

Thus the अ of गन्ध is replaced by इ, as उद्गन्धिः, पूतिगन्धिः, सुगन्धिः, सुरभिगन्धिः ॥ Why after these only? See तीव्रगन्धा वातः ॥

Vârt:—The word गन्ध is a material noun as गन्धान् पिनष्टि, and an adjective as चन्दनगन्धः 'having the scent of sandal'. The rule of substitution applies when it is used as an attribute. Therefore, not here, शोभना गन्धा अस्य = सुगन्ध आपणिकः "a shop-keeper having many sweet perfumes for sale".

अल्पाख्यायाम् ॥ १३६ ॥ पदानि ॥ अल्पाख्यायाम्, (इत्) ॥

वृत्तिः ॥ अल्पाख्यायां यो गन्धशब्दस्तस्येकारादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे ॥

136. The इ is substituted for the final अ of गन्ध at the end of a Bahuvrîhi compound, when गन्ध means 'a little'.

Thus सूपोऽल्पोऽस्मिन् = सूपगन्धि भोजनम् "food with a little broth". So घृतगन्धि "food with a little—a mere scent-of ghee'. So क्षीरगन्धि ॥ Here गन्ध is a synonym of अल्प ॥

उपमानाच्च ॥ १३७ ॥ पदानि ॥ उपमानात्, च, (इत्) ॥

वृत्तिः ॥ उपमानात्परो यो गन्धशब्दस्तस्यैकारादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे ॥

137. The इ is substituted for the final अ of गन्ध at the end of Bahuvrîhi, when preceded by a word denoting a thing with which it is compared.

As पद्मस्येव गन्धोऽस्य = पद्मगन्धिः, उत्पलगन्धिः करीषगन्धिः ॥

पादस्य लोपो ऽहस्त्यादिभ्यः ॥ १३८ ॥ पदानि ॥ पादस्य, लोपः, अहस्त्यादिभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ उपमानादित्येव । उपमानाद्धस्त्यादिविवर्जितात्परस्य पादशब्दस्य लोपो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे ॥

138. The final अ of पाद is elided when it is at the end of a Bahuvṛihi compound, preceded by a word denoting a thing with which it is compared, but not so when such word is हस्ति &c.

The word उपमानात् is understood here. The लोप substitution is a samâsânta affix in a way. Thus व्याघ्रस्येव पादावस्य = व्याघ्रपात्, सिंहपात् ॥ But हस्तिपादः, कटोलपादः ॥

1 हस्तिन्, 2 कुद्दाल*, 3 अश्व°, 4 कशिक°, 5 कुरुत, 6 कटोल, 7 कटोलक°, 8 गण्डोल, 9 गण्डोलक, 10 कण्डोल*, 11 कण्डोलक*, 12 अज*, 13 कपोत°, 14 जाल*, 15 गण्ड*, 16 महेला, (महिला), 17 दासी, 18 गणिका, 19 कुसूल. ॥

कुम्भपदीषु च ॥ १३९ ॥ पदानि ॥ कुम्भपदीषु, च, (लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ कुम्भपदीप्रभृतयः कृतपादलोपाः पठ्यन्ते समुदाया एव । तत्रैवंसूत्रं ज्ञेयम् । पादस्य लोपो भवति कुम्भपद्यादिविषये । यथा कुम्भपद्यादयः सिध्यन्ति ॥

139. The words kumbhapadî &c, have been formed by the similar elision of the अ of पाद ॥

The forms कुम्भपदी &c, are formed by eliding the final अ of पाद, and then substituting पद् for पात् before the feminine affix ई by IV. 4. 130. This substitution takes place only before the feminine affix ङीप्, and no where else, as कुम्भपदी, शतपदी ॥ Those words in the list, the first members of which denote an object of comparison or a numeral, would have elided अ by V. 4. 138 or V. 4. 140. In their case, this sûtra teaches the invariable affixing of ङीप् to such words ; so that the optional rule IV. 1. 8 does not apply to them.

1 कुम्भपदी, 2 एकपदी, 3 जालपदी, 4 शूलपदी,* 5 मुनिपदि, 6 गुणपदी,* 7 शतपदी, 8 सूत्रपदी, 9 गोधापदी, 10 कलशीपदी, 11 विपदी,* 12 तृणपदी,* 13 द्विपदी, 14 त्रिपदी*, 15 षट्पदी*, 16 दासीपदी 17 शितिपदी*, 18 विष्णुपदी*, 19 सुपदी, 20 निष्पदी, 21 आर्द्रपदी, 22 कुणिपदी, (कुणपदी), 23 कृष्णपदी, 24 शुचिपदी*, 25 द्रोणपदी, (द्रोणीपदी), 26 द्रुपदी, 27 सूकरपदी, 28 शकृत्पदी, 29 अष्टापदी, 30 स्थूणापदी, (स्थूलपदी), 31 अपदी*, 32 सूचीपदी, 33 मालापदी, 34 गोपदी, 35 घृतपदी, 36 सूपपदी, 37 पञ्चपदी, 38 अर्वपदी, 39 स्तनपदी, 40 कलहंसपदी, 41 विषपदी ॥

संख्यासुपूर्वस्य ॥ १४० ॥ पदानि ॥ संख्या, सुपूर्वस्य, (लोपः) ॥
वृत्तिः ॥ संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुव्रीहेः पादशब्दान्तस्य लोपो भवति समासान्तः ॥

140. The final अ of पाद is elided also when a Numeral or the word सु precedes it, in a Bahuvrîhi.

Thus द्वौ पादावस्य = द्विपात्, त्रिपात्, so also शोभनौ पादावस्य = सुपात् ॥

वयसि दन्तस्य दतृ ॥ १४१ ॥ पदानि ॥ वयसि, दन्तस्य, दतृ ॥
वृत्तिः ॥ संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुव्रीहेर्यो दन्तशब्दस्तस्य दतृ इत्ययमादेशो भवति सामासान्तो वयसि गम्यमाने ।

141. For दन्त is substituted दतृ in a Bahuvrîhi, when a Numeral or सु precedes it, and the whole word expresses a stage of life i. e. an age.

The ऋ of दतृ is indicatory, making Rule VII. 1. 70 applicable, by which a nasal is added before त् in declining these words in sarvanamasthâna cases: and rule IV. 1. 6 also applies to them. All rules relating to उगित् apply to these. Thus द्वौ दन्तावस्य = द्विदन् "a child of the age in which two teeth have appeared". So also त्रिदन्, चतुर्दन् ॥ शोभनादन्ताअस्य समस्ता जाताः = सुदन् कुमारः "a boy of the age in which all his teeth have appeared beautifully". Why do we say denoting 'age'? Observe द्विदन्तः कुंजरः ॥

छन्दसि च ॥ १४२ ॥ पदानि ॥ छन्दसि, च, (दतृ) ॥
वृत्तिः ॥ छन्दसि च दन्तशब्दस्य दतृ इत्ययमादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे ॥

142. For danta is substituted dat in the Vedas, when final in a Bahuvrîhi.

Thus पत्रदन्तमालभेत, उभयदत आलभेत ॥

स्त्रियां संज्ञायाम् ॥ १४३ ॥ पदानि ॥ स्त्रियाम्, संज्ञायाम्, (दतृ) ॥
वृत्तिः ॥ स्त्रियामन्यपदार्थे संज्ञायां विषये दन्तशब्दस्य दतृ इत्ययमादेशो भवति ॥

143. For danta is substituted dat when in the feminine gender denoting a name.

Thus अयोदती, फालदती ॥ Why do we say when denoting a Name? Observe समदन्ती, स्निग्धदन्ती ॥

विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ॥१४४॥ पदानि ॥ विभाषा, श्याव, आरोकाभ्याम् (दतृ) ॥
वृत्तिः । श्याव अरोक इत्येताभ्यां परस्य दन्तशब्दस्य दतृ इत्ययमादेशो भवति ॥

144. Optionally dat is substituted for danta, in a Bahuvrîhi compound, when it is preceded by the words śyâva and aroka.

Thus श्यावदन्तः or श्यावदन्, अरोकदन्तः or अरोकदन् ॥ अरोक means 'dark' 'non-luminous'. The word संज्ञायाम् of the last sûtra governs this also, so that

when the compound is not a Name, the substitution does not take place; as श्यावदन्तः, अरोकदन्तः ॥

अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ॥ १४५ ॥ पदानि ॥ अग्रान्त, शुद्ध, शुभ्र, वृष, वराहेभ्यः, च, (दतृ) ॥

वृत्तिः ॥ विभाषेत्येव । अग्रान्ताच्छब्दात् शुद्ध शुभ्र वृष वराह इत्येतेभ्यश्च परस्य दन्तशब्दस्य विभाषा दतृ इत्ययमादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे ॥

145. The substitution of dat for danta is optional in a Bahuvrîhi, when it is preceded by a word ending in अग्र or by शुद्ध, शुभ्र, वृष and वराह ॥

The word "optionally" is understood here also. Thus कुड्मलाग्रदन्, or कुड्मलाग्रदन्तः, so also शुद्धदन्तः or शुद्धदन्, शुभ्रदन्तः or शुभ्रदन्, वृषदन्तः or वृषदन्, वराहदन्तः or वराहदन् ॥

The च of the sûtra indicates that the substitution optionally takes place in other cases not enumerated: as अहिदन्तः or अहिदन्, मूषिकदन् or मूषिकदन्तः, गर्दभदन्तः or गर्दभदन्, शिखरदन्तः or शिखरदन् ॥

ककुदस्यावस्थायां लोपः ॥ १४६ ॥ पदानि ॥ ककुदस्य, अवस्थयां, लोपः ॥

वृत्तिः । ककुदशब्दान्तस्य बहुव्रीहेर्लोपो भवति समासान्तो ऽवस्थायां गम्यमानायाम् । कालादिकृता वस्तु-धर्मा वयःप्रभृतयो ऽवस्था इत्युच्यते ॥

146. The final letter of kakuda is dropped in a Bahuvrîhi, when it denotes age or condition of animals.

The word अवस्था means the changes which things undergo by lapse of time, such as age &c. Thus असंजातं ककुदमस्य = असंजातककुत् = बालः "the young of an animal". पूर्णककुत् = मध्यमवया "middle—aged animal": उन्नतककुत् = वृद्धवया "old". स्थूलककुत् = बलवान् 'strong', यष्टिककुत् = नातिस्थूलो नातिकृशः ॥

Why do we say when denoting a condition? Observe श्वेतककुदः ॥

त्रिककुत्पर्वते ॥ १४७ ॥ पदानि ॥ त्रिककुत, पर्वते ॥

वृत्तिः ॥ त्रिककुदि बहुव्रीहौ ककुदशब्दस्य लोपः समासान्तो निपात्यते पर्वते ऽभिधेये ।

147. The Bahuvrîhi word Trikakud, formed by the elision of the final अ of kakuda, is the name of a mountain.

त्रीणिककुदान्यस्य = त्रिककुत् "a three-peaked hill, the peaks having the shape of a hump". All three-peaked hills are not so called it is the name of a particular hill. When not denoting a hill we have त्रिककुदः ॥

उद्विभ्यां काकुदस्य ॥ १४८ ॥ पदानि ॥ उद्, विभ्याम्, काकुदस्य, (लोपः)

वृत्तिः ॥ उत् वि इत्येताभ्यां परस्य काकुदशब्दस्य लोपो भवति बहुव्रीहौ समासे ॥

148. After ut and vi, the final of kâkuda is elided in a Bahuvrîhi compound.

Thus उन्नतंकाकुदमस्य = उत्काकुत्, so also विकाकुत् ॥ The word काकुद means 'palate'.

पूर्णाद्विभाषा ॥ १४९ ॥ पदानि ॥ पूर्णात्, विभाषा, (लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ पूर्णात्परस्य काकुदशब्दस्य विभाषा लोपो भवति बहुव्रीहौ समासे ॥

149. After pûrṇa, the final of kâkuda is optionally elided in a Bahuvrîhi compound.

Thus पूर्णम् काकुदमस्य = पूर्णकाकुत् or पूर्णकाकुदः ॥

सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः ॥ १५० ॥ पदानि ॥ सुहृद, दुर्हृदौ, मित्र, अमित्रयोः ॥

वृत्तिः ॥ सुहृत् दुर्हृत् इति निपात्यते यथासंख्यं मित्रामित्रयोरभिधेययोः । सुशब्दात्परस्य हृदयशब्दस्य हृद्भावो निपात्यते बहुव्रीहौ, तथा दुःशब्दात्परस्य ।

150. The words suhṛit and durhṛit are irregularly formed Bahuvrîhi compounds, denoting "a friend" and "a foe" respectively.

The word सुहृत् is derived from सु + हृदय, the अय of हृदय being elided in the Bahuvrîhi. It means one whose heart is favourably disposed towards another. So also दुर्हृत् is derived from दुर् + हृदय, he whose heart is evil.

Why do we say "when meaning a friend and a foe respectively"? Observe सुहृदयः कारुणिकः 'the kind-hearted, merciful', दुर्हृदयश्चोरः "the evil hearted thief".

उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ १५१ ॥ पदानि ॥ उरः प्रभृतिभ्यः, कप् ॥

वृत्तिः ॥ उरःप्रभृत्यन्ताद्बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो भवति ।

151. The affix कप् comes after uras &c final in a Bahuvrîhi compound.

Thus व्यूढोरस्कः = व्यूढमुरोऽस्य ॥ So also प्रियसर्पिष्कः, अवमुक्तोपानत्कः ॥

The words पुमान्, अनड्वान्, पयः, नौः and लक्ष्मीः are exhibited in the list of urasâdi words as nominative singular, and not in their crude-forms as is the case with other words. The reason of this is, that the singular number of these words take the affix कप्, and not their dual and plural numbers. With regard to the dual and plural of these, the affix कप् is optionally added by force of sûtra V. 4. 154. Thus द्विपुमान् or द्विपुंस्कः, बहुपुमान् or बहुपुंस्कः ॥

1 उरस्, 2 सर्पिस्, 3 उपानह्, 4 पुमान्, 5 अनड्वान्, 6 पयस्, 7 नौः, 8 लक्ष्मीः, 9 दधि, 10 मधु, 11 शालि, 12 अर्थान्नञः ॥ (The affix कप् is added to अर्थ when preceded by the Negative particle नञ्, as अनर्थकः)

इनः स्त्रियाम् ॥ १५२ ॥ पदादि ॥ इनः, स्त्रियाम्, (कप्) ॥

वृत्तिः ॥ इन्नन्ताद्बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो भवति स्त्रियां विषये ॥

152. The affix कप् is added to a Bahuvrîhi the last member of which ends in इन्, when a feminine word is denoted.

Thus बहवो दण्डिनोऽस्यां शालायां = बहुदण्डिका शाला ॥ So also बहुछत्रिका; बहुस्वामिका नगरी, बहुवाग्मिका सभा ॥ Why do we say when denoting a feminine? Observe बहुदण्डी राजा or बहुदण्डिकः ॥ The latter form is derived by adding कप् optionally under V. 4. 154.

नद्यृतश्च ॥ १५३ ॥ पदानि ॥ नदी, ऋतः, च, (कप्) ॥

वृत्तिः ॥ नद्यन्ताद्बहुव्रीहेर्ऋकारान्ताच्च कप् प्रत्ययो भवति ॥

153. The affix कप् is added to a Bahuvrîhi the last member of which is a feminine word ending in long ई or ऊ defined as nadî words, or which ends in a short ऋ ॥

The word नदी is defined in I. 4. 3. Thus बहुकुमारीको देशः (बह्व्यः कुमर्योऽस्मिन्देशे), बहुब्रह्मबन्धूकः ॥ बहुकर्तृकः ॥ The त in ऋत् is for the sake of euphony.

शेषाद्विभाषा ॥ १५४ ॥ पदानि ॥ शेषात्, विभाषा, (कप्) ॥

वृत्तिः ॥ यस्माद्बहुव्रीहेः समासान्तो नविहितः स शेषस्तस्माद्विभाषा कप्प्रत्ययो भवति ॥

154. After all other Bahuvrîhi compounds not covered by the foregoing rules, may optionally be added the affix कप् ॥

Thus बहुखट्वकः or बहुखट्वाकः or बहुखट्वः, बहुमालकः or बहुमालाकः or बहुमालः, बहुवीणकः or बहुवीणः or बहुवीणाकः &c. The word शेष denotes all those Bahuvrîhi about which no special rule has been given above. How do you explain the forms अनृचं साम, बह्वृचं सूक्तं, in which the affix कप् is added, though these words are governed by the general rule V. 4. 74, and ought to have taken the samâsânta affix अ? The affix अ is added to ऋक् when the compound has a special meaning such as अनृचः means 'a boy', बह्वृचः 'a charaṇa'.

Why do we say "after the rest"? Observe प्रियपथः, प्रियधुरः ॥

न संज्ञायाम् ॥ १५५ ॥ पदानि ॥ न संज्ञायाम्, (कप्) ॥

वृत्तिः ॥ संज्ञायां विषये बहुव्रीहौ समासे कप् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिध्यते ॥

155. The affix कप does not come after a Bahuvrîhi when a Name is meant.

This debars कप् ordained by the last. Thus विश्वेदेवा अस्य = विश्वेदेवः, विश्वयशाः ॥

ईयसश्च ॥ १५६ ॥ पदानि ॥ ईयसः, च ॥

वृत्तिः ॥ ईयसन्ताद्बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवति । सर्वा प्राप्तिः प्रतिषिध्यते ।

156. The affix कप् does not come after a Bahuvrîhi the last member of which ends in the affix ईयस् ॥

This debars all the previous rules. Thus बहवः श्रेयांसोऽस्य = बहुश्रेयान्, here rule V. 4. 154 is debarred. बह्व्यः श्रेयस्योऽस्य = बहुश्रेयसी, here rule V. 4. 153 is prohibited. By rule I. 2. 48 the long final ई ought to have been shortened, but this is not done by considering it as a masculine "ईयसो बहुव्रीहौ पुंवत्" See Vârtika under I. 2. 48.

वन्दिते भ्रातुः ॥ १५७ ॥ पदानि ॥ वन्दिते, भ्रातुः (न कप्) ॥

वृत्तिः ॥ वन्दितेऽर्थे यो भ्रातृशब्दो वर्त्तते तदन्ताद्बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवति ॥

157. The affix कप् does not come after a Bahuvrîhi ending in the word bhrâtṛi, when it means 'praised'.

The word वन्दितः means 'praised', 'respected' &c. Thus शोभना भ्राता ऽस्य = सुभ्राता 'one having a good brother'. Why do we say when it means "praised"? Observe मूर्खभ्रातृकः, दुष्टभ्रातृकः ॥

ऋतश्छन्दसि ॥ १५८ ॥ पदानि ॥ ऋतः, छन्दसि, (न कप्) ॥

वृत्तिः ॥ ऋवर्णान्ताद् बहुव्रीहेश्छन्दसि विषये कप् प्रत्ययो न भवति ॥

158. The affix कप् does not come after a Bahuvrîhi ending in short ऋ in the Veda.

Thus हता माताऽस्य = हतमाता, हतपिता, हतस्वसा, सुहोता ॥

नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे ॥ १५९ ॥ पदानि ॥ नाडी, तन्त्र्योः, स्वाङ्गे (कप्, न) ॥

वृत्तिः ॥ स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्ताद्बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवति ॥

159. The affix कप् does not come after the words nâḍî, and tantrî final in a Bahuvrîhi, when they mean organs of body.

Thus बह्व्यो नाड्योऽस्य = बहुनाडिः कायः, बहुतन्त्रीर्ग्रीवा ॥ The word तन्त्री means 'artery'. Why do we say meaning "parts of body"? Observe, बहुनाडीकः स्तम्भः, बहुतन्त्रीका वीणा ॥ The word नाडी is a feminine word formed by ङीप् that comes after jâti; तन्त्री is formed by the uṇâdi affix ई (uṇ III. 158). In बहुनाडिः the long ई is shortened as being an upasarjana (I. 2. 48); but the ई of तन्त्री is not shortened, as ई here is not a feminine affix, but a kṛit affix (कृत् स्त्रियाः प्रतिषेधः; See I. 2. 48 also).

निष्प्रवाणिश्च ॥ १६० ॥ पदानि ॥ निष्प्रवाणिः, च ॥

वृत्तिः ॥ निषप्रवाणिरिति नद्दीलक्षणस्य कपः प्रतिषेधो निपात्यते ।

160. The word **निष्प्रवाणि** is irregularly formed, without adding the affix कप्, though the last word is a Nadî word.

The word प्रवाणी means either प्रीयतेऽस्यां or प्रवयन्ति तया ॥ Here ल्युट् is added to the root वि 'to weave': and denotes the instrument of weaving i. e. 'a shuttle'. निर्गता प्रवाणी अस्य = निष्प्रवाणिः पटः, निष्प्रवाणिः कम्बलः = अपनीतशलाकः "a new unbleached cloth or blanket", from which the shuttle has not yet been extracted, fresh from the loom. The न is changed to ण by VIII. 4. 29.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY New Delhi

Printed by Freeman & Co., Ld., at the Tárá Printing works, Benares.

See pt. I

Noted 28/10/00

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

27186

Call No. Sa4V/Pan/Vas.

Author— Vasu, S.C

Title— Ashtadhyayi of Panini

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book clean and moving.

S. B., 148. N. DELHI.